Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. १५३३ - घ

Title प्रत्यक्षदीधितिपरीक्षा

Author श्रीरुद्रभट्टाचार्याः

Extent १२८ Age १६६८

Subject न्यायवैशेषिकम्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

वृन्याद्वादीधितिपरीक्षा

नं० १५२२-घ

१२६-पत्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

श्रीगणेश

सदाशिवसहाय
सदाशिवसहाय

ॐ श्रीरामायनमो नमः श्रीरामो जयतितरां

श्रीसदाशिवजीसहायसदाशिवजीसहायश्रीसदाशि
वजीसहाय

श्रीसदाशीवजीसहाश्रीसदाशिवसहाय
श्रीसदाशिवसहायश्रीसदाशिवसहायश्रीसद

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तदुक्तं सिद्धार्थं सिद्धसंबंधश्रोतुं श्रोता प्रवर्तते (नता / नकै)
एवंसिद्धोऽज्ञातः संबंधो वाच्यवाचकभावलक्षणः
स्याद्वौतेन वक्तव्यः संबंधः सप्रयोजनः ॥ सिद्धेऽज्ञातोऽर्थः प्रयोजनं यस्ये
दं श्लोकस्यार्थः । एतस्य घटानयनमर्थांजलाहरणं च प्रयोजनं मित्युक्ते सिद्धिहितेघट
मानयेति वाक्ये श्रोतु श्रोता प्रवर्त्तत इति बोध्यं ॥ ३
उपकरणं ३

१

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥अनिर्वाच्य गुणयामं मौ शेषकामं ॥ चिराय चिन्मयं धाम घनश्यामं उपास्महे ॥ विद्यानिवासभट्टस्य व्याय
वाचस्पतेरियं निर्मितिर्निर्मलधियामानंदयतु मान सं ॥ प्रेक्षावदिति ॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्त्ये प्रयोजनवत्तामभि
धेयसंबंधौ चाहेत्यन्वयः ॥ एतस्य फलवत्त्वे वक्तु तस्मिन्नाह ॥ फलवदिति फलवच्छास्त्रं तदेकदे
शः तस्मिति पाद्ययत्किं चित्प्रतिपादकत्वं तथा चैतस्यापि परंपरया निःश्रेयसं संबंधोऽस्तीति
॥जगत्पदवाच्यानां अचेतनानां अतोऽदुःखपं कमग्नत्वमत आह संसार्येति जगदेवेत्येवकारस्य
प्रसिद्धार्थः ॥ घट एव प्रसिद्ध इति वत् ॥ परेत्व जगत्पदस्य संसार्यात्मपरत्वे ॥ तदात्मावच्छेदेन दुःख
पंकमग्नत्वा नयं एवकारेणैतत्तरस्फोरणायेत्याहुः । केचित्तु जगत जगदेवेत्यंत तथा चैवकारो यावदर्थक
ः तथा च जातमित्यनेन तदर्थ एवोक्त इत्याहुः ॥ परेत्व जगत्पदं यावदर्थकं दुःखपंकमग्नपदं दुःखावच्छिन्नात्मपरं एवकार

= तत्र प्रसिद्धे घट इतिवत् अत्रापि प्रसिद्धं जगदिति बोध्यं =

वी ३
न ४
रूस एवात्मा
तत्तात्मा संसा
राम आम
भि
ना ते
स्पर्ध
१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

शब्दत्रयो मूलेऽस्मादद्राविधेति। अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्याश्चैतांश्चतुर्दश॥ आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वं
चेति ते त्रयः। अ[redacted]शास्त्रं च विज्ञेया विद्या ह्यष्टादशैव तु॥ स्थाने प्रभेदः श्रेयो हितं च वस्तु तत आत्मानात्म विवेचकतया विद्यांतरेषूपयोगितया
बुद्धिवृद्धिकरतया च। तदुक्तं भाष्यकृता। सेयमान्वीक्षिकी प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणां आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता॥

कथं प्रसिद्धार्थ एवेति मूलार्थमाह। अत्र संसारि संसार विशिष्टं मुक्तात्मरूपं केवलं भावादिति सुखादीनिति प्रकृत शब्दजन्य शाब्दबोध वृत्तम
ध्ययने नाहं शो[redacted]त्वाऽध्यापकः। श्राद्धावांतरज्ञानविशेषोऽवाध्ययनं तद्रूपफलं त्वावगुणकृतः नव्वन सुखादीनामिति ननु रूढत्व शब्दप्रयोगार्थ
ज्ञानमध्ययनेनाहं प्रयोजकत्वं च तेनेदरूपतो न चेतितन्मछरीराऽवच्छिन्नबोधादेशकशब्दप्रयोक्तृत्वरूपमध्यापकत्वं न तेनेतरएवाध्यक्षेन्य
नाध्यापने क्रियमाणेऽन्येन श्रवणेऽयमस्याध्यापकः इति न व्यवहारः ननु यं थस्य जगद्गुरुदेशपत्वे सुखादिदेशपताश्रयवानहं देशपतावांतिविशिष्टश
रीरे ब्राह्मणशरीरं तथा च स्वशरीरोपलक्षितात्मनो ब्राह्मणशरीरत्वदर्शायाम् तरदेशपतास्तीति न जगद्गुरुदेशपकार्थः अपि शब्दः सुतरां सु
गो खादीनां सुतरदेशपत्वमिति सूचयति स्वस्य कृपेत्येतिस्वशरीरावच्छिन्नानां गुरुदेशपत्वेन पापं क्षत्रेन कृतयज्ञान एव तपो महिमात्त्रेन स्वपतीति समादधि
रे वासना विरहोदेवताहृद्यातपोधनानां न पाप्मनां सह सूर्यतश्च पयाह ननु प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानात्निःश्रेयसाधिगमो न संभवीतत्र प्रयोजक
प्रमातत्वौ[redacted]स्याधाक्यत्वादित्याशंपे[redacted]किमिति मूलं न धार्तप्रामाण्यज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतायाः पूर्वमनाधोकितत्वात्तोऽन्यथायोजयतिमन्वा

पर्वक्रमितितेन । नाविरोधः

२ वधारणश१ २अथ२ तर्२ टी१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

पृष्ठि

एम२

१ नइतिनिःश्रेयससाधनतादिज्ञानेऽप्रामाण्यनिश्चायेनेनपुरुषं प्रवर्त्तयतोग्रंथस्यनिश्रेयससंबंधइतिवाच्यंतच्चनसंभवतिप्रमातत्वस्य प्रामा
2 ण्यस्यानिश्चयेनप्रवृत्त्यसंभवादित्याशयंपूर्वपक्षिणोभवानइत्यर्थः देशायतीस्पतरस्थइत्यादिकेविकल्प प्रमाकारणत्वेन प्रमास्याज्ञानेपि
ज्ञानकारणत्वेनतस्यज्ञानसंभवात्पेवनवाप्रमाकरणत्वेनज्ञानमसंभविशास्त्रेणशाब्दविषयेवह्वोधनसंभवात्तस्मात्प्रामाण्यज्ञानाभावेनग्रं
थेनिःश्रेयसार्थिनः प्रवृत्तिरुपपन्नेतिपूर्वपक्षिणावाच्यंतत्रमूलंस्वयंकिमितीत्यत्तरतात्पर्याभ्यामाहप्रामाण्यनिश्चयनेत्यादिनाऽ
प्याहुः अग्रेवाच्यवक्ष्यविनिश्चययायासमाध्यस्यले प्रामाण्यसंशयेप्रवृत्तेःयसंशयेत्यादिनातानिश्चयहेतुतोकेपुसंशयसाधारणप्रामाण्य
ज्ञानहेतुतावक्ष्यत्तत्पशुत्तावादाह प्रामाण्यनिश्चयेनेतियस्यसंशयेत्यत्रषष्ठ्यर्थोपुदि विषयतानदाव्यतिरेकाणायद्विप्रातियोगितात
दासंशयेनानन्वयाऽतोयंव्यतिरेकेतितद्व्याप्तिरेकपदेनाद्विषयपरंसचसंशयनिश्चयेयोरन्वेतिचेन्नघटपटत्वेनसंबंधिनतत्स्वरूपेतथैव रामं०
लक्ष्यावोध्यादित्युक्तवरितःशाह इतितियमानंगीकारेक्वविषयत्वप्रतियोगित्वद्वयोःप्रष्ठ्यर्थयोर्युगपदन्वयेनाकिमपिवाधकमितिमतद्यंकेचि ॥५॥

ते० सहू० विस्पष्ट

न तदभावाप्रकारकोऽपि विरुद्धभावान्तरकोटिकः संशयो भवत्येव यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादि तथा च तादृशसंशयव्यतिरेकनिश्चययोः
प्रतिबन्धकत्वेऽपि न व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतालाभोऽतो यद्व्यतिरेके मीन्याङ्कः यस्य संशयव्यतिरेकयोर्निश्चयोऽस्ति धर्मनिरासायाह य
द्व्यतिरेकेणेति कस्थितस्य व्यभिचारस्य संशयो व्यतिरेकनिश्चयश्चेत्तन्निश्चयप्रतिबन्धकोऽतो यद्व्यतिरेके तद्व्यतिरेकत्वप्रकारकज्ञानत्वे
न प्रतिबन्धकतालाभाय तत्र व्यभिचारज्ञानत्वेनैव तत्त्वेन तत्तथात्वेनान्यत्र यत्संशयस्य व्यतिरेकः कदाचिन्नाप्येतावता यद्व्यतिरेकेणीत्यपिक
स्थितस्तत्तु व्यभिचारसंशयव्यतिरेकनिश्चययोः प्रतिबन्धकत्वेऽपि नाव्यभिचारनिश्चयं प्रति तस्य हेतुताऽत आह तेनेति तद्व्यतिरेकत्वप्रकार
कज्ञानत्वेनेत्यर्थः अव्यभिचारव्यतिरेकत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तत्र प्रतिबन्धकता किन्तु व्यभिचारज्ञानत्वेनैव लाघवात् फलबलाच्चेत्याशयः
स च व्याप्तिमितिविरोधिनोऽव्यभिचारेकनिश्चयेति योग्यताव्यतिरेकनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्तद्वारणाय यत्संशये इति न च कदाचित्संयो
ग्यतानिश्चयोऽपि हेतुर्भवत्येवेति को दोषस्तन्निश्चायत्वेनाहेतुत्वात्तथात्वस्य च विवक्षणीयत्वात् अव्यभिचारवारणाय ग्राह्याभिन्नत्वेन विशे

रसंस्कारस्य वारणाय यद्यपि २

संशयत्वादिप्रवेशे गौरवादाह तेनेतीत्यन्ये ३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१ निष्ठत्वं तदभावाप्रतियोगित्वादिश्च।

५ अनुमितौ तु व्याप्त्यभावज्ञानत्वेन स्वातंत्र्येण प्रतिबंधकता। न तु व्याप्तिधीविघटकतया। अन्यथा व्या[illegible] मित्संशयस्य व्याप्तिनिश्चयेऽविरोधि

नोऽनुमितिफलानुत्पादनियतत्वे तच्चाण्विरोधित्वानुपपत्तेः अत एव तयोरप्रतिबंधकतादितिमूलं स्वातंत्र्येण प्रतिबंधकतां स्वरूपत

व्याप्त्यभावज्ञानस्यापि [illegible] तथात्वे [illegible] इति प्रकृ. ५

३॥ र्थयोग्यता तत्र एकपदार्थेऽपरपदार्थयोग्यतेन तत्रापि ग्राह्यो भिन्नत्वमस्तीति न संशयपदं व्यर्थं फलव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबंधायां फलनिश्च

यजन्यायां प्रवृत्तौ व्यभिचारवारणाय वा संशयपदमित्याहुः भिर्वंशेन व्यभिचारः इत्यत्र ग्राह्यसंशयस्यापि तेन व्यभिचारसंशयस्याव्यभिचा

रनिश्चयप्रतिबंधकत्वेऽपि न तत्र निरव्यभिचाराभावावप्रकारकसंशयस्य तथात्वादिति ग्राह्यसंशयत्वाव्यभिचारसंशयोऽपि न प्रतिबंधक इ

ति भ्रमतेनेदमित्यर्थः अत्र समभिव्याहृतपदार्थरूपो व्यतिरेको विवक्षितः समानविशेष्यकत्वेनानवच्छिन्ना प्रतिबंधकतावाच्यातेनाव्य[illegible]

नाभिप्रायमिति अत्र यथाश्रुते रिवेतिदृष्टान्तासंगतेः तन्निश्चयत्वेनैव हेतुतावा तत्तन्निश्चय इति तन्निश्चयत्वावच्छिन्नहेतुताबोधकमित्यर्थेत्वयो धान्या[illegible]र८१

श्रम बोध्योऽयथा पंचम्यर्थविशेष्यालाभ इति ध्येयं हेतुत्वेनान्यस्य प्रामाण्यनिश्चयत्वेन हेतुता सिद्ध्यतीति शेषः इति वा बोध्यं अत्र चतन्निश्चयहे

तुतावाच्येवं अत्र यथा देवात्र प्रामाण्यविषयकार्थनिश्चयजन्यतामादायसिद्धसाधनापत्तेरिति बोध्यं नन्वप्रमाशय व्यतिरेकनिश्चययोः प्र रामः

तिबंधकताभंगव्यतिरेकज्ञानाभाववत्त्वेन वह्निहेतुताशुक्तानवतन्निश्चयत्वेनेति वाच्यं व्यतिरेकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे प्रामाण्यनिश्चयानाकांक्षि ॥३॥

त्रै२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तत्संशयादिति तथा च तदज्ञानत्वेन हेतुत्वे तत्संशयादेरपि फलं स्यादिति तन्निर्णयत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः। यद्वा व्याप्तिज्ञानाभाववद्दशायां तद्व्यतिरेकज्ञाना
१ भावसत्वेपि अनुमित्यनुत्पादात् तदज्ञानस्य हेतुत्वे कल्पनीये नियतानजनकतत्संशयव्यावृत्तेन तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वकल्पना तत्र व्यतिरेकज्ञाने प्रतिबंधकत्वेन तन्निश्चयस्य हेतुत्वमित्यभिप्रायः

तत्वं विशेषणमिति गौरवात् निश्चयस्य हेतुत्वे ऽप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वमिति लाघवात् न च तेनेति रूपयावत्कारणसत्वस्य सत्व इत्यर्थः प्रति
बंधकाभावस्य जनकत्वे तद्घटितभावः भावरूपयावत्कारणसत्वे इति वा यावत्पदार्थज्ञानाभावदशायां सामग्रीसत्वे कार्य्यानुत्पादे ऽपि न सम
ग्र्यभावस्य प्रतिबंधकता काचित्तदभावस्य साक्षादुक्तः कार्य्याभावप्रयोजकत्वं उक्तत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषः कारणाभावप्रयुक्त
ः कार्य्याभाव इति प्रत्याहादित्याह ननु यस्याभावस्य सत्वे कार्य्यानुत्पादस्तस्य प्रतिबंधकोऽतो भावरूपयावत्कारणे प्रतिबंधके च सति
सतोपि सामग्र्यादेर्न प्रतिबंधकता एवं चाप्रामाण्यसंशयादिर्भवत्येव प्रकृते हेत्वप्रविष्टं ईदृश प्रतिबंधकत्वं वाच्यं प्रतिबंधकताल्लक्षणं
तु यन्न तथा सिद्धाभावप्रतियोगित्वेन विशेषणीयं अतो न प्रतिबंधकव्याप्यस्य प्रतिबंधकता इत्यतो आह नच प्रयोजकेति तत्कार्य्यानिय
यप्रकृतव्याप्तिप्रविष्टप्रतिबंधकत्वमित्यादिः अत्र प्रयोजकत्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणं बोध्यं केचित्तु नवेत्यादिः तथा च प्रवृत्तिहेतु
प्रामाण्यनिश्चयप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रामाण्यव्यतिरेकनिश्चयादेरस्त्येवेति नासिद्धिः प्रतिबंधकत्वस्येति एतदनुसारेणैव घ

तथा ४ तेनाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टोपन्निश्चयस्य हेतुतया ऽप्रामाण्यज्ञाना
भावस्य प्रयोजकत्वमस्त्येव ×२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

कुः २ की

४ भिचारज्ञाने यत्र मितिप्रतिबंधकत्वव्यवहारः । तथा अप्रयोजकत्वादिनियतसंशयव्यतिरेकनिश्चयो प्रतियोगि [illegible] ताभाव प्रतियोगिनो तत्र निश्च
यो हेतुरिति व्याप्तिरप्रयोजिकेत्यर्थः अत्र प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तिहेतुत्वासिद्धेः प्रामाण्यसंशयस्य ग्राह्याभावसंशयत्वेन प्रामाण्यनिश्चये
प्रतिबंधकत्वाच्च प्रयोजकत्वघटितहेतोरसिद्धिरपि इष्टयुक्ति स्वयसामग्रीप्रतिबंधिकास्यात् उक्तवादिसंशयस्थलेव फलबलान्नमेति चेत्तत्वं मि
त्याह तदतीति विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादिकं तेन तात्पर्यविषयो येन तदुपस्थापने बाधः स्यादिति प्रत्याप्यत इति तत्र चौपसंदानिको शक्ति
र्लक्षणा वेत्यन्यदेतत् वह्नि व्याप्या वानित्यादि षष्ठी तत्र अनुरूपादो वादिवाक्ये पिनिरूढलक्षणाधीकारणं इति न दोषः उपसर्गस्य द्योतकत्वा
दन्यथानुपपत्तिप्रतिसंधानं विना अन्वयबोधात् धातोरेव तत्र शक्तिरित्यन्ये तद्भिन्नातेन नेति स्फुटो विशेषणं भावत्सुले निरर्थकत्वात् अभावस्तु
समभिव्याहृततद्भिन्न [illegible] बोध्यत इति बोध्यं । तादृशज्ञानकारणस्यापि ज्ञानहेतुत्वान्न वारणमत आह सावधारणमिति ज्ञानमात्रहेतुरित्यर्थः त राम॰
त्वज्ञानकारणत्वं परम्यमर्थः प्रमाणग्राहकेन यद्धर्मप्रकारकबोधो जन्यते ज्ञानत्वव्याप्यस्तद्धर्मः यत्तः प्रवृत्तिधर्माद्वयीजद्धिति तत्प्रकारत्व प्रमाकरणत्वं ५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

केचित्तु विशिष्टव्याप्तौ दोषमाहुः अप्रयोजकत्वादिति। सामान्यव्याप्तौ दोषः यत्तदर्थयोरिति स्यात् ॥४४

(वा द्वितीयस्य तानवत्वादिति यमंतत्वेन तान्नियतमाद्यमेव पक्ष इति तेनानुमितिकरणत्वस्य ज्ञानान्तरेन्येयाद्योपि यथा कृतेत्रे इति कश्चित्तत्वच्छे आ
दकसाधारणाप्रयोजकत्वस्यैव तत्रोक्तत्वात् न तु बाधाद्येवाप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितार्थनिश्चयस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वात् तस्मादप्रयोजकत्वादिरेव दोष इति
सामान्यव्याप्तौ यदोषांतरमथाह यत्तदर्थयोरिति नत्वनिरूपाधिसहचारएवानुकूलतर्कागत आह यत्तदर्थयोरिति वंधबोध्यप्रवृत्तिः प्रामाण्य ४६
निश्चयजन्या प्रामाण्यव्यतिरेकज्ञानप्रतिवध्यत्वादियत्त्वविषयिथानुमानेसहचारग्रहस्यानुकूलतर्कस्यचाभावइतिभावः अभ्युपेयेति प्र
योजकत्वमितिशेषः तथा च प्रमाणज्ञानं कारणं मा कुप्रयोजकतया तस्यापेक्षा प्रीतिफलार्थः माध्यमके न प्रामाण्यादानंगीकारा
दाह अभ्युपेत्येतीति कश्चित्तु यद्वाभ्युपेत्यमिश्रयसमाधनता ज्ञानेषु प्रामाण्यनिश्चायनेन ग्रंथः शास्त्रस्य प्रवर्तकत्वानेप्रामाण्यनिश्चाप
कत्वमभ्युपेत्येत्यर्थः निश्चयउपयुज्यतइति देशायित्व रमित्राय विषयत्वं स्वीकृत्यर्थः वक्ष्यमाणया ग्रंथस्य प्रमाकरणत्वादिना ज्ञानजनकत्वेन
वनिश्चयसोपयोगित्वमितिभावः नैयायिकमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतंव्यवस्थाप्य मीमांसको माध्यमं दूषयति स्वतइत्यादिना फलेनअभेद

स्व तेर

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

इत्याहुः पद्यपिविप्रतिपत्तिःजन्यापप्रयोगे हेतुतांविनापि स्वेच्छयान्यापप्रयोगात् अतएव संशयपद्धारापि न साहेतुः नापि सशयस्य
न्यायोगतयातद्द्वारान्यापाधीनानुमितौ साउपयुज्यते संशयपक्षताबनिरासात् न पावादिनोक्तौ टिपरि ग्रहो

५ मीमांसकमतंविदूषयन्नैयायिकःस्वमतेव्यवस्थापयन्माध्यमकंविजेष्यतेयद्वानैयायिकएवमीमांसकमतंनिरास्यपूर्वंकस्वमतंव्यवस्थापयमा
माध्यमकमतंदूषयिष्यति प्रथमंमीमांसकमतंतत्रपक्षस्यप्रतिपन्नतरत्यादिनामाध्यमकंविहायनैयायिकमीमांसकयोर्न्विवादास्ते
गतिरितिबोध्यंतथाचेत्थंसंशयज्ञानेसतिअप्रामाण्यतानोनाप्कृदितनिश्चयस्यप्रवृत्तिहेतोरसंभवेनाप्रामाण्यशंकाविघटनेद्वाराप्रा
माण्यनिश्चयःप्रवृत्तावुपयुज्यतेइतिस्वस्यादितिगुरुमतेचकीयाहितिमहमिश्रमतेचास्मिन्पक्षेकीयपदाप्रयोगात्स्वस्यादितिटथयुक्तं
कश्चित्तुस्वस्मादितिकेवलगुरुमतेचीयपदीयदितिचिन्तयासाधारणमित्याहतेनैवव्यवसायेनैवतन्नेतिमूलव्याख्यामतन्नयसारणस्फुटमेव
तिपायसमसंशयजननीप्रयोजिकाःशाब्दस्यसंशयाजनकत्वात्स्वकोषमतेनेदमितिकश्चित्केचित्तुशब्दस्यसंशयहेतुत्वेनकिमपिबाधकं
समानोनोकधर्मेत्यादिसूत्रेविप्रतिपत्तेःसंशयहेतुमध्येगणनाचवन्नचतत्समस्वज्ञानसामग्रीप्रतिबंधकासंशयोत्तराच्छेदापत्तेःनचतदभावनिश्च राम
यघसामग्रीप्रतिबंधिकास्यादेतत्वादिसंशयस्थलेचफलवत्संसतिचेतत्संतद्वतीतिविशेष्याद्यवत्संप्रकारकत्वादिकंतत्रनतात्पर्यविषयोयेन ५
नचस्यादेतत्वशाब्दबोधेपरतन्त्रस्यापि ...भावोपस्थितिघटितकारणकलापःप्रतिबंधकःमानतावद्
(... शाब्दबोधे)

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

गाहू रौ तितद्वि तितत्प्रकारकत्वपर्यः ३

तद्रूपस्थापनेबाधः स्यादितिप्रत्याख्यातश्च निजत्वे च बोधसंदर्भोनिकीशक्तिलक्षणावेक्ष्यच्येदोतत्वकिंध्याथवानित्यादिषष्ठीतत्पुरुषादौवादिवाके
ऽपिनिरूढलक्षणाङ्गीकारात्तद्धतिनदोषः उपसर्गस्यद्योतकत्वाद्यथाउपपत्तिप्रतिविधानंविनाश्रुत्वयबोधात्प्रधानोरेवतत्रशक्तिरित्यर्थेनोक्ते
नैवनेतिल्लुटोविशेषणंमाकस्तुदोनिरर्थकत्वात्।भावस्तुटसममभिव्याहृततद्वितेनबोध्यतश्चतिबोध्यंताहृश्यज्ञानकारणत्वापित्तानहूनित्या
त्वान्नवारणमतआहस्मावधारणमितिज्ञानमात्रवृत्तीत्यर्थः तत्त्वज्ञानेऽकारणत्वेवऽयमर्थः प्रामाण्यशब्देनयद्धर्मप्रकारकबोधोजन्यतेज्ञानत
याद्यः सधर्मपक्षः सचधर्मेद्वयीनद्वतितद्वितितत्प्रकारकत्वंप्रमाकरणत्वंचद्वितीयस्यज्ञाननतानियतत्वेननन्वित्थंमाद्यमेवपक्षश्चतितेना
उमितिकरणत्वस्यज्ञानत्वनेयत्येपियथाक्षतेनदोषः नञ्ज्ञानपदमपिकारणावाचकमितिउनन्नमदोषश्चयतआह्वज्ञानपदेनेतिनन्वत
नुतथापिज्ञानपदार्थज्ञानत्वस्यपक्षनिवेशेवैयर्थ्यमतआहतद्वतीत्यादितथाचज्ञानपदंतत्रप्रापैमापपतात्पर्यग्राहकत्वेप्रसिद्धस्यप्रा
माण्येऽभावेबाधः स्यादितियावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वस्याप्रसिद्धस्यकथमभावश्चयपाग्नंप्रतुरूनपेज्ञानत्वेप्रसिद्धयातथाभिधा
तूपो: प्रामाण्यशब्दवोध्यत्वेरवज्ञानेतिविशेषणसार्थकंअतस्तच्छब्दबोध्यत्वंभावलुप्टेत्यादिनाहरिति ३

मितिग्राह्यत्वाभावादितितथाचज्ञानत्व[illegible] ×ज्ञानत्वनियतप्रामाण्यशब्दान्व[illegible]

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

स इच्छायां तु ग्रहज्ञानग्राहकसामग्र्यप्रसिद्धेः

६ नमितिकाश्चित्तत्तज्ज्ञानप्रामाण्यमितिघटज्ञानजातीयप्रामाण्यं सर्वघटज्ञानवृत्त्येकं घटत्वेतिघटत्वप्रकारत्वरूपं एवंपटत्ववतीत्या
घपिचविशिष्यैवपक्षः तत्तज्ज्ञानस्वरूपमेवप्रामाण्यंपक्षश्चायमर्थ इति कश्चिद्गुरुमतेऽगृहीतं ज्ञानं नास्तिस्वप्रकाशत्वादितोमिश्रादीतिअ
गृहीतेतिवक्तु अगृहीतत्वं ज्ञानविशेषणप्रामाण्यविशेषणं वा आद्ये ज्ञानपदज्ञानेपि अगृहीतस्यांकुरविशेषज्ञानस्य ज्ञायमाने प्रामा
ण्य इच्छादौ गृहीतेन तथैव बाधः नच प्रामाण्यग्रहेपि तज्ज्ञानग्रहोपीति वाच्यं वक्ष्यमाणाज्ञानत्वविशिष्टग्राहकसामग्र्यप्रसिद्धेः द्वि
तीयेमिश्रादीनिष्ठार्थं गुरुमतेपिऽप्रामाण्यस्मरणकालीनेन स्वप्रामाण्यग्राहकाद्यसमादिनिमेषप्रकारकत्वादस्मत्तज्ज्ञानस्वरूपाभ
कतया ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यभेद इति मतेन ज्ञानपदस्य ज्ञायमानत्वार्थकत्वे प्रामाण्यस्य ज्ञेयत्वे फलतो ज्ञानेपि तत्त्वमिति पूर्व
कल्पस्यैव समीचीनत्वादितिचेन्न तथापि तादृशप्रामाण्ये कथं वाधः स्वाश्रयज्ञानग्राहकग्राह्यत्वस्य साध्यस्यैवाप्रसिद्धेरिति चेन्नवा राम
वपदस्य प्रसिद्धिबाधपरत्वात् यद्वा इदानीं ह्ममसमारब्धनमात्रेस्यैवाधासंभवस्य प्रत्यक्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति कश्चित्स्वाश्रयज्ञा ६

पक्षे ज्ञातपदं ज्ञानवृत्तितया ज्ञायमानं परं॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

नग्राहकत्वेनबाध्यांकिंवियत्तत्किंचित्प्रामाण्याश्रयग्राहकत्वंतथाचयथाश्रुतबाधएवेत्याहकर्मीत्यादेतिमकृत्यलक्ष्योऽग्यत्रापीत्यनेनतद्द्विधा
नाप्येतदप्रसमाह्यर्थविषयत्वेतितज्ञानाज्ञानयोरितितादृशप्रामाण्यत्वेनतज्ज्ञानेसाध्यसत्त्वमेवअज्ञानेचपक्षतावच्छेदकविशिष्टेसाध्याभावज्ञान
रूपबाधसंभवादित्यर्थः नचप्रसिद्धिबाधपक्षेकोदोषस्तस्याज्ञानरूपस्यकथापामन्तरभावनीयत्वेनतद्धारकविशेषणाभावेव्याप्त्यादितिभावः के
चित्पक्षसिद्धौबाधोहिविशेष्येसाध्येविशेषणान्तरस्यबाधोयथावह्नौकांचनमयत्वस्यप्रकृतेचप्रामाण्यस्याज्ञानेनतत्तद्घटितविशेषणस्यबाध्य
ग्राहकत्वादेर्भावेतुतद्यस्त्याऽऽहःसिद्धसाधनस्येतिज्ञानेप्रमेतियथार्थादिनाऽपिग्रहणादितिननुकथंबाधःयोगजधर्मजन्यग्रहाविषयाप्रसि
द्धेः नचतदनंगीकर्तृमीमांसकनयेनतदभिधानंयावत्प्रमेयमभिधेयमितिग्राह्यत्वस्यतथाप्रसिद्धेः। नचवक्ष्यमाणप्रामाण्यग्राहकत्वेनेतिवि
वक्षयेवतस्याबाधात्प्रमापदज्ञानसहितत्वात्प्रमेयमभिधेयमितिसामग्र्या अस्मामंगीनाज्ञानग्राहकऽग्राह्यत्वाप्रसिद्धेरतआहज्ञानप्रसिद्धेर्वेतिनतुतथा
वक्तुंतादृशसामग्रीजन्यग्रहविषयत्वार्थकत्वेनग्रहाशएवयावत्त्वावयतात्पर्यमित्यवधार्यतेऽज्ञातिभावः ननुयावत्पदंनेकशक्तेःतथाचयत्रेकाए

यर ... ानग्राहकसामग्र्या ३ ननु यावत्सामग्र्युत्पन्नो न कोऽपि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

पद्माज्ञानभेदेन ... नविषयीताभेदे यावत्तग्रहपान...

नके

७ वग्रहत्वमत्राप्रसिद्धिर्नचतस्यपद्धानेनतर्भाविमन्दंतर्भावस्येमवेतदनौचित्यादितिग्रातग्राहतथाचोतिनत्वग्रहत्वव्यापकत्वंविषयतायाःकेनरूपेणातन्न
प्रामाण्यविषयितात्वेनविषयितात्वेनवैनापिवाबाधःनैयायिकनयेऽप्रसिद्धेःनद्वितीयतृतीयौसिद्धसाधनादितिमैवंव्यापकत्वंप्रतियोगिवृधि
करणताहृश्यग्रहत्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वंताहृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वंवाघात्ववतीत्यादिघटज्ञाननिष्ठमेवतथाचप्रामाण्यंविष १८
त्वं षयतयाताहृशग्रहत्वव्यापकमित्यर्थःकेचित्तुप्रामाण्यंताहृशग्रहत्वव्यापकविषयितानिरूपकताऽवच्छेदकंप्रामाण्यविषयितात्वंताहृशग्र
हत्वव्यापकताऽवच्छेदकमित्यत्रवातात्पर्यमित्याहुः ॥ आत्मादीतिनचात्मनोऽप्रामाण्याग्राहकत्वाभावादेववारणमितिवाच्यंवह्निमाणप्रतप्रा
आत्मनि माण्यग्राहकत्वेनज्ञानग्राहकत्वेनत्वाऽसिद्धत्वात्यत्रआत्मादीत्यत्रगुणसंविज्ञानवहुव्रीहिनाआत्ममनःसंयोगविशेषत्वंशरीर
परमितितच्चतत्तदात्ममनःसंयोगस्याप्रामाण्यग्रहस्वरूपयोग्यत्वात्फलाऽनुपधानविरहेणचयथाश्रुतस्यव्यसम्पत्वात्यत्राप्रामा सम०
ण्याग्राहकत्वंस्थलविशेषेणादेयंतदभिप्रायेणेदमितिकश्चित्ज्ञानव्यक्तिभेदेऽपिएतत्घटज्ञानप्रामाण्यंएतत्घटज्ञानग्राहकयावत्सामग्री ७

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

त्वेति तेनानुमित्यादिपदेन ज्ञानत्वावच्छेदेन क्षतिः वस्तुतः पृथक्कृतया ज्ञानत्वविशिष्टग्राहक

ग्राह्यमिति साध्यं तेनैतत्ज्ञाने साध्यप्रसिद्धिः अन्यथा यावत् घटज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वे साध्ये चैत्रज्ञानग्राहकसामग्र्या मैत्रज्ञानस्याऽग्रहणा
न्न साध्यप्रसिद्धिः सन्तरज्ञाने संभाव्यताऽपि इति भावः तत्र ज्ञानव्यक्तिविशेषे ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वं न वाच्यं वक्ष्यमाणाप्रामाण्यग्राहकत्वे
१।२ त्यादिनाऽनन्तप्रसिद्धिसंभवादिति यत्राप्रामाण्यग्राहकत्वं न देयं तदभिप्रायेणेदमिति कश्चित् यत्र प्रामाण्याभावारोपस्तद्वारणाय प्रामाण्यवि
रोधीत्युक्तं प्रामाण्यविरोधित्वं च भावरूपाप्रामाण्यप्रामाण्याभावयोरस्तीति बोध्यं विरोधित्वं तदभावव्याप्यत्वं तत्तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानवि
षयत्वं वा आद्ये घटत्वेति द्वितीये निष्प्रकारकत्वेति निष्प्रकारकत्ववति निष्प्रकारकत्वं सप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यग्रहे निष्प्रकारकत्वज्ञानं प्र
तिबन्धकमिति भावः आदिपदात् विशेष्यकत्वपरिग्रहः एतेनाप्रामाण्यपदस्य प्रामाण्यविरोध्यर्थकत्वेऽपि तत्पदं अंशभेदेनाप्रमाणप्र
योजकमिति निरस्तं निष्प्रकारकत्वघटितप्रामाण्ये प्रकृतप्रामाण्यविरोध्यग्राहकताद्दशज्ञानग्राहकसामग्र्यप्रसिद्धेरित्यलं स्वीति तथा
त्वतत्प्रामाण्यविरोध्यग्राहकत्वमर्थो न च निष्प्रकारकत्वघटितप्रामाण्यग्राहकसामग्रीतत्प्रामाण्याश्रये निष्प्रकारकत्वं गृह्णाति किं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

न्या हृ. ए

८ त्वतद्विषयेशक्तिनसाध्याप्रसिद्धिरितिभावः अत्रचाप्रामाण्याग्राहकेत्यनेनप्रामाण्यविरोधिग्रहाजनकत्वपर्थोऽभिमतः तेनज्ञानत्वादेरपिध्यावर्त्तकता
8 ऽभमदशायांप्रामाण्यग्रहविरोधित्वेऽपिनक्षतिः नन्वगुरुमतेऽप्रामाण्यग्रहस्थलेऽप्रामाण्यस्मरणेमेवकमपरत्वधर्मिज्ञानमननुभवरूपंतथाचाननुभवस
मयाऽप्रामाण्यग्राहकत्वेनबाधस्पदत्वंवस्याआत्राहइदमप्रमेतीतिअप्रामाण्योपस्थितौविति। अप्रामाण्येचप्रकृतेतस्यघटादिप्रामाण्यस्याभावःप
दज्ञानादिनिष्ठोघटाभाववत्तिघटत्वप्रकारकत्वंइच्छादिप्रसिद्धंवाधर्मिज्ञानमितिधर्मिज्ञानविशिष्टोऽप्रामाण्योपस्थितिर्वाविनिगमनाविरहादुभयमेवत
न् थातथाचधर्मिज्ञानाप्रामाण्योपस्थितिसामग्र्योर्द्वयोरेवाप्रामाण्यग्राहकत्वान्नबाधइतितादृशग्रहाविरित्यादिपदादृश्यमानस्यघटत्वप्रकारकंसवि
शेष्यकमित्याकारकग्रहः वदंतीत्यस्वरससूचकवक्ष्यमाणार्थकमप्रामाण्यग्राहकपदंअवश्यंदातव्यंअन्यथाज्ञानंप्रमेयमितिज्ञानेनप्रामाण्याग्राहकेनद्वा
शितिदइदंत्ववधेयंअत्र उविषयविशिष्टज्ञानग्राहिकैवसामग्रीवाच्याज्ञानग्रहश्चव्यवसायप्रकारीभूतधर्मांशेऽन्यथाप्रकारकोबाध्यः अत्रच रामः
विषयविशिष्टज्ञानग्राहिकाप्रामाण्यग्राहिकाचसामग्रीनावतीर्णाऽथवकदाचिदप्रामाण्यग्राहिकाऽवतीर्णातज्ज्ञानप्रामाण्यंपरत्वेननबाधो ८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

: १९

३

न्याप्रामाण्यग्राहकवैयर्थ्यमिति हृलार्थेनेदूषणमात्रसाधनाभासादिनादवणीया इति ध्येयं एवं यद्विषयविशिष्टज्ञानग्राहिकाप्रामाण्यग्राहिका
वसामग्र्यां वर्तीणीश्च अप्रामाण्यग्राहिका वर्तमानावतीर्णा अप्रामाण्यग्राहकत्वमपि नदेयमिति स्वविशेष्यकत्व घटत्वप्रकारकत्वविशिष्टज्ञान
ग्राहकत्वविवक्षणेन घटज्ञानमित्यादेर्वारणादाह घटत्वप्रकारकमिति अयमिति विशेषेतत्प्रकारप्रकारकत्वेन ज्ञानस्य ग्राहकत्वं तन्नदुरोवर्ति भित्प न्वपं
नितस्य घटत्वस्य तावत्पुरोवर्तिनि वैशिष्ट्यग्रहएव प्रामाण्यग्रह इत्यभिमानः पुरोवर्तिनि वैशिष्ट्याग्रहेपि प्रकारकत्वग्रहसुपपादयति तन्नेति
दोषक तद्विषयकभानविषयोऽयं घटं इति अत्र विशेष्ये तत्र नियोगी तिरस्करणाग्रहः एवकारार्थमाह नाविति वैशिष्ट्येनान्वये दोषमप्याह अन्यथेति अत्र यथा वैशिष्ट्य
न्वयो तदभावग्रहे इति घटो न घट इति वत् घटत्वाभाववति घटत्ववैशिष्ट्यमित्यपि नोपपद्यते ज्ञानं तदनुपादश्चप्रतिबंधप्रयुक्तः कारणान्तराभावाद्वेत्य
न्यदेतत्संशयात्मकत्वमपि न स्यादेतेन तेनाविसंवादात्मकशाब्दबोधस्यानंगीकारात् तत्त्वं न मतेच संशयत्वप्रकारकशाब्दबोधस्यापि संशयत्वापत्ता
वेवं तदनुव्यवसायादेरपि एक नवधर्मिता विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवसंशयत्व इत्यर्थः वस्तुतस्तु पुरोवर्तिनि वैशिष्ट्यस्य प्रतियोगित्वभा
तथा चानाहार्ये अप्रामाण्यग्रहः क्वापि तस्मात् इति भावः २

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ननु प्रकारत्वप्रतियोगिकि दोषः ३ पक्षः ३ अ पसिद्ध पक्षत्वात् २ न भाने नंक एतत्रेत्यस्य ३ पक्षः ... चो उंदो षादे शिक्षेनरक

ए १९

नेऽपि घटो वर्त्तते घटत्वविशेष्यकत्वप्रकारेण भानान्न प्रामाण्यग्रह इति सम्म तेत्थं न इदमनेन धर्मिधर्मिणोरैकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानत्वात् भवन्मतेऽपि
कथं वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वगर्भप्रामाण्यं मतं आह वस्तुत इति किं विशिष्ट नन्वेवं शिष्ट्यस्य घटो वर्त्तते निवाच्य यो वाच्यो न वै प्रामाण्यग्रहो न स्यात् ज्ञानावि
शेषणत्वेन तत्र वैशिष्ट्यग्रहस्य विरुद्धत्वादेवं संशयात्वम यद्वा स्तत्वं घटाभाववद्वृत्तित्वज्ञाने पिक्षत्वं प्रति वैशिष्ट्यप्रतियोगि घट इति वीरुच्यथ
तएव समानप्रकारकत्वेनैव विरोधादतो वस्तुत इति ३ पिएकत्र धर्मिणि ज्ञानाविशेषिणत्वेनैव विरुद्धाभयवैशिष्ट्यावगाहित्वं चेदं संशय
स्य शाह्वाबोधे बोधज्ञातीत्यत आह वस्तुत इति शाब्दः स्वरूपसंबन्धेनैव हि भासमानं यद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वं प्रकारत्वं दं स्वरूपसंयोगा
इत्य धावर्त्तनाय च प्रतियोगित्वेन भानात्वयोपि विशिष्टबुद्धौ तद्भानात् प्रतियोगित्वेन सत्सहालंबनव्यापनाय नच संसर्गविधया भास
मानं यद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वं तदिति वाच्यं प्रकारतया भासमानं यत्तदनुयोगित्वसंसर्गत्वमित्यस्यापि सुवचनत्वात् तस्मात् प्रकारत्वस
सर्गत्वे स्वरूपसंबन्धावतिरिक्तो वेति घटस्तामयापि विषयम विषयीकुर्वतीनत्ता नं स्र ज्ञाति न च तत ग्रह्यत्वं प्रामाण्ये तद्धारणाय ज्ञानग्राहकत्व

धि व्या स्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

[illegible]

स्पष्टश्चेत्तु पादेनेति गौरवं चातो ज्ञानग्राहकत्वेनेति तत्त्वेनेति घटज्ञानमित्यत्रयदेव ज्ञानग्राहकताऽवच्छेदकं तदेव न विषयग्राहकताऽवच्छेदकं विवक्षि
तं चन्न थेत्यर्थः नन्तु भोगपदादिवारणाय कर्तव्यस्य ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वविवक्षैव प्रामापदवारणाय तत्स्यादनुभवत्वविशिष्टबोधकताद
न प्रसङ्गीति नन्तु ज्ञानत्वगर्भप्रामाण्यपदपक्षः प्रामापदं तु ताद्दशानुभवत्वेन बोधयति न ज्ञानत्वेन तत्कथं सिद्धसाधनमनङ्गुद्धत्येन्यः नन्तु ज्ञानमा
त्रस्य प्रमात्वे स्मृतिकरणस्य प्रमाणान्तरतापत्तिरतः स्मृतिहोतारिजिस्ख नियावर्तकं अनुभवत्वगर्भं प्रमापदेनेति भट्टमिश्रमते तन्दभाववतित
ध्यं त्प्रकारकत्वानेउक्तां नये चान गृहीतभेदताद्दश ज्ञानद्वयत्वं भ्रमपदवाच्यतावच्छेदकमिति ज्ञानत्वविशिष्टग्राहकत्वमस्येव तच्चेति तद्धारकंत
दप्रामाण्ये तन्न च भ्रमग्राहकस्य प्रामाण्यापत्त्याग्राहकत्वेनैव वारणं स्यं घोपमात्मकभ्रमग्राहकत्वेन तत्संभवात्प्रामाण्यपाश्रयेण नेनन्त्या
कारकत्वाश्रयग्राहकत्वविवक्षणाश्चापस्त नयेश्तियादिशान ग्राहकताश्रयाजकेत्यादिना घटादिज्ञानग्राहकत्वव्यापकघटादिग्राहकता
कसामग्रीग्राह्यत्वस्योच्यते तदा गुरुमतेऽसंभवः ज्ञानं गुणाश्रयस्य घटज्ञानग्राहकघटग्राहकस्य घटं ग्राहकं भवतीति घटादिग्राहकतस
त्वात्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१० न ज्ञानग्राहकत्वव्याप्यत्वादिति तद्व्यवच्छेदयति सर्वविषयावेति ननु प्रयुक्तत्वपदेन ताहशव्यापकत्वं नोक्तं किन्तु ज्ञानग्राहकतावच्छेदका
10 वच्छिन्नत्वं तथा च गुरुमते ज्ञानग्राहविषयग्राहयोरैक्यात्तत्र ज्ञानग्राहकताप्रयोजकप्रयुक्तत्वं तत्तद्विषयग्राहकत्वस्य संभवत्येव च
क्षुःसंयोगादेरपि तन्मते ज्ञानग्राहकत्वात् अत आह यद्वेति मिश्रमत इति ज्ञानग्राहकं ज्ञानमन्निंकर्षादि विषयग्राहकं विषय
चक्षुःसन्निकर्षादि न च तदैक्यमिति भट्टमते दोषस्यापरिहार्यत्वान्मिश्रमते उक्तं ननु विषयविशिष्टज्ञानविषयत्वघटितधर्मा
वच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालित्वमेव ताहशं वाच्यं घटज्ञानपदयोः घटघटज्ञानविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नमेव कार्य
ताकेऽथवशात् उभयभानेम् न संयुक्तसमवायादेर्घटविषयविशिष्टज्ञानप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं मतः किं चेति किं चिन्नत्व
क विषयग्राहकत्वस्य ज्ञानग्राहकप्रयोजकत्वव्याप्यत्वं वाच्यं तथा च ताहशघटविषयेन्द्रियसन्निकर्षादेर्ज्ञानग्राहकप्रयोजकत्वमसंभवेति नामिश्र राम
मतोऽसंग्रहोतः किंचेति द्वितीयाः एकमेव घटज्ञानं विषयविधयविधया स्वस्य उपनयविधया विषयस्य ग्राहकमित्येकप्रयोजकत्वसमर्थ्यापतः १०

प्रयुक्तत्वं व्याप्यत्वं तथा च

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ननज्ञानगहेविषयत्वस्यघटग्रहेघटज्ञानत्वस्यावच्छेदक भेदात्
अनवच्छेदक सेना

त २   वोध्यं ३

किंचेतीत्यन्येऽबाधइतितत्रपरामर्शस्यविषयविशिष्टज्ञानविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रय त्वा दितिविषयविशि
ष्टज्ञानविषयत्वघटितधर्मावच्छिन्नानन्तस्यकार्यतेतिशंकतेनचात्रेतिसमाधत्तेप्रमापदेपीतितथाचयावँपदंव्यर्थमितिभावः एवमपिशाक्य
तावच्छेदकेशक्तिर्नस्यादितिप्रतिबंदिविधयेदुक्तमत्यन्येः एवंभ्रमपदवारणायप्रामाण्यग्राहकेत्यपिव्यर्थंॐत्वमतेऽप्रामाण्यस्मरणाका
लीनघटग्रहसामग्र्यावारणायतत्संसर्गेत्वरीत्याज्ञानमनःसंनिकर्षस्यविषयविशिष्टज्ञानप्रत्यक्षहेतुत्वाद्विषयज्ञानग्रहयोरेकप्रयोज्य
त्वान्निश्चमतेऽपितद्वारणायतदित्यन्येननुनिरूपतोपस्थितिकतपाशक्यतावच्छेदकेगोत्वादौशक्तिरस्त्वेवेतितत्रज्ञानस्यैवविषयवि
शिष्टधज्ञानघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपकत्वेऽप्याप्तिकनृप्याप्यतावच्छेदकांशेऽसत्वात्ततःशाक्यताऽवच्छेदकेतिनत्वभयांशेएकैव ३
शक्तिज्ञानेचतस्यागोत्वादिविशिष्टशाब्दधीहेतुत्वमथाचकार्योत्पपयोगोऽयोनमसंभाव्यतश्यतोविनालज्ञाणामितितथाचशक्तिज्ञानस्य
शक्यबोधेशक्यतावच्छेदकत्वबोधस्यशक्यतावच्छेदकबोधेऽपयोगइतिनविशिष्टग्राहकत्वेंऽशक्यताऽवच्छेदकांशेप्रामाण्यस्वीकारोऽपसिद्धो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

११ त्तादाह भट्टमते इति केचित्तन्न तत्त्वमाक्रमकयतावच्छेदको हि शक्तिस्तथापि विशेष्य शक्तिज्ञानस्यैव विशिष्टशाब्दधीत्वं कार्यतावच्छेदकं
वाच्यं अन्यथा घटघटत्वयोः समूहालम्बनोपस्थितिः स्यात्तथात्वविषयविशिष्टज्ञानग्राहकत्वं पूर्वोक्तमेवाभेदेन वाते इति इत्याहुः अन्ये तु यत्र घ
टप्रमा वृत्तिलक्षणा तत्र लक्षतावच्छेदकत्वज्ञानमेव प्रामाण्यमाह के तदादाय यावत्पदसार्थक्यमतो भट्टमते त्याहुः नव्यास्तु धर्मिविशिष्ट
शाब्दबोधे तद्धर्मविशिष्टवृत्तिज्ञानस्य हेतुत्वात्तल्लक्ष्यतावच्छेऽपि लक्षणास्येव कृतरोधकयतावच्छेदके शक्तिरतो भट्टमत इतीयंच्या ज्ञातते
ति स्वयं घटविशेष्यक घटत्वप्रकारकज्ञानविषयः घटस्तज्जि घटत्वप्रकारकज्ञातताश्रयत्वादित्यनुमित्याभट्टमते प्रामाण्यग्रहः तत्र च विषयस्त्र न
हेव्यापकतावच्छेदकविषयेऽवेत्यर्थः तज्ज्ञानवान् ज्ञानज्ञातवत्वादित्यनुमितेश्च तन्नये विषयोपरक्तज्ञानग्रहश्च्यतो न वेति यथाशब्दस्य सं
वेधस्यातीरत्वपरंपरयासत्वेऽपि नोपयोगस्तथावच्छेदकच्छेदके शक्तेः सत्वेऽपि प्रकृते स्यादिति भावः यद्वा वृत्तिज्ञानं विना कथं शाक्यतावच्छेदक राम
भानमतो विना लक्षणामिति विना शक्तिं शक्तिलक्षणांच यथा लक्ष्यतावच्छेदकस्य भानं तु ज्ञाततालिंगज्ञानमेव प्रमात्वेन प्रमायाश्चन्तुमि ११

२५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

क्षेन ननु ज्ञानत्वस्य तिरोहितानमेवद्र

न्तिसामान्ये हेतुः लिंगांतरेण प्रमायां अनुमितौ व्यभिचारादित्यर्थः तथा व्यापकतावच्छेदकस्यापि स्यादिति भावः ज्ञानविषयविशिष्टज्ञप्तिरितान

ग्रहे लिंगेति। प्रमात्वविशिष्टविषयेकानुमितौ तद्विशिष्टनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वाविना तदुपपत्तौ व्यभिचारशंकेत्यर्थः ननु स्वमपरामं

र्शस्यानुत्तरानुमितावि वा याज्ञकत्वं साध्यत्वेनाव्यतं तथा च नाहं पविषयेंद्रियसन्निकर्षादेर्ज्ञानमजनकत्वमस्येवेति नमिश्रमता

सामान्य विषयाज्ञकत्वमेव वक्तानां विषयविषयाज्ञकस्यापित्रेवतथात्वं वाच्यं तथा च न व्यभिचारो ज्ञाततायाश्च विषयवि

म शिष्टज्ञानं नियतो ग्राहयतीति तथा कल्पनमतं आह ज्ञाततेति ज्ञानमात्रविषयानुपरक्ततथा वा तिनानागतसाधारणज्ञानतया :सामान्यरूपे नं

णानविषयविशिष्टज्ञानानुमिति प्रयोजकत्वेनेति नन्तु ज्ञाततासामान्यस्य माक्षतथात्वं विद्यमाने घटज्ञानताया क्रविषयविशिष्टस्येव ग्राहकत्वा

ते तथात्वस्यान्यं लाघवज्ञानोपनीतस्यैवाजोपस्थितस्यार्थस्य मानेऽनुभवसिद्ध तथा कारणत्वकल्पनात्तो विशेषस्येतितथास्वभावः वि

षयविशिष्टज्ञानेनुमितिहेतुत्वभावः व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानस्यैव विषयभासकत्वसंभवादितिभावः ज्ञाततानियमपक्षकज्ञानानु

से अविद्यमानज्ञानतया प्रमात्वविशिष्टानुमितौ २

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

इदं अनुमानं व्याप्त्यनुपनीतमपि वर टम्बिरोध कक्षं ... इति यद्वा

का। के

१२ मानेबाधकस्तुज्ञाततापन्नविषयज्ञानयोर्व्यापकतावच्छेदकत्वेयेवमानसंभवात्नचतदाहज्ञाततावि शेषणत्वेनेति रयंज्ञातताघटविशेष्यकघ
12 टत्वप्रकारकज्ञानसाध्याघटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञातताबादित्यत्र मानंचेत्यर्थ वस्तुतोर्थे [illegible]व घटेच्छाघटज्ञानजन्याशयस्तुमानेऽपिविशि
ष्टमानप्रयोजकंव्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानमेवस्यादितिनन्तुघटमहंजानामीतिज्ञानाकारःसर्वसिद्धः तत्रचप्रकारेविवादेनाकारएवंचाह
ज्ञानवान्ज्ञातताबत्वादित्यत्रव्यापकतावच्छेदकतयाविषयभावासंभवात्ज्ञातता [redacted] विशेषज्ञानस्यविशिष्टग्राहकत्वेफलवलात्कल्प्य
ता नन्तुघटेच्छादित्यादेरतोदोषांतरं आह तदादीति आदिपदात्सर्वनामांतरपरिग्रहः नन्तुतदादिपदानांकुत्रप्रत्येकशक्त्यैवविशिष्टबोधक
त्वोपपत्तेर्नविशिष्टेशक्तिःपरस्परविशेषणविशेष्यभावस्याकांक्षाधीनत्वादिति अत आह पदांतरेणेति लक्षणायायद्यपिना
नुभावकत्वंतथापिस्मृतिरूपज्ञानग्राहकत्वमादायोक्तंलाक्षणिकानुभावकत्वंनयेनेदमित्यपिकाश्चित्तनचानलक्षताऽवच्छेदकसंकेत राम
विषयताऽवच्छेदकत्वज्ञानमेवविषयभासकमितिवाच्यंयत्रयद्यज्ञानवतिलक्षणातत्रलक्ष्यताऽवच्छेदकत्वज्ञानस्यैवतथात्वसंभवात्एव १३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

नलाक्षणिकपदाद्युक्तदोषेण अत्रेवं वदंति लक्षणायामपि न दोषः लक्षणप्रत्येकलक्षणातिव्याप्त्या एवोपपन्नो विशिष्टतदभावात् एवं तन्मतेऽपि
विशेषणविशेष्यभावस्य आकांक्षाज्ञानाधीनत्वात् ज्ञानसन्निकर्षस्य विषयविशिष्टज्ञानप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकमतो न मिश्रमतासं
ग्रहः आधुनिकसंकेतलक्षणशा   : सोऽयं स्वेच्छातत्तदुपहिताऽतिरिक्तैव वासौ केतिकभानं ज्ञाते न पदस्मात् तद्वाचकपदस्मरणात् प्र
कारान्तरेणा वा घटज्ञानानुमितौ व्यापकताऽवच्छेदकत्वज्ञानमेव विषयमसकं वा ततताविशेषस्य फलबलाद्विशिष्टभासकत्वमिति य
द्वा ज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकता ज्ञानस्येव प्रामाण्यविशिष्टत्वतज्ज्ञानानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकमिति श्रीकान्तदिशा नभद्दमता संग्र
ह इति तदपि न रमणीयं यत्र घटज्ञानवतोऽनुमितिस्तत्र व्यापकताऽवच्छेदकत्वस्तु द्वय घटज्ञानमान संभवादिति एवं घटज्ञानवतिल
क्षणामादायाऽपि द्रष्टव्यं एवं लक्षणाद्वयेन शक्तिद्वयेन वा एकप्रातिपदिकसमभेदेनान्वयबोधकत्वासंभवोऽपि बोध्यः एवं संप्रदायादपि
दानां प्रामाण्यग्राहकत्वेनापि बाधः तत्तज्ज्ञानेति अत्र तत्तात्ता न पदं प्रामाण्येतरग्राहकत्वेन तावद्ग्राहकत्वे न यद्रूपमते सिद्धं तेन प्रकृतप्रा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१८ माण्यग्रहाद्वाधवारणाय अप्रामाण्यग्राहकेऽप्यनन्तः प्रामाण्यग्राहके यत्नेनान्वयादयमर्थो लभ्यते तत्र यथाऽक्रान्ते सिद्धसाधनात् ज्ञा
14 ज्ञानग्राहकत्वेनेति विशेषणद्वयं प्रतियोगिकोटौ दत्तमिति ध्येयं तज्ज्ञानग्राहकत्वेनेत्यस्याप्यनुवृत्तिमाह अयं घट इति मिश्रमते ज्ञानग्रा
हिकानुव्यवसायफलव्याप्यहिता सामग्री सा च भट्टैर्नोपेयतेऽतः सहजत एव भट्टमतसिद्धिमिन्नत्वं तस्या इति मिश्रमतमपास्य गु
रुमते साधारण्येऽ[illegible]क्तं विशिष्टव्यतिरेकस्यापि च ज्ञः संयोगादिघटितसामग्र्या ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टैरनंगीकाराद्विशिष्टाभावेः न
च समवेत घट इति ज्ञानसामग्र्या समवायाद्यघीकारे भट्टमतासिद्धत्वान्न मानाद्येव गुरुमतसंग्रह इति वाच्यं अयं घट इति ज्ञानसामग्र्या
अपि संग्रहः संभवतीत्याशयेनेतदुपादानात् ज्ञाततालिंगकोत्तिं घटज्ञानानुमितिसामग्र्या ज्ञातताज्ञानं गुण इति शाब्दसामग्र्या
श्च गुरुमिश्रमतासिद्धत्वात् तद्वारणाय गुरुमिश्रेत्यपहाय भट्टमतेत्युक्तं भट्टमतसिद्धत्वं च प्रामाण्ये[illegible]नया समवहिते नत्व प्रमाण्य राम०
ग्राहकं ज्ञानसन्निकर्षादिभिन्नं एव ज्ञानग्राहकः पदज्ञानकालीनशाब्दसामग्रीताऽवच्छेदेन नपदानुपस्थाप्यशाब्दधीजनकत्वं इ १८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

त्याभेदि ज्ञानस्यैकधर्मिणि एतत्समानकालीनज्ञानसंवाविषयत्वं इति तृतीयज्ञानग्राहकेत्यस्यार्थ इत्तिमाह ज्ञातता प्रत्यक्षेति ज्ञातता प्रत्य
क्षसामग्र्या ज्ञानग्राहकत्वाभावादिति शेषः भावसत्वमिति वहिरिन्द्रियसन्निकर्षघटितसामग्र्या न ज्ञानग्राहकत्वसंभवं नापीति सूत्रनाय प्रत्यक्षसा
मग्र्यां तु यावज्ज्ञानं च घटसामग्र्यादिकमादायैव किमिति नास्ति प्रसंगो दत्त इति वाच्यं पटानुव्यवसायसामग्र्या तादृशप्राधान्यप्रामाण्यग्रहात् तद्वार
णाय प्रकृतसामान्याश्रयज्ञानग्राहकत्वं वाच्यं तथा च प्रकृतप्रामाण्यस्य तत्पटकतत्सकास्कस्याश्रयस्य ग्राहकत्वमाक्षिप्तं किं ज्ञाने नेत्यत्रो
क्तं ज्ञाततावत्यक्षेति ज्ञाततायाः अपि घटत्वप्रकारकत्वाश्रयत्वादिति ज्ञान एव विषयितातदोपाधिकी ज्ञाततेति मतेन तयोः प्रामाण्या
श्रयत्वात् तन्नो पच्य सं इच्छाग्राहकेन तत्र प्रामाण्यग्रह एवेत्याशयेन वा तन्नोपपन्नम् । ज्ञाततायाश्च सविशेषत्वकल्पनाधीकारात् तद्ग्राहकेन
प्रामाण्यग्रह इत्याशयः न च तादृशपटानुव्यवसायादिसामग्र्या प्रामाण्याग्रहेण भट्टमते दोषः यद्वा येन विवादश्च न्मते न ज्ञानग्राहिकायाः
कत्वादिति न च विषयवाधेति यत्रापं घट इति भ्रमोत्तरं दोषविषयजन्यो न्यायं घट इति वाधभ्रमः तत्रानुव्यवसायेन प्रामाण्याग्रहान्नि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

भ्रमेतेबाधइत्यर्थः तत्रबाधभ्रमकालीनस्वप्रकाशार्थनिश्चयेनप्रामाण्यग्रहात्गुरुमतस्थार्थेयेदोषाभ्रमत्वसंसर्गाग्रहश्चान्यदेत
दितिवाच्यंस्वप्रकाशनिश्चयोत्तरंबाधभ्रमेपूर्वेणप्रामाण्यग्रहादेवबाधभ्रमोत्तरंचस्वप्रकाशप्रमात्मकप्रत्यक्षनिश्चयोतेनापिप्रामा
ण्यग्रहात्सर्वमनुपपन्नघोत्तरस्यानुत्पत्तेः यत्रभ्रमोत्थानद्वयंस्वप्रकाशार्थनिश्चयश्चेतिज्ञानत्रयस्ययुगपदनवस्थानान्नगुरुमते
दोषइतितच्चिंत्यंएकज्ञानस्यापिगुरुमतेभ्रमस्यसंभवात्तेनचविशिष्टज्ञानत्वापत्तिः धर्मितांशस्यानवगाहित्वादितितदापीतिबाधग्र
हस्यधर्मितावच्छेदकनियंत्रितग्रहएवप्रतिबंधकत्वात्तदनियंत्रितत्वइतितत्स्वतस्त्वरूपप्रामाण्यग्रहेऽविरोधित्वइत्यर्थः समानविषय
त्वेनप्रतिबंधकत्वनाह बाधग्रहाभावेति यद्धर्मितावच्छेदकघटितमेवप्रामाण्यंग्राह्यं यथावह्निगुंजयोर्वह्नी।तिज्ञानस्यांशेप्रामाण्यग्रहे।
पिगुंजाद्यंशेप्रवृत्तिः स्यादतआह बाधग्रहेतिवक्तृतरक्तदंडवानितिव्यवसायेजातेयत्रदंडोनरक्तइतिज्ञानंरक्तदंडप्रकारकत्वघटितप्रामाण्य राम
ग्रहादाहबाधग्रहेतिनत्वग्रप्रामाण्यस्मरणकालीनेनस्वप्रकाशेनानुव्यवसायेनवाप्रामाण्यग्रहस्तथापिबाधः नचतत्रसंशयात्मकएवग्र १५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

माण्यग्रहः स्वप्रामाण्यधर्मस्थले तस्याथभावात् इति चेन्न स्वप्रामाण्याग्राहकत्वस्याप्रामाण्यग्रहसामग्र्यसमवहितत्वस्य वा विशेषणां
तरेणोपादानात् केचित्तु नानाविधस्य बाधस्य व्यावर्तकधर्मादिग्रहस्य च संभवाद्ग्राह्यबाधग्रहाभावेनेत्यत्र प्रकृतप्रामाण्यग्रहविरोधिग्र
हाभावेनेत्यर्थो वाच्यस्तथा चाप्रामाण्यस्मरणादिकमादाय न दोष इत्याहुः इदं च बोध्यं ज्ञानानि प्रमेयाणीति शाब्दबोधानुव्यवसाय
सामग्र्या घटपटादिज्ञानस्य शाब्दबोधविषयस्य ग्राहिकया घटपटादिज्ञानप्रामाण्यग्राहिकया बाधः न चातादृशत्वेन भ्रमत्वसिद्ध
भिन्नाया भ्रमत्वासिद्धज्ञानग्राहकताकसामग्रीजन्यग्रहविषयकग्रहजनकभिन्नान्तरयाग्राह्यत्वं वाच्यं सर्वत्ववतीति ज्ञानत्ववतीत्यादिग
भ्रप्रामाण्ये बाधापत्तेः तस्मादुक्तदोषवारणाय विषयविशिष्टज्ञानग्राहकत्वं बोध्यं न चैवं दृशानुव्यवसायसामग्री विषयविशिष्टघटज्ञानं
गृह्णातीति एवं सति बाधग्रहाभावेनेति विशेषणमनर्थकं तदुपादानं तु यथाश्रुताभिप्रायेण इति नन्तु घत्किंविद्विषयविशिष्टग्राहक
त्वं घटवद्विषयविशिष्टज्ञानग्राहकत्वं वा विवक्षितं नाद्यः गुणा ज्ञानानि प्रमेयाणीति शाब्दजन्येऽनुव्यवसायस्य गुणज्ञानविषयगुणग्रा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१६ 16 हकत्वात्तत्प्रामाण्यग्राहकत्वाद्बाधः नात्यः न्यायनयेऽनुव्यवसायस्यातथात्वादिति चेत्र। यावत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत
त्प्रकारकत्वावच्छिन्नत्वस्य पक्षत्वात् प्रामाण्यसिद्धसाधनसंभवः तथा यद्वा ज्ञानानि प्रमेयाणीत्यादिना ज्ञातदोषवारणाय विषयितासंबंधेन तत्तज्ञानाप्रकारत्वं
न ग्राहके विशेषणं देयं घटत्तानघटितप्रामाण्यस्य न पक्षः। ननु गुरुमते बाधग्रहोऽप्रसिद्धः गत्वाहर्वीति रिति त्र प्रामाण्यग्राहकेत्यत्रे वा ज्ञापि वा
धद्यवद्वा रजनकत्र् इस्याक्तत्वात् तत्त्वघातं ज्ञेणाभावोपस्थितौ धर्मिज्ञानं इति श्रोदनसाधनत्वेन ज्ञानविषय एव श्रोदनकामस्य कर्तव्यताबो
धविषय इति गुरुमते तादृश कर्तव्यताबोधविषयः पाकश्यत्र योग्यताऽवच्छेदकतया इष्टसाधनताज्ञानं भामतेन चेष्टतादृशीशाद्धीप्रत
प्रामाण्यमपि गोचरयतीति वाच्यं तथा हेत्यादिना नचसाइष्टसाधनताज्ञानप्रामाण्यमेव कृतौ तन्त्र क्लातीति वाच्यं प्रामाविशेष्यप्रकारि
भूतधर्मावच्छिन्नप्रामास्यस्यैव यद्वादिति ग्रंथो रघुगमादिति न च तर्हि दंडीत्याद्यनुव्यवसायेन दंडत्ववतीत्याद्यद्वाधः दंडत्वाद्यविशे राम०
ष्यकत्वघटितदंडत्ववतीत्यादिप्रामाण्यग्रहस्य ज्ञानस्य विषयविशिष्टतया याप्राहिकात तस्मात्क्तत्वादिति केचित्केचित्त प्रामाण्ये हि ज्ञाने १६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

भेदेन नानाज्ञानं च प्रामाण्यं स्वतो ग्रहृ्णातीति तथा च तादृश शाब्दबोधः स्वर्गजनीष्टसाधनत्ववतीत्यादि प्रामाण्यं गोचरयन्नपि न स्वविषयीभू
तोपरेषां इष्टसाधनताज्ञानानां प्रामाण्यं गृह्णातीति बाधकं इत्याहुः परे तु साधनतात्वमखण्डो एव धर्म्मो तथा च साधनताज्ञानत्वे सर्वाणि सा
धनताज्ञानानि विषयीकुर्वन्तीष्टसाधनताप्रकारकज्ञानमपि गृह्णातीति न तु तादृशसाधनत्ववति साधनत्वप्रकारकत्वं तादृशशाब्दबोधस्य
साधनाविषयित्वादित्याहुः अत्र कल्पे घटज्ञानविषयो घटत्ववानिति शाब्दज्ञानानुव्यवसायसामग्र्या तादृशपा घटत्ववति घटप्रकारकत्वा
ग्रहाद्बाधकं स्यादित्यपेयं न च स्याद्य कल्पेपि नात्र दोषः विषयविशिष्टविशेष्यग्राहकत्वस्योत्पत्तिसामग्र्याभावादिति वाच्यं घटज्ञानविषयो घटत्ववानिति
शाब्दानुव्यवसायसामग्र्यां घटत्वविशिष्टविशेष्यग्राहकत्वसत्त्वात् घटत्वनाख्यविशेष्यकत्वघटितप्रामाण्यास्य ग्राहकत्वसत्त्वाच्च तस्मा
त्तेष्टसाधनताज्ञानप्रामाण्यमपि गृह्यत एवेत्येव परमार्थः अभ्युपेत्य तु समाधानान्तरं कृतमित्याहुः भट्टमतसिद्धभिन्नत्वं विहाणोति भट्ट
नेति पांक्तेते तद्ग्रहेपीति तदपि ग्रहेपि इष्टसाधनताज्ञानाग्रहेऽपि न ज्ञानाग्राहकत्वमिति तथा च ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धभिन्नत्वं ना

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१७ ष्टीत्यर्थः शाब्दाजन्येति तथा च कामसाधनताज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धमिन्नत्वमस्येवेत्यर्थः ज्ञानग्राहकत्वेनोपनयविशिष्टस्यतज्ज्ञानग्राहकत्वे
नेत्यस्यवाच्यत्वात् स्व यथा ज्ञानांतरेणायस्यांकुरस्मस्वाहालंबनात्मकः शाब्दबोधएवास्त्वमितिरेववातस्वामाण्यस्यज्ञानमितिज्ञानप्रामाण्य
स्यवाऽस्तुमतेऽप्यन्नत्वप्रसंगादिति नन्वप्रवेशः योग्यताऽवच्छेदकान्तःप्रवेशः ज्ञस्वार्थेकदाचिज्ज्ञानान्नियमतशक्तिनचयत्रतात्पर्यंतद्वि
भावतशक्तिनोक्तदोषः तथा च यत्रेष्टसाधनत्वेन ज्ञायमानत्वेयोग्यतावच्छेदकेतात्पर्यंतत्रतज्ज्ञानंभासतइत्युक्तदोषस्यादिवाच्यंयत्रतात्प
र्यंतत्रतज्ज्ञानस्यभट्टैरपिस्वीकृतत्वात्तथा च पादाद्याहारेणतत्रेष्टसाधनतज्ज्ञानग्राहकत्वस्य भट्टमतसिद्धत्वात्मानाभावादितिन
था च गुरुमतेऽपि सामग्र्या स्वतज्ज्ञानग्राहकत्वमसिद्धं कर्त्तव्यताज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धमेवेतिनक्वापिप्रामाण्ये बाधः शक्तिनन्तु नियो
ज्यान्वये योग्यताऽवच्छेदकं कामसाधनत्वेन ज्ञायमानत्वं न भासते तत आह निषेध्येपितिजथा च यागीकृतिसाध्यताप्रयोजकताभाव्य राम
याऽनुपपत्त्यैवतेषामपूर्ववाच्यतास्वीकारः साक्षात्साधनतावाधेपरंपरासाधनताभानंतथ्यनतत्रघटकोपास्थितिविनेतिमुक्तेरितिनन्वत्रम १७

17

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

नेच्छेदितरत्वे मानमपि न स्यादतः क्वचिदिति। स्वाभाव्यादिति न च तथापि यत्र काम्यसाधनत्वेन ज्ञायमानत्वं तत्र स्वाभाव्यादेव भासते तत्रैव दोष
इति वाच्यं तस्य भट्टमताऽसिद्धत्वादिति न चैवं स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यमिति वेदजन्यमित्यर्थः नियोज्यत्वं चेष्टसाधन
ताज्ञानाधीनकार्यताज्ञानवत्त्वं तच्चेष्टसाधनतावतीत्यादि प्रामाण्यकं तद्यताज्ञानप्रामाण्यवादेवान्तरीत्यादोषाबोधः भट्टन
येति भट्टमतेनापूर्वं लिङर्थः किन्त्विष्टसाधनत्वं तज्ज्ञानं शाब्दसामग्री भट्टमताऽसिद्ध इति ग्रन्थार्थ इति वेदाऽपि ताद्दृशज्ञानेन ताद्दृशपरत्वधर्मसंभवेन
ताद्दृशशास्त्रमिति भट्टस्याप्यापगते जिनबाध इति अत्र केचित्तु अर्थाध्याहारेण ज्ञानग्राहिकायाः शाब्दसामग्र्या भट्टमताऽसिद्धत्वात्
यावत्तत्ज्ञानप्रामाण्यग्रहात्तथापि गुरुमते बाधः इत्याहुः तन्न गुरुमतेऽपि विषयविशिष्टज्ञानविषयत्वेन तत्प्रामाण्यगोचरतया बाध
काभावात् अत्राणएव काम्यसाधनता ज्ञानस्य योग्यतावच्छेदकस्य विषयीकरणेऽपि न दोषः पूर्वपक्षिकाया स्मृतिभेदावष्टम्भेन व्याख्या
तत्वात् क्वचिज्ज्ञानग्राहकत्वेनेत्य न च स्वरूपयोग्यताविवक्षिता भट्टेन च सर्वपदज्ञानस्थले च सर्वपदज्ञानस्येऽपि शाब्दधीत्वीकारे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१९ णार्थाध्याहारेऽपि शाब्दधीस्वरूपयोग्यतायाः साक्षाज्ज्ञानग्राहकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वमेवेत्याहुः नन्वसमवायज्ञानं त्वाश्रयादिशाब्दसाम
18 ग्र्यभट्टानां समवायास्वीकारेण तन्मतासिद्धया ज्ञानग्राहिकया प्रामाण्यग्रहाद्वा धीग्रहस्तु मते मिश्रमते वक्ष्यतीत्येतत्समवायपदस्य नित्यसंबं
न्धपरकारकबोधजनकतयाऽन्यथाख्यातिवादिनो भट्टस्य तत्र ज्ञानग्राहकत्वस्वीकारात् तद्यद्वा भट्टमतसिद्धत्वमित्यस्य मीमांसकमतसि
द्धत्वमित्यर्थस्तथा च तादृशोभयरूपेण मीमांसकमतसिद्धभिन्नमित्यर्थः तेनार्थाध्याहारादिघटितसामग्र्या न दोष इति भट्टमतासिद्धेत्यादि प्रत्यक्ष
सामग्रीमादाय गुरुमतसंग्राहाय शाब्दान्नमितीत्यादिविशिष्टोपादानं अत्रापि तत्तत्ज्ञानग्राहकतायां भट्टमतासिद्धत्वं बोध्यं तेन काम्य
साधनताज्ञानस्य योग्यतावच्छेदकतयाभानेऽपि न क्षतिः एवं सति यथाश्रुतस्यार्थाध्याहारघटितसामग्रीसाधारणमपि नातिष्टमनेने
न्तस्यावारणात्तत्रवार्तीन्द्रियविषयकप्रामाण्यग्रह मते बाधकाभावे प्रत्यक्षासंभवेन प्रत्यक्षसामग्रीमादायापि साध्यासंभवादिति बोध्यं राम
तत्प्रामाण्यस्याऽप्रज्ञातत्वात् यत्तु प्रामाण्यग्रहमितिमादायैव तत्र साध्यसत्वं न च तेनैयायिकेनासिद्धसाधनोद्भावनप्रसंगः न्यायनयेतत्र प्रा १९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

माण्यग्राहकात्तु व्यवसायसंभवेन यावत्तज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वस्यैवाभ्युपगंतुमशक्यत्वादिति तन्न तथापि यस्यातींद्रियस्य ज्ञाने
ऽनुव्यवसायो न जातस्तत्प्रामाण्यं तु मितिमादाय सिद्धसाधनप्रसंगादिति कश्चिदित्यस्वरसस्तु यथा श्रुतेनैव निर्वाहाद्विशेषणो
पादाने गौरवमिति अतींद्रियविषयकज्ञानप्रामाण्यासंग्रहश्चेत्यस्वरस इति कश्चित्तद्विशिष्टे बाधग्रहाभावकालीनत्वविशिष्टः तत्रा
पि यदि प्रामाण्यग्रहस्तदाहाविशिष्टे वेति प्रागुक्तशाब्दबोधानुव्यवसायमादाय दोषवारणाय विषयविशिष्टेत्यादि विवक्षायां बाधग्र
हाभावो न विशेषणीय इत्यत आह विशिष्टे वेति इत्यन्येन च पूर्वोक्तरीत्याऽयोग्याहारस्य संभवेनानभ्युपगमेन तत्तत्स्थलीयज्ञानप्रा
माण्ये गुरुमते बाधः अर्थाहारस्य शाब्दबोधाजनकत्वस्वीकारेपि तत्तादृशज्ञानविषयशाब्दबोधस्य मद्वांगीकृतत्वादिति यद्वा तत्रा
पि प्रामाण्यं गृह्यत इति पूर्वोक्तैव रीतिः निष्कृष्टमिति सामग्र्यादेः प्रवेशे लाघवमिति । यथा चेत्यादि सविषयकधात्वर्थयोगे ऽयोगव्यवच्छे न्यर
दरूप एवकारार्थस्तद्धर्मावच्छेदेनेनान्वेति यथा ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यादौ अत एव ज्ञानं जानातं गृह्णात्येवेत्यादयो न प्रयोगास्तदभियुक्ता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१९ 19

नां ज्ञाने नार्थो गृह्यत एवेत्यादौ यथा ज्ञानत्वावच्छेदेनार्थग्राहकत्वं एवकारेण व्यवच्छिद्यते तथात्रापि स्वाश्रयग्राहकत्वावच्छेदेन
प्रामाण्यग्रहकान्यत्वमित्यर्थः अत्र च ग्रहणं विषयिता ग्राहकं च यग्रह एव तथा च प्रामाण्ये स्वाश्रयग्रहत्वव्यापकविषयिताप्रतियोगि
त्यर्थः अन्यथा चैव कारणसहकारादेवायमर्थो गम्यते न त्वस्य कथा यावत्पदापेक्षेति उभयवादीति व्यवसायस्यानुव्यवसायघ्य ज्ञाततालिं
कानुमितेश्च प्रामाण्याग्राहकत्वे न तन्नउभयवादिसिद्धभिन्नत्वेन साध्यत्वमिति ननु नैयायिकोभयसिद्धप्रामाण्याग्राहकताकत्वमेव व्य
वसायसामग्र्याः तथा च गुरूणां विवादे विधिकोटेरसंभवो ऽत आह यदाययोरिति नैयायिकेति ज्ञातताप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रामाण्याग्राहकत्वे
न भट्टमतसिद्धत्वेपि नैयायिकमतसिद्धत्वमत उभयवादिसिद्धभिन्नत्वं तस्या इति सिद्धसाधनमिति गुरूणां सह विवादे नैयायिकेनाभावसा
धनेन गुरूणां सिद्धसाधनमुद्भावनीयमित्यर्थः केचित्तूभयवादिसिद्धभिन्नत्वमित्यत्र प्रामाण्याग्राहकत्वेन यन्मीमांसकत्रये नैयायिकसिद्धं तद्भिन्नत्व राम
र्थः कैश्चिद्व्यवसायसामग्र्यादिर्न प्रामाण्याग्राहकत्वेन वितथसिद्धेति न गुरुमतादावसंगतिः अन्यथा च सिद्धसाधनमित्युपलक्षणं भट्टमिश्रमते विशेषो वाधो १९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

पीत्याहुः व्यधिकरणेति व्यधिकरणप्रकारकाजनकतावच्छेदकतया वत्सामग्रीग्राह्यत्वाभावः साध्य इत्यर्थः सर्वोक्तेति सामग्रीं विहाय प्रामाण्यविष
यत्वेन यदुभयवादिसिद्धं भिन्नमिति विशेष्यार्थः नचिन्त्यमित्यस्य रहस्यं ज्ञाततायां घटयोर्ज्ञानमिति शाब्दादिसामग्र्या ज्ञातज्ञाततया ज्ञाततया नानुमि
तिसामग्र्या चोभयमतासिद्धया प्रामाण्यग्रहाद्गुरुमते तज्ज्ञानप्रामाण्ये बाधः तस्याश्च नैयायिकमतासिद्धत्वेनोभयवादिसिद्धभिन्नत्वादिति
एवं चोभयत्वस्य तन्मध्ये ह्यादिगर्भतया मतत्रयसाधारण्याभावोऽपि बोध्यः भट्टेन सह विवादे प्रामाण्यग्राहकत्वेन भट्टमतासिद्धभिन्नत्वस्यैव संमतत्वं च प्र
नकाश्च प्रामाण्यं घटत्वप्रकारकत्वज्ञानजन्यथावत्घटत्वप्रकारकविशिष्टज्ञानविषयो न वेति विप्रतिपत्तिः विशिष्टज्ञानं च विशिष्टनिरूपि
तविषयताशालिविशिष्टं तेन त्वेऽप्यज्ञातघटप्रकारकत्वादीनामुपस्थितौ यद्विशेष्ये विशेषणमिति व्याघेन ज्ञानं तद्विषयत्वेऽपि न क्षतिः पा
वत्पदं च घटविशेष्यकत्वस्मृतिकालीनानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहात्सिद्धसाधनवारणायेत्याहुः तच्चिन्त्यं भट्टमते बाधप्रसंगात्तन्न च सा
मान्यतो व्याप्त्या घटत्वप्रकारकत्वमनुपस्थितमेव भासते तथा मतियत्र घटत्वप्रकारकत्वमात्रं सामान्यव्याप्तिमहिम्ना विषयः प्रामाण्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१० स्यात्तज्ज्ञानाविषयत्वेनवाधादितिज्ञानरज्ञानेशक्तितज्ञानसमानाधिकरणतज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यतत्ज्ञानसमानाधिकरणज्ञा
20 नग्राह्यत्वंरमर्थः अत्रचतज्ज्ञानपदस्यतज्ज्ञानव्यक्तिविशेषोऽर्थोनतुघटज्ञानत्वेनतस्यप्रवेशोऽयथार्थस्यापिघटज्ञानत्वेनत्व
समानाधिकरणत्वेनचक्षुर्नरपिनिषेधकोटेरप्रसिद्धिप्रसंगः तज्ज्ञानविषयकत्वेनज्ञानाजन्यत्वेनज्ञानग्राह्यत्वेनवेतिवार्थः अत्वेज्ञा
भावाव्यवस्थेयथार्थकश्चिन्नतज्ज्ञानपदंतत्प्रामाण्यपरंइत्यरज्ञातंप्रमावहिर्भूतज्ञानमेवेतिनदोषइत्याह अतोनाप्रसिद्धिरि
तिप्रथमेतदनुपादानेव्याघनयेप्रतियोगिनोद्वितीयेवाभावस्याप्रसिद्धिःप्रतियोगिप्रसिद्ध्यापिनिषेधाप्रसिद्धिरितितदेवोक्तंप्रथमत
त्वेनव्याप्यत्वंअभेदेपिनत्सत्वात्अत्रव्यवसायस्यापिव्यवसायविषयदिनांतरभाविज्ञानमप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वाव
नव्यापकत्वंअभेदेपिनत्सत्वाव्यवसायविषयकदिनांतरोत्पन्नज्ञानप्रागभावेअत्यनुव्यवसायप्रागभावस्यव्यापकत्वाव्यवनापिसम राम
व्याप्तत्वंअभेदेपिसत्वात्अत्रव्यवसायस्यव्यवसायमानकालेपिनव्यवसायविषयउरूपांतरीयज्ञानप्रागभावसमव्याप्तप्रागभावप्रति १०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

योगित्वाचेत्याह कारणाभावेति तथा च प्रकृतकार्यत्वं योगाद्यहोमसाधारणं जन्यत्वं स्वरूपसंबंधविशेषो वातिरिक्तं वेत्याशयः चिंत्यमित्यद्वर
स्वीजं प्रागभावसाधारणजन्यत्वानिरुक्तिः प्रागभावस्वीकारो वा नहि गुरवोऽपि प्रागभावमभ्युपयंति येन विप्रतिपत्तिर्भवेत्तत्र यत्साधारणीस्या
त् इति केचित्तत्कालसत्त्वसमानाधिकरणध्वंसोत्तरवर्तित्वजन्यज्ञानविषयकज्ञानप्रागभावाव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वे तत्त्वे व्यापकत्वं नच
भाविध्वंसायोगोचरप्रमावानित्यत्वमित्याश्रितानया प्रामाण्यग्रहात्सिद्धसाधनं। तादृशप्रागभावाव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वं तद्व
सायोत्तरवर्त्तियज्ज्ञानं तस्योत्वात्। तदुत्तरत्वं च तत्क्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वं तेन रुं गुरुनयेऽव्यवसायस्यापि ध्वंसोत्तरवर्त्तित्वेनासिद्धि
मितित्याह नन्वयथार्थेति अयं घटप्रमावान् यथार्थघटेच्छावत्वात् यथार्थघटसंस्कारादृश्यमिच्छासंस्कारो वा घटप्रमाजन्यायथार्थघ
टेच्छावत्वादित्याद्यनुमित्यापरमते प्रामाण्यलक्षणाविरहाद्विशेषणज्ञानानपेक्षितयापक्षधर्मताबलेन पूर्वज्ञानघटप्रमाविषयिणा
सिद्धसाधनमित्यर्थः तत्र घटकस्य प्रामाण्य घटकस्यातत्प्रकारत्वादेरित्याहि पदान्तद्विशेष्यकत्वपरिग्रहः भट्टमतेतिज्ञाततातालिंगकानु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

२१ 21 मिते घटत्वप्रकारकत्वाश्रयघटज्ञाततात्ज्ञानजन्यत्वादितिशेषः नचज्ञाततायानिर्विशेष्यकत्वेनादिपदग्राह्यत इत्यद्विशेष्यकत्वस्यानाश्र
यज्ञाततात्ज्ञानजन्यत्वेन तदनुमितेर्नभट्टमतासंग्रह इति वाच्यं घटज्ञानस्मरणजन्यज्ञाततालिंगकानुमितिमादायसाध्यसत्वं वाच्यं तत्र न
संभवति घटज्ञानस्यापि घटविशेष्यकत्वाश्रयत्वात् अतो भट्टमतासंग्रहप्रसंगात् स्वीज्ञातेज्ञाने प्रामाण्यज्ञानासंभवादिति यद्यप्यंके
न कल्पद्वयाभिप्रायेणायं दोष इति यत्तु इत्याप्तिपदज्ञानज्ञाततयोर्व्याप्तिग्रहात् घटज्ञाततायां यदि घटप्रमाजन्यत्वानुमानं तत्र
पदज्ञायां पटप्रमाजन्य ग्रहात् घटेछायामपि घटप्रमाजन्यत्वसिद्धिरिति सिद्धसाधनमित्यर्थः यत्वंतत्वेनानुगतमितिज्ञ घोयं प्रष्ट
व्याइति तथा च तथाविधं प्रामाण्यं नास्तीति भावः नाह शेतित ज्ञानसमानाधिकरणात जन्त्यानविषयकज्ञानजन्यत्वे नेत्यर्थः नापज्ञा
दिकमिति घटज्ञातताघटप्रमाजन्याश्रयत्वमिते प्रजज्ञानविषयकत्वानाजन्यत्वेपि नैयायिकमतसिद्धरूपविशेष्याभावादिधिष्टाभा सम०
व इति नत्वत्र व्यवसायोव्यवसायविशिष्टज्ञानात्माव्यवसायविषयकनिर्विकल्पकजन्यमेवेति न मिश्रमतसाधारणमतत्र आह व्यवसाया २१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

नंतरमितिव्यवसायविषयकप्रत्यक्षमेवपूर्वोक्तपाख्यितंतदितितत्प्रकारकत्वंशङ्काति ज्ञानत्वांशेचास्तसविकल्पकंनिर्विकल्पं
वेत्यन्यदेतत्केचिदित्यस्वरसवीजंतु ज्ञानत्वाद्यघटितप्रामाण्यस्यसर्वथाग्रहसंभवेनविशेषणावैकल्प्यमेवपूर्वोक्तमितितत्प्रामा
ण्यस्यतत्प्रकारकत्वस्यवाच्यौवाच्योनतुज्ञानमपिविवक्षितमित्यर्थः तेनेति यत्रप्रमाव्यक्तिविशेषेप्रमात्वमवगतमिच्छायां
वाततस्वप्रमांतरेष्वपिसामान्यलक्षणायासमवगतंतत्रतत्प्रमाविषयघटज्ञानजन्यसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानमादायनासि
द्धसाधनमित्यर्थः नचयत्रपटज्ञानेघटप्रामाण्यमारोपितंतत्रस्वप्रामाण्यलक्षणायघप्रमागोचरंप्रत्यक्षमुत्पादितत्रघटप्र
माणाश्रयविषयज्ञानाजन्यसामाण्यलक्षणाजन्यज्ञानमादायासिद्धसाधनमिवाच्यंप्रामाण्यस्यभासमानवैशिष्ट्यप्रत्याद्विघटितप्र
कारतागर्भत्वेनप्रामाण्यज्ञानस्यतत्तत्प्रमाविषयत्वात्तदाश्रयपदंतद्विशेष्यकत्वेनज्ञायमानपरंतत्वेनज्ञायमानविषयज्ञानजन्य
त्वमित्यर्थश्चयथेनचघटविशेष्यकत्वादिःत्वंस्वाश्रयस्थितिजन्यज्ञानमादायासिद्धसाधनंप्रामाण्यस्यज्ञानत्वघटितत्वेन[illegible]ज्ञानसि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

११ ष्यज्ञानापेक्षणात् ग्राह्यत्वमित्यत्र विशिष्टरूपितप्रकारत्वस्य वा वाच्यत्वात् परे तु तत्प्रामाण्यस्य तद्विशेष्यकत्वस्य यज्ज्ञानं तज्जन्यत्वेन
नैयायिकसिद्धभिन्नत्वमर्थः तेनेनोक्तस्यान्यवादोषस्यावकाश इति यज्ज्ञानं तद्विशेष्यकत्वज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यत्वमित्यर्थः अयं ज्ञानवान्ह
ह्यततत्ताथवादित्यनुमित्यामिश्रोक्तरीत्या महमतसंग्रह इत्यर्थः ॥ तस्मिन्न् ज्ञाने प्रामाण्याश्रयज्ञाने सत्त्वस्यार्थो वैशिष्ट्यं तथा च निरू
क्तानज्ञानविषयज्ञानविषयज्ञानतदन्यो विषयीभूते प्रामाण्याश्रयज्ञाननिष्ठं यद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वं साध्यमित्यर्थः ननु घटभि
न्नमिति ज्ञानेन प्रामाण्यवैशिष्ट्यस्यापि विषयीकरणान्न तत्र दोषनिराकरणं न च सांसर्गिकी वैशिष्ट्यं विषयता विवक्षिता सविशेष्य
कं सप्रकारकमिदमिति रूपेण प्रकारान्तरेणावावक्तात् प्रामाण्यवैशिष्ट्यावगाहनादत आह प्रकारत्वं वेति ९ अत्र एवं प्रकारत्व प्रवेश
लाघवादाह प्रकारत्वं वेत्यत्रीति कश्चित् दोषः सिद्धसाधनेत्यर्थः घटभिन्नत्वेन प्रामाण्यग्रहेऽपि ज्ञाने तस्याप्रकारकत्वादिति न च प्र राम
मेयत्वप्रकारकघटमात्रविषयकपदार्थोपस्थित्या प्रमेयवदिति यत्र शाब्दबोधः प्रामाण्यादिप्रकारकः समानप्रकारकत्वेन पदार्थो ११

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

पस्थितिकारणतावादिमतेतमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यं प्रमाणत्वांशे प्रमात्वव्यतिरिक्तधर्मप्रकारकत्वस्य विवक्षितत्वात् एतन्मा
भायेव प्रकारकैत्वस्य यद्वा तस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेनैव नैयायिकमतसिद्धत्वमेव न्यायनये विना प्रामाण्यज्ञानं तत्प्रकारक
ज्ञानसंभवात् तद्धर्मविशेष्यकत्वविशिष्टतत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यज्ञानं संसर्गमर्यादया निविष्टज्ञानविषयमिति न दोषः अप्रसिद्धि
रिति सर्वस्यैव घटभिन्नमित्यादिज्ञानविषयत्वादिति शेषः तस्मिन्नेव ज्ञाने इति अत्र च प्रामाण्याश्रयज्ञानतादृशज्ञानप्रकारत्वं साध्या
र्थ्येनतज्जज्ञाने निषेधप्रसिद्धिः अन्यथा विशेषणाधियो विशिष्टज्ञाने हेतुतामते आत्मनिष्ठव्यवसायस्यानुव्यवसायेन स्वप्रकारेण
च प्रकारीकरणान्न निषेधप्रसिद्धिः स्यादिति एवं सत्यात्मांशे व्यवसायांशेपि मितितादात्म्येन व्यवसायो नानुव्यवसायेन प्रकारी
क्रियत इति विभावनीयं न्यायेनन्नैव निषेधप्रसिद्धिरित्यन्ये प्रामाण्यस्य यः संबंधस्तेन प्रकारत्वं साध्यं तदभावश्च ज्ञाने श्रीत्यापि केवित्त
यद्वा तज्ज्ञानविषयकत्वेन ज्ञाजन्य चैत्र ज्ञानप्रकारोनेवत्यर्थो वाच्य एवं तथा च चैत्रज्ञानपदार्थनिषेधप्रसिद्धिः तज्ज्ञानघटितातितज्ज्ञा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१२ नाभावादावित्यर्थः केचित्तित्यस्वरसबीजं तु अभावादेरिदंत्वादिना ज्ञानसंभवेन निषेधसंभवनासंभवशतिघटत्वप्रकारकत्वादाविति श्र
23 उपस्थितस्यापितस्य भानादिति उपस्थितस्यैव विशिष्टधीरित्यभ्युपेत्याप्याह घटादेवेति इदं च घटत्वरूपेणोध्यं न तु घटत्वविशिष्टे
न्यायनये ज्ञानांशे तस्याऽव्यवसायगोचरत्वात् स्वमते नेदमित्यन्ये सर्वमिदमग्रे प्रपंचनीयमिति तस्यामपीति प्रसिद्धिसौकर्यादि
दमुक्तं केचित्तु ज्ञानांशे तादृशज्ञानप्रकारत्वं साध्यते समासाज्ञात्परं परामर्शाधारेणेति तथा च घटप्रमाद्याप्यज्ञाततावान् घटो घटप्रमाविष
यत्वमितो ज्ञाततातावच्छिष्टाभावाप्रतियोगिज्ञानघटितत्वाद्व्याप्तिगर्भे ज्ञातताया ज्ञानांशे परं परयाप्रकारकत्वेन विधेः प्रसिद्धि
प्रदर्शनायेदमित्याहुः अन्ये तु तस्यामपीति । पक्षधर्मताबलाद्यादृशज्ञानप्रकारत्वं सिद्ध्यति तज्ज्ञानप्रकारक एव प्रसिद्धिमि
प्रायेणेदं एतदेव मिश्रनये घटत्वप्रकारकत्वे गुरुनये घटत्वे भट्टनये ज्ञाततायामिति विशिष्योक्तमित्याहुः प्रामाण्यपार्थक्यधारेणधा राम॰
त्वबोधमात्रायसिद्धसाधनवारणायाह जातादृशज्ञानेनेति तादृशज्ञानं प्रामाण्यविशिष्टज्ञानं तादृशज्ञानार्थं प्रमायां यथा विशेष्यकत्व १२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

मितियावत् तथा च सामानाधिकरण्यावच्छिन्नविशेष्यकत्वावगाहि ज्ञानाजन्यमित्यर्थः ईश्वरज्ञानवारणाय समानाधिकरणेपेति एतेन
यत्र घटज्ञाने घटत्वप्रामाण्यमारोपितं तत्र स्वसामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वप्रामाण्यज्ञायितत्र सिद्धसाधनं पूर्वोक्तम्भेदज्ञानं चैतद्विशेषणे सति
भट्टमतापरिग्रहः सामान्यव्याप्तिमहिम्ना पूर्वोक्तोपस्थितमेव तत्तत्प्रामाण्यं भासत इत्यभिप्रायात् घटत्वप्रामाण्यारोपप्रसक्तेः सामा
न्यलक्षणया घटप्रमाज्ञानं तद्द्वारा पूर्वोक्तरीत्या बोध्यं वस्तुतो ऽयं पाठः प्रामादिकः तत्र शाब्दाद्याहार्याणां तज्ज्ञानविषयकज्ञानज
न्यत्वेन नैयायिकमते सिद्धत्वान्न दोष इति जीयशाब्दबोधमादाय दोषवारणाय वर्तमानान्तरमाह केचित्त्विति नन्वज्ञाततायां नैयायिका
सिद्धत्वान्न भट्टमतपरिग्रहः अत आह व्यवसायेति तथा च त्रिचत्वारादिक्षणानन्तरोत्पन्नं ज्ञानं नैयायिकैरिष्यत एव ज्ञातताऽलिंगकत्वे
परतन्त्रे नेष्यत इति तन्मतसंग्रहः केचिदित्यस्वरसबीजं तद्व्यायेन येन ज्ञाततापक्षकं ज्ञानं न मम तत्कल्पमेवेति नैयायिकासिद्धत्वा
द्भट्टमतासंग्रहः एवं ज्ञाततावालिंगकानुमितौ तद्ध्वंसादिक्षणजन्यायां न तादृशज्ञानाजन्यत्वेन न्यायनयसिद्धत्वं बाध इति विधोद्ध

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१५ तासिद्धसाधनस्तु क्तेः परमते योगिनामभावादिति चैत्तथा चेति योगिज्ञाने सर्वप्रामाण्यविषयकं तत्त्वज्ञानादिभिन्नत्वेनात्ममननसाध्यं मननं च
२१ फलीभूतज्ञानं ग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयमिति योगिज्ञानं किमपि न स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयज्ञानविषयज्ञानाजन्यं येन तदादाय दोषः इति
अत्र च स्वग्राह्यप्रामाण्येत्यादि प्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तं अन्यथा स्वव्यवसायस्य स्वग्राह्यप्रामाण्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वे अप्रसिद्धिप्रसंगादिति
अत्र प्रथमं समानाधिकरणपदं तु स्वव्यवसायस्य स्वग्राह्यप्रामाण्याश्रयविषयके नेश्वरज्ञानेनाजन्यत्वेपि स्वसमानाधिकरणतादृश
ज्ञानजन्यत्वाद्दोषः सर्वस्येश्वरज्ञानग्राहकत्तयान्यापनये निषेध्याप्रसिद्धेरंत्यं समानाधिकरणपदं पदमिमनेन अनुष्ठतज्ञाकभ्रमात्मिका
स्मृतिरेव प्रतियोगितया भासते तदानानेन निर्वाह इत्यतः पक्षान्तरमाह वस्तुत इत्यादि तथा च तत्तत्प्रामाण्याश्रयत्वमात्रं विवक्षणीयं न
तु स्वग्राह्यत्वेति इदं च प्राचीनमते न तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावभाने च यावत् प्रतियोगिभानस्यतैः टीकाकारात् अन्यथा यत्र किंचि राम
ज्ज्ञानं स्वज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता संबंधेनाभावे भाने बाधकाभावादिति ध्येयं घटाभासकसत्त्वात्सर्वज्ञानं भासत इत्याशयः तत्र १५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ं निमित्तानीश्वरज्ञानस्यानागतविषयत्वेन तेनैव वारणादित्यर्थः न पक्ष इति अयथा अनागतज्ञानप्रामाण्ये अनागतविषयज्ञानेनैव ग्र
हाद्भावः स्यादिति अतीता विषयत्वोक्तौ अभिमतासंग्रहः स्यात् तन्मतेऽतीतज्ञानप्रामाण्यग्रहाद् इत्थमिति कालेन तन्नाशादत ज्ञात्वोक्तं यद्यपि
सर्वमेव किंचिदपेक्ष्य याऽनागतं तथापि प्रामाण्याश्रयज्ञानजन्यानादपेक्षया प्रतियोगित्वं ज्ञानभेदेन प्रामाण्यभेदात् तत्तत्प्रामाण्याश्रयापेक्षि
या कालानागतविषयत्वं तज्ज्ञानप्रामाण्ये नागतत्वस्वपादे यंग्राहकज्ञानापेक्षया वा इति तदपेक्षयानागतत्वं च तदुत्पत्तिक्षणावृत्तिप्रागभा
वप्रचाद्यक्तिरेवताद्युपधाघटत्वप्रकारकत्वेन पक्षे नानागतज्ञानप्रामाण्यव्यक्तिरितिवा बोध्यं न च तथा प्रतिप्रकारत्वविवक्षणमनर्थकं
घटभिन्नमिति सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानस्यानागतविषयत्वेन तेनैव वारणादत आह स्वकालवर्त्तित्वेति तथा च घटवर्तमानध्वंसाप्रागभावसाध्यस्य वा स्व यद्
र्वकालवर्त्तित्वसामान्यलक्षणया प्रामाण्यस्यापि ग्रहणात् तत्सिद्धसाधनवारणाय प्रकारत्वेति तेन सर्वेषां किंचिदपेक्षया पूर्वकालत्वेन नाना
गताविषयत्वव्याकोपः तज्ज्ञानेति याह्य प्रामाण्याश्रयज्ञानेत्यर्थः तद्विशेष्यमेतिमहानं विशेष्यं ज्ञानान्तरेण स्वग्राह्य प्रामाण्याश्रयज्ञा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१५ नभिन्नज्ञानेष्विति बोध्यः अत्र च प्रकारत्वेनानुसरणीयं घटभिन्नमिति ज्ञानस्य ज्ञानान्तरविषयत्वादित्येके इदंत्वादिना प्रामाण्यज्ञानसं
२५ भवात्तथापि तद्धाद्यमित्यन्ये अत्र कल्पद्वये विशेषणविनिवेशोऽपरस आद्यकल्पेऽनुव्यवसायेऽप्रामाण्यलक्षणायाऽनागतघटविष
त्वे संभवात्प्रसिद्धिप्रामाण्यमपहायात्मादिप्रामाण्ये पक्षीकरणीयमित्यस्त्वचिरपिबोध्यौः नः द्वितीयगर्भे प्रामाण्याश्रयज्ञानगर्भे इ
दमुपलक्षणं ज्ञानत्वज्ञानस्यैव ज्ञानविषयत्वादित्यपि बोध्यं तथा च प्रामाण्याप्रकारकज्ञाने विशेषणज्ञानविषयानुजज्ञानविषयक
ज्ञानापेक्षास्तीति तत्रापि निषेधकोटिरस्त्वन्नैवेति नन्तु योगिज्ञानस्य विशेषणज्ञानसापेक्षत्वे योगिनामपि निर्विकल्पकापत्तिरत
आह योगजधर्मस्येति सार्वत्रिति तदंशेऽन्याप्रकारकमेव विशिष्टज्ञानं सार्वज्ञ्यं तच्च निर्विकल्पकादिसाध्यमित्यर्थः आधिकमनुमा
नदीधितिव्याख्यायं प्रवचनीयं यदि वेति सर्वत्वप्रकारत्वादीत्यर्थः सर्वमिति ज्ञानस्य स्वविषयत्वेनानुव्यवसायस्य तज्ज्ञानविषयज्ञानज राम०
न्यत्वादिति ज्ञानभेदेन प्रामाण्यभेदात् ज्ञाने गुण इत्यादिज्ञानप्रामाण्ये वा पक्षाद्धाहिर्भावनीयं नैयायिकसिद्धेत्यादिन चात्र प्रमात्वपार्थो १५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ध्याहारस्यनैयायिकासिद्धत्वेन तज्जन्यशाब्दबोधमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यं तत्र शाब्दबोधे प्रामाण्यग्राहकाव्यस्य शब्दाध्याहारेण
नैयायिकैरिष्टत्वात् इति तद्वारणाय ज्ञातिमिंशानं पूर्ववद्विशेष्यमिति कश्चित्। न्यायनये प्रामाण्ये एव प्रसिद्धिरतः परेषामिति। प्रामाण्यत्व
स्यापन्नुव्यवसायादिना ग्रहादाद्य प्रामाण्याभाववादाविति। यत्प्रामाण्याभाववत्त्वं अनुव्यवसायोत्तरज्ञानेन न गृहीतं तत्र निषेधप्रसिद्धिर्वा
ध्या। अन्यथानुव्यवसायोत्तरज्ञानेन तादृशाभिन्नेन तद्ग्रहादसंगतेः केचिदित्यस्त विवीजं तु प्रामाण्यावादिघटकार्थीनां प्रत्येकं तादृशशब्दा
नग्राह्यत्वान्निषेधाप्रसिद्धिः विशिष्टं च नातिरिक्तं यथाश्रुतमूलानादर वतद्वीजमित्यन्ये। नवस्यकदेशिनीयद्यपि विप्रतिपत्ती प्रत्येकसाधार
णावपि भवतस्तथापि त्रियत साधारणपाय गुरुतरयोस्तयोरुत्पादानमफलमिति भावः असाधारणी विप्रतिपत्तिरभिप्रेतेति कश्चित्तरी
तिरितिभावविषयधात्तसमभिव्याहारादेव कारातरयथायमर्थोभासते तथोपपादितमेवेति मैवं नमिश्रादिमते विप्रतिपत्तिरतश्वती [illegible] यस्य
ध्यापाऽनेन प्रकारेणेति स्वाश्रयानुव्यवसायेनेति अनुव्यवसायो व्यवसायलौकिकप्रत्यक्षं तेन व्यवसायोपनीतभानादेः प्रामाण्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१६ ग्राहकत्वेपिनदोषः ज्ञानभेदेनप्रामाण्याभेदइत्याशयेनेदंपूर्वंप्रामाण्यस्मृतिसहकारात्केनचिदनुव्यवसायेनप्रामाण्यग्रहात्क्वचित्तसि
द्धसाधनेपिपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनतदभावान्नदोषः घटत्ववतीत्यादिसकलघटज्ञानेएकमित्यभिप्रायेणयावद्भिरितिक्वचित्प्रा
माण्येपिपक्षनयसहकारेणानुव्यवसायेनापितद्ग्राहकत्वादुक्तमत्रयावत्त्वंपूर्ववदितियथामतेबाधग्रहाभावकालीनत्वंस्वप्रामाण्य
विषयत्वमत्रापीत्यर्थः भट्टमतइतिप्रामाण्यविषयत्वेनभट्टमतसिद्धयावज्ज्ञानतयाग्राह्यत्वस्यज्ञाततालिंगकानुमितिघटिततया
न्यायनयेऽप्रसिद्धत्वेनतदघटितयावज्ज्ञगर्भत्वेसिद्धसाधनात्तदुपहायनञ्द्वयगर्भिताकृतात्एवंसतितादृशत्वेनभट्टमतसिद्धभिन्नेना
नुव्यवसायेनप्रामाण्याग्रहात्सिद्धसाधनंज्ञानतावादावितित्र्यादिपदात्तत्प्रकारकत्वादिपरिग्रहः ज्ञानत्वस्यप्रामाण्यघटकत्वेतद्वघ
टकत्वेपितत्प्रकारकत्वादिर्दृष्टान्तः अत्रतत्तत्प्रामाण्येपिनिरुक्तयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वंप्रामाण्यविषयिताव्यापकविषयि राम०
ताप्रतियोगित्वात्घटत्ववत्प्रकारकत्ववदितिबोध्यं योगतधर्मसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यास्वप्रामाण्यमितिमूले स्वपदंज्ञानपरंतादृशां १६

यथापितांघातइतिघटते ×१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

पंसत्वे च घटविशेष्यकसत्वावच्छेदेन तादृशसाध्यानुमितौ न तद्वच्छेदेन सिद्धिर्विरोधिनीति भावः ३
रकत्वा १

अतश्चाह नस्वितिभिन्नवादितितान्न स्वरूपमेव प्रकारादिकमिति भावः तथा चेति ज्ञानभेदेन प्रामाण्यभेदे यावत्वामेमेव स्वाम्र
यथास्थितं तथा च योगिनो घटइतिज्ञानव्यक्तौ यत्प्रामाण्यं तन्न याग्रह्यते तस्याः सर्वविषयकत्वासिद्ध साधनमित्यर्थः ईश्वरज्ञानियोगैतये प्रामाण्यं २
सि३ वगस्यातत्रांशेतः सिद्धसाधनं तथाप्यतः स्फुरयति जन्येति चैं सिद्धसाधनं दोषायेति शेषः पक्षतावच्छेदकनानात्वे तत्र दोषत्वात् विन ३
ननु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयस्तदवच्छेदेन निषेध एव विरोधी न च सङ्कृते योगिज्ञानेन स्वप्रामाण्यग्रहात् अतत्त्वाह सामा
नाधिकरण्येति तथा च तदवच्छेदेन विधेर्निषेधः सामानाधिकरण्येन वा विरोधीत्यर्थः पाप्रदोषायेति शेषः असाधारण्यरूपेस
सर्वविषयत्ववतीत्यस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनमेवनोशतः घटप्रामाण्ये योगिनां ग्रहतोपीति सर्वविषयकत्ववतीत्यस्य साधारण्यरूप नु३
णपक्षत्वमुपपाद्यांशतश्चपुनपपादयति प्रमापदेति वाच्यता संबंधेन प्रमापदमेव पक्षतावच्छेदकमिति द्येयं ननु विशिष्टाद्य
न्यप्रकारत्वं प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं तत्र पक्षत्वे बाधः तन्न यावत्स्वाश्रयग्राह्यस्वाश्रयगुरुभिरनुपमप्रमादत्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तं वे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

त्वंपटत्वप्रकारक ४

तितयाचेतियोगिज्ञानेनघटनिष्ठसर्वविषयकत्ववतीत्यादिप्रामाण्यंपरहतइतिसिद्धसाधनंयद्यप्यस्मदादिज्ञानमपियोगिज्ञानं
न ३ सर्वविषयकमितीदृशमस्त्येवतत्राहघटप्रामाण्यंग्रहकातीतिकथंसिद्धसाधनंतथापिसर्वविषयकज्ञानेनसर्वांशेप्रामाण्यस्या
प्यवगाहनद्वितीयाशयः परहसर्वविषयत्वेत्यादिनाजगतियावंतोधर्मास्तावन्निरूपितविलक्षणप्रकारत्ववतितत्प्रकारकत्वरूपं
ते ४ प्रामाण्यमुपलक्ष्यैतद्योगिज्ञानमात्रवृत्तीत्याद्यः नचैतत्पंघटत्वप्र[illegible]कारकमितिज्ञानेघटत्वप्रकारकत्वशत्ववतितत्प्रकारकत्वमि
तिज्ञानेपटत्वप्रकारकत्वाचवतितत्प्रकारकत्वमि[illegible]त्यादिप्रत्येकप्रामाण्यनिरूपणेनोपपन्नौतावत्प्रकारकत्वगर्भप्रामाण्य
तरमानाभावात्अतएवघटवत्पटवच्चेतिज्ञानेपिनप्रामाण्यान्तरंतत्रघटत्ववतीत्यादिनैवोपपत्तेः वक्तायोगिमात्र
ज्ञानपरार्थघटितप्रामाण्यएवतत्[illegible]अत्रप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रययावद्व्याप्यत्वंनसाध्यंअप्रसिद्धेः नयदर्तनदाश्रय रामः०
ग्राह्यत्वंयोगिज्ञानग्राह्यत्वेनसिद्धसाधनात्तस्मात्तत्प्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वंसाध्यंघटघटकगोवत्तथाचानंतापत्तितावच्छेदकः

किंचित्र २

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

वतीत्यस्यग्रहेपिसामान्यलक्षणांशेऽन्येनवाच्यमितिज्ञानेनकेनचित्तद्दृश्यहाधावस्याश्रयग्राह्यत्वनूपसा २
जन्य १

नोपपन्नाकिंसामान्यतःपक्षतावच्छेदकेनेतिकेविदित्पक्षसःसर्वविषयत्ववतीत्यादिप्रामाण्यसाध्यस्यसिद्धत्वादेवनतत्साध
रणेपनपन्नताकर्त्वमुचिताएवंवाच्यानीतिसामान्यलक्षणाजन्येनवाच्यसंघ्याभावान्मूलोक्तंसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेऽंश
तःसिद्धसाधनमनुपपन्नमित्यपिवोध्यंअग्रेतथापीत्यादिनाविशिष्टवत्तस्यघतोग्राह्यत्वाभिधानादाहागृहीतेतिध्याक्रमेको
पस्थित्यभावःकदाचिदुद्बोधतातत्राहपूर्वमितिविशेषणज्ञानहेतुतानंगीकारेनयेनाहतत्सामग्र्याऽऽदितियद्यपितद्वतीत्या
दिवदेतान्यापिप्रामाण्यानुपस्थितान्येवस्फुरंतीतिवक्तुंशक्यंतथापितद्वतीत्यादेर्लाघवात्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेनचागत्या
तस्यैवतत्वग्राह्यत्वंकल्प्यतइत्याशयःज्ञाततायाविशेषोजातिविशेषएवसचयोग्यंतत्तयाग्रहोऽतःप्रथमंडोनिरूप
तादितिमूलेनमूसंगतमत्तादिकल्पयतिप्रमाहितत्वमेवेत्यादिनाकेचित्तुजातिविशेषस्यप्रमाहितत्वधीर्घ्यंजिकानवाग्राह्येत
स्यातिअंशेऽप्यनुपपत्तेरितिमूलंव्याचक्षुःवैशिष्ट्यज्ञानत्वमितिमूलस्थंवैशिष्ट्यंव्याचष्टेवैशिष्ट्यमितिधर्मधर्मिभावोधर्मत्वधर्मित्वे
वृत्तिर ३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

2

पद्दमपिसाक्षात्कारपदमित्यर्थः ४ विषयज्ञानाधीनसाक्षात्कारविषय विनिरपीति ज्ञानवि ३

तएवविशिष्टज्ञानस्य विषयः परमतइति व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेरित्यस्य यथाश्रुत ग्राह्य गुरुमत नयसाधारण्याभावादाह तु यद्यप्य
यग्राह्यतामिति विषयनिरूप्यमित्यस्य विषयज्ञानाधीनज्ञानविषयइति नार्थः ज्ञानविषयकशाब्दबोधादेर्विषयज्ञानाजन्यत्वा
दतआह निरूपणं साक्षात्कारइति तथा च विषयनिरूप्यामित्यस्य सर्वेषामपि विषयज्ञानाधीनसाक्षात्कारविषयइत्यर्थः ५
मपि [illegible] निर्वेद्यो विषयइति मूलस्य विनिर्पि विषयनिरूप्यामिति मूलस्य यथाश्रुतेव्यभिचारात् यत्रज्ञानमनिरूपकात्वे
तत्र ज्ञानविषयकसाक्षात्कारविषयत्वमिति व्याप्तेस्तात्पर्यं निरूपकात्वं च तद्विषयकज्ञानविषयकत्वमिति यादृश सति वा तत ५
ध्वंत्तु व्यवसायोपानवैशिष्ट्यावगाहीत तदा ऽसति बाधेऽपि तिव्यापमानेपि वोध्यं यत्र विषयज्ञानजन्यसाक्षात्कारत्वं तत्र विषय
विषयत्वं यत्रविषयनिरूप्यत्वं तत्रविषयाविषयसाक्षात्कारविषयत्वमिति व्याप्तिमभिप्रेत्याह दीधितिकारः तु विषयनिरू राम १
प्यत्वेपीति यत्रविषयनिरूप्यत्वं तत्र विषयाविषयकज्ञानाविषयत्वमिति व्याप्तेर्व्यभिचारः ज्ञानमिति [illegible]

२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

संबंधरूपं माना भावात्। कंबुग्रीवादिमानयमिति ज्ञानसंबंधितावच्छेदकस्य कंबुग्रीवादिः ३

पद्दं

शाब्दबोधादिविषयत्वा ज्ञानस्यातः पूर्वं विति साक्षात्कारपरस्तु तो सामग्रीबेनेति व्यवसायः प्रकारस्येवेवैशिष्ट्यस्यापि भासकस्य
द्विषयत्वाऽविशेषात् बाधावतारे वसामग्र्येवेनेत्याशयः सम्रूहालंबनेति समूहालंबनसाधारणवैशिष्ट्यविषयत्वेपि अरोवति
घटविशेष्यकत्व घटितप्रामाण्यग्रहादित्यर्थः संबंधितावच्छेदकत्वेनात्र स्वरूपमभिव्यक्तापन्ने स्यातः संबंधिविशेषणामिति
तच्च लघुगुरुसाधारणमिति अनुव्यवसायेनाग्रहेपि व्यवसायगृहीतत्वमादायेव ज्ञायमानेसंबंधिनी तिमूलस्तु पपद्यते अतो वि
विषयीस्तु — षयीक्रियमाणस्य इतितथावसन्नम्यां वच्छिन्नसंबंधरूपमाना भावात् कंबुग्रीवादिमानिति ज्ञानसंबंधिताविषयः भावस्य संबंधिनी र्थे ८
नद्रूत्यर्थः ४ — वाच्छिन्नत्वं व्याप्यत्वमिति यावत् संबंधिकनिरूपणंतु विषयसंबंधितावच्छेदकावच्छिन्न व्याप्यमित्यर्थः व्याप्यताघ
ध्येयंज्ञान२ — टकस्य तादात्म्यमिति शाब्दबोधादेरपि ज्ञानविषयत्वात् ज्ञानसंबंधि घटाविषयत्वादाह निरूपणंसाक्षात्कार इति अन्यथा संब
मिति२ — धितावच्छेदकस्यानुव्यवसायेनाविषयीकरणे अनेनाग्रथेत्यादिमूलार्थो दर्शितः मूले क्वचिदज्ञत्वेवेतिपाठः न च समसंबंधि

व्यापकताघटकः संबंधो विषयिता ३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

२

[illegible]

३

कसाक्षात्कारः संबंधितावच्छेदकविशिष्टविषयशतिसामान्यतोव्याप्तापिनानुव्यवसायस्येवोधी स्वविषयतातिष्ठति घटं घोऽहं वा ६१
वगाहनेऽपि तदुपपत्तेरिदं त्वस्यापि संबंधितावच्छेदकत्वादत आह वस्तुतस्तु शतितथा च रजतत्वेन रजतावगाहिनोऽनुव्यवसायादेवोपनया
दनुव्यायेपि रजतत्वेन रजतमवगाहतेऽतएव मतएव येन रूपेणोपनयः सति बाधे तेन रूपेणावभासमानमित्यर्थः अन्यथाऽप
स्थितस्यापि किंचिदंशत्यागे जातित्वेनोपस्थितावपि तदंशमपहाय गौरिति स्यादिति भावः गोत्वाद्यात्मकविशेषणज्ञानानामेव गो
रित्यादिविलक्षणप्रकारकज्ञानहेतुत्वात्तदुपनयस्य तत्तज्ज्ञानत्वेनैवं तत्तत् प्रत्यक्षहेतुत्वं न चैवं निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षाप
त्तिः अस्मन्मतेऽज्ञातप्रत्यक्षे विषयभानसामग्र्यपेक्षिता न च निर्विकल्पके विषयभानसामग्री नातो निर्विकल्पप्रत्यक्षे विषय राम०
भानसामग्र्यपेक्षितापि नास्ति निर्विकल्पकविषयकज्ञानसामग्री नातो निर्विकल्पप्रत्यक्षमिति वाच्यं सविकल्पकत्वस्य च ज्ञाननिष्ठयोग्य
तावच्छेदकत्वादन्यथा निर्विकल्पसविकल्पके सति निर्विकल्पकप्रत्यक्षापत्तिः न च घटादेर्निर्विकल्पकोत्तरं तस्य मानसापत्तौ

३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तमानापत्तिः इष्टापत्तेरित्याऊः ।एवं च येन रूपेणायस्योपनयस्तेनैव रूपेणांतस्य भानं प्रत्यासत्तिता ।उत्तेन रूपेणानंतज्ञानत्वेन तद्विषयक
ज्ञानत्वेन चेत्याशयेन वस्तुतस्त्वित्यादिकमुक्तमिति ध्येयं ।अत एवेत्यादिकमिति गुरुमते ऽप्रमायाः अनुव्यवसायस्य ज्ञानाभावेन यथा
श्रुतस्य तस्याप्रसंगत्यापत्तेरिति ज्ञानविषयकग्राह्यद्वोधादेर्विषयज्ञानानधीनत्वेन ज्ञानज्ञानमिति नोक्तं भट्टमतसंग्रहाय ज्ञानसा
ज्ञात्काररूप इति नोक्तं किंत्वप्राक्तनं हीयाह प्राक्तनत्वं च हि वर्त्तमानज्ञानविषयं ज्ञानमित्यर्थः यद्वा प्रामाण्यविषयत्वेन ज्ञानविष
यत्वे यद्भट्टमतसिद्धं तद्भिन्नं ज्ञानविषयकं ज्ञानमेव प्राक्तनं हीत्यनेनोक्तं तच्च त्रयसाधारणमिति स्वप्रकाशमर्यादयेति स्वसा
मग्र्ये स्वविषयतयोत्पादितमित्यर्थः अन्यथा वा ज्ञानसन्निकर्षेन ज्ञानतालिंगेन वा तद्विषयं व्यवसायविषयं विषयांतरं घट द्वि ३
घटत्वादिरूपत्वात् घटघटत्वविषयत्ववत् घटत्वविशिष्टविषयत्वस्यापि सत्वात् तथा प्रत्यासत्तिश्चक्षुःसन्निकर्षादिः गुरुमते
विषयतासन्निकर्षस्यैव घटत्वविशिष्टघटविषयकज्ञानप्रत्यक्षत्वकार्यतावच्छेदकमित्याशयः धर्मधर्मिभावेनेति धर्मित्वधर्मत्वेन स

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

मंसंप्रक्तसमवेतविशेषणतायाः सत्त्वादित्यर्थः जजज्ञाननियामकः संबंधो व्यापकतावच्छेदककोटिनिविष्टत्वं तज्जनितेति प्रत्यक्षजनि
तेत्यर्थः प्राथमिकेति विनश्यदवस्थदोषस्थलेऽपि प्रामाण्यग्रहेऽपि अविनतदोषः तत्र ग्राहकस्य प्रामाण्याश्रयाग्राहकत्वात् प्रामाण्याग्रा
हकत्वेन भट्टमतसिद्धत्वाच्चेति तेनैव दोषेण भ्रमेण वानवयत्रालौकिकप्रयोगिमनोज्ञानं ततो लौकिकं तदभावप्रत्यक्षं तत्राप्रामाण्यस्य स्य ३
तद्व्याप्तत्वविशिष्टापत्तेः न च तर्हि प्रामाण्याप्रामाण्ययोः स्वतः परतो विवेको न स्यात् घटज्ञानमित्यादिपदज्ञानातिरिक्तज्ञेयाय्यज्ञानग्राह
कसामग्रीग्राह्यत्वपर्यवसितस्य पूर्वोक्तघटत्वस्य प्रामाण्ये तदभावस्य चाप्रामाण्ये सत्त्वेन तद्विवेचनोपपत्तेः कश्चित्तु तन्मते ऽभावस्या
नुपलब्धत्वेन सति प्रतियोगिभ्रमे नाभावज्ञानं स्वानुपलब्धेः कारणस्याभावादित्याह तच्चिन्त्यं वक्ष्यमाणदोषात् विध्यर्थमाह अयं घट इत्यादि घ
टत्वेनेति प्रकारस्तृतीया एतेन घटत्वप्रकारित्वमपि दर्शितं समानसंवित्संवेद्यत्वे हेतुमाह सामग्रीसत्त्वादिति इयमित्यादि घटविशेष्यकत्वा राम० राम०
वच्छिन्नघटत्वप्रकारकात्वावच्छिन्नज्ञानसाध्योऽर्थः एतादृशस्यैव प्रामाण्यरूपत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात् घटत्वजातिविशेष्यभेदे न ज्ञात

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ताभेदश्चत्याशयेनेदं तेन घटपटयोः परत्वघटत्वप्रकारिकायां घटपटोभय इति ज्ञाततायां न व्यभिचारः यथाश्रुतमेव साध्यं अनेनान्तत्र व्य
भिचारश्चत्याशङ्क्य यत्र तत्वद्वयोरनुगतयोरभावात् इह विशेषतश्चेति विशेषणात् तो व्याप्तिस्मृतिस्मरणादेरनुमितिसंभवात् पूर्वं पूर्वस्मरणा
दुत्तरोत्तरस्मरणोपपत्तेः प्रामाण्यकत्वेनानवस्थापाऽदोषत्वात् कश्चित्तत्सामान्यतो व्याप्त्या विशेषसिद्धौ तत्र विशेषव्याप्तिग्रहोऽपि
संभवतीति तदभिप्रेत्याह विशेषश्चेत्याह न चासन्निकृष्टपक्षसाध्यकानुमितौ कथं ज्ञाततात्वानं तदाश्रयासन्निकर्षादिति वा
च्यं तत्र ज्ञानग्राहकसामग्र्यभावेन प्रामाण्याग्रहात् तथापि निरुक्तपावजन्ता ग्राहकसामग्र्या ग्राह्यायावद्रूपस्वतस्त्वात् ते स्वयथाय
त्वंनीतपक्षसाध्यकानुमितिस्थले ज्ञाततया एवानुत्पादेन प्रामाण्याग्रहे का गतिः अस्तु घटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिस्त्यपेक्षत्यने
नाचार्यैस्तत्र ज्ञाततानुत्पाददोषस्योक्तत्वात् एते न पूर्वोक्तस्थलेऽहं ज्ञानवानहं ज्ञातवत्वादिपत्तमित्येव तत्र प्रामाण्यग्रहः नवत
थापि ज्ञातो ज्ञाततायाः तत्र ज्ञानं तदीयतानियामकस्वरूपसंबंधविशेषेणात्मवृत्तेर्ज्ञाततायामनसैव ग्रहादिति निरस्तं अतीतप

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

5

ऽसमाधेके ऽप्रतीकारात् कश्चित्तु प्रतीतानां तेषां लेशानां तावत्त्वापादेऽपि तत्प्रमादेवात्तु मितिः तदभावग्रहेऽपि दोषवशाद्भ्रमोत्पत्तेः फल
वलेन तथाकल्पनादित्याह लघुन्तु मानमाह एवं घटत्वमिति घटः पटो न घटो नाप्रीत्या ऽशकस्य नान्तर्गतधर्माभासतश्शपवि वावंसवन
ट्ध्यादिषट्कान्योन्याभावः प्रतियोग्यवच्छेदकावृत्तितो तदभावप्रत्यक्षानुपपत्तेः न चाभावत्वप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतियोगिज्ञानं हेतुः तथा
घटरूपतो जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थानामनुपपत्तिरिति माद्धिय प्राह्याभावत्वमिति घटत्वप्रविशेषो न स्तुगातश्शपत प्राह्याखण्डोपाधिर्वेति एत
दुत्तरमपि प्रमेयत्वेनेति वाच्यं यदि तत्त्वेनेति यदि कारणवाधावतारस्य धर्मितावच्छेदकनियन्त्रितरावज्ञाने प्रतिवंधकत्वादिदं तद्विशिष्ट
जातौ विशेषकत्वाग्रहेऽपि रजतत्वविशेष्यकत्वग्रहे वाधकाभावः एतेन समवाये कार्यसमवायान्यतरप्रत्यासत्त्यासत्त्वाभाव एवाभावत्वं घटाभा
वोऽतिप्रतीत्याभावसाधारणो गगनाभाव एव वा तत्र ट्ध्यादिषट्कान्योन्याभावस्तु पदार्थविभाजकोपाधिरेवेति निरस्तं केवलान्वयिनाभावात राम०
ऽरणाविनिगमनाविरहाच्च यदि त्वखण्डोपाधेरभावत्वस्यैवाव्याप्यापि स्वरूपतः प्रकारतानादापूर्वोक्तरानाभाव एवाभावत्वं तत्प्रकारकोपपत्तेः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

प्रतियोगिज्ञानं हेतुरभावाभावस्यातिरिक्तो भावात्वप्रायत्नप्रमात्ववेरोधादिति वोध्यं अत्र प्रतिकमारभ्य वाधकाभावशतं दृष्टव्यं प्रसंचितः अ
तएवाह ग्रिमेति मूले उपनायकेति ननु भ्रमविषयकस्य तत्तद्रूपेणोपस्थितज्ञानस्य भ्रमत्वमापद्यते उद्रूपांतरीयस्य वा आद्ये वाधानवतार
त्यादिद्वितीये उपनायकेति वकारेण पूर्वोक्तसंशयः तथा मोन भ्रमजप्रवृत्तिः दीधितौ वाधानवतारेति मूलार्थमाह वाधानवतारे
त्यादि तद्धवतार इति मूलार्थमाह वाधानवतारेत्यादि तद्धवतार इति मूलार्थमाह वाधावतारेविति सूनत्वाभंगायस्वयं उपनायकेत्या
दिमूलार्थमाह उत्तरकालं चेति अयमर्थः अनुव्यवसाये वाधानवतारदशायां तस्य भ्रमत्वमापद्यते तत्र कदाचित्तस्मिन्व्यवसायोत्र
रहितविज्ञानोत्पन्ने च अतः पंचादिज्ञानोत्तरोत्पन्ने वा आद्ये तद्ज्ञानावगाहित्वमिथ्य तएवेत्युक्तं द्वितीये उपनायकस्येति यदि नापुरोवर्त्तिवि
शेष्यकालत्वसंग्रहः ज्ञानोपस्थितौ धर्मस्योपस्थितौ। तथा ग्रहणं घटविः घटत्वप्रकारकावादीत्याद्याधारिकात्वेन ग्रहणं स्वं ज्ञानं स्वधर्म
प्रामाण्यं ज्ञानत्वं वा स्वविषयो घटादिः ततरावसामग्रीवलादेवस्वधर्मः प्रामाण्यं स्वविषयो घटादिः ततरावसामग्रीवलादेव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

६

6

स्वधर्मः प्रामाण्यस्य विषयो घटादिः ज्ञानेन स्वधर्मग्रहे योग्यत्वादित्यत्र पक्षक्तं स्वतस्त्वसामग्र्याबलान्नतया हृत्का त्वापगमे पीत्युक्तं तथा च तत्सा
मग्राखदेव कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः अन्यथा ख्यात्यनंगीकर्तृनयेना ह्यगृहीतभेदेति आदिपदाद्विषययोरगृहीतासंसर्गज्ञानत्व द्वय
स्या॰ ३ त्वस्यापि ग्रहः घटप्रामाण्याभावस्य पटादिज्ञाननिष्ठत्वात्सहरुश्यपि कश्चित् स्वले व्यभिचारात् अन्वयव्यभिचारात् अवयव्यभिचारस्य संग
त्प्रमामात्रे प्रामाण्यग्रहः स्यात् न स्यात् धर्मापि तत्र ग्रहसामग्रीसत्वादित्यर्थः विषयविषयप्रामाण्ये स्वात्तु व्यवसाययोरिति मित्योः कारणं त्व
धर्मे तद् स्त्रीत्याह नचयत्रेति मूलं तत्त्व धर्मयोरग्रहस्त्रीयादित्यस्य समाधानमाह ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वादिति मूलं तस्या धाच धर्मे प्रामा
ण्यग्रहेपि न क्षतिरिति भावः ननु स्वविषयनिश्चयार्थं प्रामाण्यज्ञानापेक्षेति मूलमयुक्तं लिंगादिनिश्चयस्यैव तद्रूपत्वादतस्त्राह्न निश्चि
तेति तिनि स्वरूपत्वात् निश्चयकार्यकारित्वात् तथा च मूलस्यापि विषयनिश्चयकार्यकारित्वार्थमित्यर्थः प्रामाण्याज्ञाने किमनिष्टम राम॰
त आह तथा चेति। अर्थनिश्चयाधीनाऽ ॥ तिश्चित प्रामाण्यकतदधीनार्थनिश्चयाधीना अगृहीतप्रामाण्यकार्थनिश्चयाधीना प्रामाण्य।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

निश्चयेऽप्रामाण्यशंकानुन्मूलनादिति कश्चित् मूले स्वतीजि प्रामाण्यानुमितौ प्रामाण्यानुमितिः एवं तद्धेतुपरामर्शेऽपि प्रामाण्यानुमितेरपे
ह्वेति फलमुखी प्रामाण्यानुमितिहेतुपरामर्शे प्रामाण्यानुमितेरपों ह्वेति कारणमुखी अनवस्थेत्यर्थः नन्नु परिशेषः परतोऽग्राह्यत्वे सति ग्रा
ह्यत्वं न संभवति स्वतोग्राह्यत्वेऽपि परतो ग्राह्यत्वस्य तेरुपगमादतोऽन्यथोपपत्तीति अन्यथोपपत्तिः स्वतोग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वं इदमेव च परतो
ग्राह्यत्वं तथा च तदभावे सति ग्राह्यत्वमेव हेतुः कार्यमिति घटघटत्वप्रकारकज्ञानं ताहशज्ञानत्वावच्छिन्नमिति स्वप्रामाण्यापनय सह कृ
रात संशयरूपेवात्पद्यते पत्नविरोधकपरामर्शादपि तद्विशेषणिकानुमितिस्वीकारादतो मूले लिंगं चेति न तु धर्मिज्ञापकत्वेन सन्निकर्ष
स्यापि संशयहेतुतात् तथा च धर्मिज्ञापकं ज्ञानं तादृशं लिंगमेव संशायकमस्तु तो लिंगं चेत्यत्र ज्ञायमानं लिंगं न करणमतआह लिंगनिश्चय
ज्ञति तथा चतस्येति मूले न लिंगनिश्चयस्यैव परामर्शाख्यस्येति लिंगसंशयस्य लैंगिकसंशयहेतुत्वादाह लिंगनिश्चयेति कश्चित्तन्नतु लिंग
निश्चयान संशायक इत्युक्तं प्रकृते तदभावात् संशयः स्यादतः सचेति तदभाव प्रामाण्यानुमानमेव न स्यादिति प्रामाण्यसंशयान प्रति वंच

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

कोनवातत्सामग्रीतथाऽतोज्ञानंनिश्चयइतिनतुविशेषदर्शनंव्याप्यदर्शनंतथाचप्रामाण्यनिश्चयसामग्र्याःसंशयाप्रतिबंधकत्वेव्याप्यद
र्शनकालेसंशयःस्यादित्ययुक्तंतस्याश्चतथात्वेप्रामाण्यनिश्चयोत्पत्तिकालेसंशयःस्यादित्यस्यैवचक्तुमर्हत्वादतोयन्निश्चयस्येतिसा
मान्यतउपादानेतदभावतद्व्याप्यतदभाववत्त्वकादितिनिश्चयसंग्रहायतत्संग्रहेणप्रामाण्यग्रहेणाप्रामाण्यसंशयाभावोपपादनंप्रामाण्य
स्याप्रामाण्यव्यावर्तकत्वादितिअत्रयस्यनिश्चयत्वेनप्रतिबंधकत्वमित्यर्थोग्राह्यःतेनप्रतिबंधकीभूतसाध्यनिश्चयस्यसामग्र्याअत्रोम
त्वात्प्रतिबंधकत्वेपिनक्षतिःतत्रसिसाधयिषाविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयत्वेनवविरोधित्वात्उत्पत्तिकालेइतिस्थितिकालेतुविशेष
दर्शनेनैवप्रतिबंधइतितदभावादीतिविशेषश्चतदभावोपलक्षेदेनतदभावाग्रहीतोयोवातदभावव्याप्यतयाऽगृहीतइतिसामंजस्यमुउ
त्पत्तिकालेप्रामाण्यनिश्चयाभावस्यसंशयकारणस्याभावेननसंशयइतिसंप्रदायेतियदिकार्यकालवर्त्तित्वंकारणतावच्छेदकं रामं०
तदाकार्यकालवर्त्तित्वविशिष्टस्यपूर्वक्षणेऽभावान्नकार्योत्पादःस्यादितिइदंचतथास्तुतेक्षणेस्वच्यथाकार्यकालोपलक्षितस्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

न १

नियामकत्वे दोषाभावात् कारणतावच्छेदकावलीढस्य कार्याजनकत्वात् न च कार्यमेव किं न तत्स्थले यदुपादेयं कार्यमात्रं वाद्यक्षणसमुत्पत्तिका-
लीनदाहाप्रसिद्धिरित्येमणिपूर्वक्षणेपि मएयभावस्य देशान्तरीयदाहकालीनत्वेन कार्यकालवर्त्तित्वादिति वाच्यं एवंविधविकल्प-
न हि समवायिकारणस्यापि कार्यसहवर्त्तित्वेन कारणता न स्यात् स्याद्वा तस्यापि घटादेः क्षणिकत्वं तस्मादुत्पत्तिसंबंधेन । कार्याधिकरण-
निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं कार्यसहवर्त्तित्वेन कारणतेति यद्वा यथा कारणताघटिकैका व्याप्तिस्तथा सामग्र्युत्तरं कार्यमि-
वमप्यन्या व्याप्तिस्तथा च सामग्र्युत्तरलक्षणत्वे सति यत्प्रतिबंधकाभावस्य तत्तत्समवायिकारणाद्याधिकरणं तत्तत्कार्योत्पत्त्यधिकरण-
मिति व्याप्तावेव कार्यसहवर्त्तित्वविवक्षणमित्यस्य तात्पर्यं किञ्चिद्ध कार्यकालोपलक्षितस्य प्रकृते कार्यनियामकत्वं न संभवति तथा हि
कार्यकालेत्यत्र कार्यं स्वकार्यमेव न तु तत्र व्याप्तिपरं तथा च पूर्वोत्पन्नसंधायकालीनत्वावलीढनिश्चयाभावस्य स्वपूर्वकालसत्त्वान्नि-
श्चयोत्पत्तिकाले संशयस्य दुर्वारत्वादिति न चाविनश्यदवस्थत्वेन प्रतिबंधकाभावो विशेष्यः तावतानन्तरक्षणेप्याद्युत्पत्तिकाले दाहापत्तेरि-

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तिवाच्यं विनश्यदवस्थत्वं हि विनाशसामग्रीसमवहितत्वं सा च मण्यादिसामग्र्येव पर्यवस्यति तथा च मण्यादिसामग्र्यभावविनिगमनाविरहेण
नवच्छेदकत्वात् स्वतंत्रकारणतायामेव विश्रामादित्याहुः तच्चिंत्यं परे तु समवायिकारणस्यापि विनश्यदवस्थत्वेन निस्वप्रतियोगिजन्य
त्वसंबंधेन ध्वंसाभावविशिष्टत्वेन वा कार्यहेतुः प्रतिहेतुत्वं तेन संबंधेन ध्वंस एव वा प्रतिबंधकः विनादिकार्योत्पत्तिः प्रकृते तु मणिसाम
ग्र्याः प्रतिबंधकत्वान्मणिकाले दाहोत्पत्तिरिति कार्यसहवर्त्तित्वेन न क्वापि हेतुतेत्याहुः मणिसामग्रीति यदि प्रतिबंधकाभावस्यैव साम
ग्रं प्रतिबंधिका तदा मण्यसाधारणकारणरूपायाः सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वेन तदभावस्य कार्यसहवर्त्तित्वेन हेतुत्वान्मणिसामग्रीकाले दाहो
त्पत्त्यादित्यर्थः अनुमितावानिसिद्धिकाले सिद्ध्यभावाभावात् यथा तु यावत्स्य कार्यसहभावेन नेष्यते तथा मयापि मणिसामग्र्यभावस्योत्प
र्थः प्रामाण्यासोक्तसामग्र्यभावं घटयति विशेषेति केवलायाः कोटेरुपस्थितेरितरकोटिनिश्चयाप्रतिबंधकत्वाद्दाहविशेषदर्शनाद्यभावेति राम०
आदिपदात् क्वचिदालोकसंयोगादिपरिग्रहः तत्सामग्री। अन्यकोटिनिश्चयसामग्र्याः सामग्र्या फलोपहितं कारणं च कं तथा च निश्चयसामग्री

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तद्घटितं

तः संशयसामग्रीबलवती निघटेत ऽ तस्मादाह इंद्रियसन्निकर्षादीति बीजद्वयं सामग्रीपदस्यान्वयार्थकतया व्याख्यानेमाह सामग्रीतितथा।
विधाविशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टा संशयसामग्रीत्यत्र सामग्रीपदस्यागबीजमात्रादीति एवं संशयसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं ज्ञानत्व
घटितत्वभयप्रकारकज्ञानत्वेन इदं घटितोभयप्रकारकत्वं नीलघटत्वे संशयत्वस्य नीलघटत्वनिश्चयत्वस्य कार्यतानवच्छे
दकत्वं दृष्टांततः एतेन तदभावज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वं तन्निश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वमतएव न धारावाहिकसंशयानुपपत्तिः विशेष
दर्शनस्योत्तेजकत्वात् विशेषदर्शनविशिष्टसंशयेऽपि तन्निश्चयोत्पादस्य उपाध्यायमतमपास्तं न च विशेषदर्शनाभावविशि
ष्टतदभावज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वे बाधकालीनपरामर्शात् अनुमित्युत्पादप्रसंगो नैव तन्मते तत्संभव उत्तेजकमिति वाच्यं तत्र तत्पराम
र्शस्य तेषूत्तेजकत्वात् प्रतिबंधके सति फलोत्पादप्रयोजकस्यैव तथात्वेन तत्तत्परामर्शभिन्नपरामर्शस्यैवोत्तेजकत्वात् अनुमित्यनुप
पत्तेः बाधसंशयोत्तरं व्याप्यत्वाबुद्ध्यात्मकप्रतिज्ञानस्यायां परामर्शात् अनुमितिः स्यात् ततः प्राग्व्याप्तिज्ञानकबाधस्य तदुत्तरमनुमित्यापत्ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

५

9

त्तस्यपरामर्शस्योत्तेजकत्वानंगीकारे मतिसंशये प्रथमतोऽनुमितिर्न स्यात् न च सिद्ध्याः प्रतिबंधादेव तत्र बाधोत्तरं नानुमितिः सामानाधिकर

ण्येन पूर्वानुमितौ सत्यां तदवच्छेदेनानुमितिसंभवादिति चेन्न एवं अपेक्षाबुद्ध्युत्तरमनुमित्यादेरनुत्पादादन्यथा द्वित्वोत्तरं विशेषगुणो

त्पत्तेर्नाशात्तस्य निर्गुणानवस्थापि त्वेकद्वित्वादेः प्रत्यक्षतानस्यात् यदि च द्वित्वप्रत्यक्षसामग्रीतन्नाशप्रतिबंधिका द्वित्वप्रत्यक्षत्वं वा तन्नाशे

विशेषसामग्री ह्युपेयते तथापि न दोषः पूर्वोक्तस्थलेऽनुमित्युत्पादस्य दोषविशेषाद्यजन्यतज्ज्ञानप्रमात्रप्रतिबंधकत्वात्तदभावनि

श्चयादेरुपपत्तेः नैवं एवमेतस्यावश्यं कल्प्यत्वे तदभावज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वे मानाभावः संशयसत्त्वे विनापि विशेषदर्शनं निश्चयो

त्पत्तिप्रसंगात् न च तदुत्तो विशेषदर्शनस्याभावादेव तदभावः विशेषदर्शनस्य व्याप्यव्यावर्तकादिभेदभिन्नतया व्याप्तेष्वान्यो व्या

प्तेताभावादिगर्भतया नानात्वेनानेककार्यकारणभावप्रसंगात् मम तु तत्स्थानाभिषिक्ततादृशविशिष्टाभावस्यैकस्यैव हेतुत्वात् राम॰

प्रतिबंधकीभूतघटसंशयोत्तरप्रत्यक्षहेतुत्वालोकसंयोगव्याप्यदर्शनादिसाधारणाभ्रमविरोधित्वस्यैकस्याभावेन रूपेणाप्यनुगमयितुं शक्यत्वा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

५

तएवंसंशयोव्यवहितोत्तरत्वव्याप्तत्तरज्ञानापर्यवसायित्वेनाप्यननुगमोबोध्यःममतुउत्तेजकानामननुगमेपिनक्षतिरभावकूटस्यप्र
विधकत्वात्आलोकसंयोगादिकालीनतत्तदात्ममनःसंयोगादीनामेवोत्तेजकत्वमतोनसंबंधभेदेनदोषःएतेनोपाध्यायमतेतदभावज्ञा
नव्यतिनिश्चयंप्रतिप्रतिबंधकतयातदभावनिश्चयोत्तरसंशयःस्यादित्यपिपरास्ततदभावनिश्चयत्वेनप्रतिबंधकतायाःउभाभ्यामपि
स्वीकरणीयत्वादितितस्मान्नियतविषयकार्यतानवच्छेदकत्वमेवतत्रबाधकमुपपाद्यमशक्तिकेविहाविशेषदर्शनाभावविशिष्टतद्वि
षजन्यतन्निश्चयत्वेनप्रतिवध्यतादोषविशेषाद्यजन्यतज्ज्ञानेतदभावनिश्चयस्यप्रतिबंधकतायाउभयाभ्युपगतत्वेननपूर्वोक्त
बाधादिस्थलेऽनुमित्यादशयाऽऽःआरोपपदस्याचार्थकतयाव्याख्यानेस्वयंबीजक्षमकालेनरजतत्वग्रहोऽतःतल्पवलयेतिअधिक
बलायास्तुअपरकोटिज्ञानप्रतिबंधकत्वमग्रेवक्ष्यतिमाहसर्वत्रेतिकथमारोपपदेनोक्तंनहिविशिष्टज्ञानेतिशब्देनानआरोपेतिन
वेकारोपत्वामग्र्यात्अपरत्वाप्रतिबंधोवानएवकथमन्यथानेदंरजतमितिनिश्चयविरोधात्अप्रतिबंधकत्वादित्यर्थेनप्रतिबंधो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

10

अप्रतिबंधकत्वादिति प्राप्ते तत्र वसाध्याविरोधे ऽतः प्रतिबंधकत्वोपपादिकेति। उभयविशिष्टज्ञानेत्वेति यदुभयविशिष्टज्ञानत्वं संशयत्वं कार्यता
वच्छेदकं स्यात् तदा संशयत्वावच्छिन्नकार्याघटितसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं संभाव्येतापीत्यर्थः एतन्मूलान्तरोपादेव पूर्वसंशयत्वनिश्चय
त्वयोः कार्यतावच्छेदकत्वे शंक्यत्वसंशये ऽत्वोत्कीर्तनमिति तत्तु मास्तु संशयत्वावच्छिन्नसामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वं किंतु कोटिद्वयोपस्थि
तेरेवास्तु तत्तत्कोटिनिश्चयप्रतिबंधकत्वमिति चेत्तन्न निश्चयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वादत एव प्रागवतन्निरासादिति मूले नच सामग्री
द्वयादिति तथा च यदेकोपसामग्री तदा नापरोत्पत्तिशक्तिभावः मूले तद्देवेति यथा ऽपीतार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिस्तथा निश्चितप्रामाण्यज्ञा
नस्यैव प्रवृत्तेपि साम्यादिति केचित् संशयत्वं न विरुद्धोभयप्रकारकत्वं अयं स्थाणुर्न वा स्थाणुरित्यपरिनिष्पन्नातिव्यापनात्तेनैकधर्मिक
दित्वं वा तत्र अयं स्थाणुः पुरुषश्चेति समुच्चयस्यासाधारण्यात् नचैकत्र भावाभावोभयप्रकारकत्वं तत्स्थाणुर्वा पुरुषो वेति भावकोटिक संशया राम०
व्यापनाद्व्याप्यवृत्तित्वभ्रमकालीनभावाभावज्ञानातिव्याप्त्यनावृष्टत्वः संयोगवान्न तदभाववांश्चेति प्रत्यक्षातिव्याप्तेश्च नैकधर्मावच्छेदेन वि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

म

भिन्नधर्मानवच्छेदेनवातादृशज्ञानत्वं तत्संशयस्यनियतोऽवच्छेदकावानवगाहित्वात्तद्वृत्तेः संयोगवानिदमभाववानित्यादिशाब्दबोधातिव्याप्तेः पू
र्वोक्तदोषश्चतस्मात्संदेह्मीत्यनुव्यवसायसाक्षिकोविषयिताविशेषः संशयत्वंतच्चविशेषदर्शनाभावप्रयोज्यकार्यतावच्छेदकंधर्मिज्ञानस्यवेतिन
चैकत्वविरोधसं[illegible]सर्गानिकोटिद्वयावगाहिज्ञानंसंशयइतिवाच्यंविरोधोहिनकोट्योरेवपरस्परं स्यात्एवंचसुरूपोवेत्यत्रविशेषणयोः
परस्पराप्रकारत्वात्तद्वृत्तेः संयोगितदभाववांश्चगुणः संयोगिनवेत्यस्यव्यवहृत्वांशेऽपिसंशयत्वापातात्तन्नापिकोटिद्वयधर्मिणोरिदं रजतंनवेत्यादौधर्मि
णिसमवायस्यसंसर्गविधयाऽभानेरजतार्थिप्रवृत्तिर्नस्यात्भानेचविरोधस्यसंसर्गत्वेमानाभावः संशयस्यवैलक्षण्यापत्तेःतस्यसंसर्गत्वाभ्युपगमे
गगनादेरेवसर्वत्रसंसर्गताऽवच्छेदकतांतस्यसंसर्गत्वेनेतिभवत्वावाविरोधस्यसंसर्गतातथापितत्संसर्गेणतज्ज्ञानंतेनसमाजाधीनंकिन्तुविशेषा
दर्शनाद्यभावाधीनमितिएवंनिश्चयत्वंविषयिताविशेषेणतत्संशयाद्यावन्निश्चयाद्यत्वमेवसंशयत्वमितिविनिगमनाविरहादितिसंशय
त्वंनकार्यतावच्छेदकमितिभ्रमइतिचेन्नतत्त्वंमापातरमणीयंतथाहिगोत्वादेरव्याप्यवृत्तित्वभ्रमेनतदभाववत्त्वविरोधित्वमितिविरोध

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

11

संबंधेन तद्वत्ताज्ञानस्य तदभाववत्ताज्ञानप्रतिबंधकताया वाच्यत्वात् सच कोटिद्वयधर्मिणोरेव संसर्गः न चैवं पूर्वोक्तस्थले प्रवृत्तिर्न स्यात् तत्र विरोधावच्छि
न्नसमवायस्य संसर्गत्वेन समवायस्यापि भानात् तद्वत्प्रवृत्त्युपपत्तेः न च समवायभानावश्यकत्वे विरोधस्य तत्त्वे मानाभावः सत्त्वद्वये वाऽसत्त्वात्तस्य
न वा तथापि विरोधसंबंधेन कोटिद्वयवत्ताज्ञानत्वं विशेषादर्शनादेः कार्यतावच्छेदकमिति वाच्यं धर्म्यंतरे तत्संशयात् तद्धर्मिकस्थाणुत्वव्याप्यवत्ता
ज्ञानभावस्य तद्धर्मिकस्थाणुत्वाभाववत्ताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न तु तत्संशयत्वमित्यस्यैव युक्तत्वात् तत्र तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वेने
वोपपत्तेः विरोधभानं तु क्वचित् तत्तत्कारणाद्धात्तद्वत्क्वचिद्विरोधभानास्यापि तत्सामग्र्यधीनत्वात् यदि हि विरोधभानं विशेषादर्शनाद्यधी
नं तदा सत्त्वद्वयेपि विरोधमवगाहेत अभावसन्निकर्षादेरभावप्रत्यक्षत्ववत् विरोधसंबंधेन तत्प्रत्यक्षत्वमपि सामान्यतस्त्वापरं कार्यतावच्छे
दकं न तु संशयत्वघटितं तन्निश्चयेपि सत्वात् अव्याप्यवृत्तितान्नमस्थले चैतद्दोषविशेषाच्च विरोधभानमित्यपि वदंति न च साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्ये सम०
वतद्धर्मिकतत्संशयत्वादिकं कार्यतावच्छेदकं मानाभावात् कोट्युपस्थित्याऽन्यथासिद्धत्वप्रसंगात् स्याच्च विशेषणज्ञानत्वेनैवोपयोगात् अन्यथाव

॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

र्मिज्ञानजनकस्य च हेतुताप्रसंगात् तत्र च साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य तत्कार्यतावच्छेदकं असाधारणादिधर्मवत्ताज्ञानादपि तदुत्पत्ते मन्नत्र उक्तत्वादे
स्तथात्वे मानाभावात् गौरवाच्च परामर्शादावित्यादौ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य सौढत्वात् तत्रापि प्रकारांतरस्य सत्त्वादित्यप्यन्ये
न च वेगेन गच्छतः पनसत्वादिसंदेहे धर्मिनियमो न स्यात् व्याप्यव्यावर्त्तकादिज्ञानशून्यसंशयापादने इष्टापत्तेरेवं संशयपक्षद्वयोर्विषयि
ताविशेषत्वे मानाभावः समुच्चयत्वस्यापि तत्त्वप्रसंगाच्च तथात्वे वा कार्यतावच्छेदकत्वे मानाभाव उक्तरीत्या निरयलमविशेषदर्शिनां विशे
षदर्शनापप्रयासेनेति निरासादिति संशयत्वं यथा न कार्यतावच्छेदकं तथाप्रयं चिजमेव निश्चयत्वमपि न तथा इतरकोटिभासकाभावादेव
तदभानोपपत्तेरिति तथैवमिति यदि संशयसामग्या निश्चयत्वं न प्रतिबंध्यतावच्छेदकं किंतु उभयभासकाद्युभयमानं स एव संशयः तदा प्र
माण्यतदभाववोपस्थितिभ्यां प्रामाण्यसंशय एव प्रसक्तः स्यादित्यर्थः तत्त्वत्य वलाधाइतरकोटिज्ञानदंतनिश्चयत्वं वा न प्रतिबंध्यताव
च्छेदकं संशयोच्छेदप्रसंगात् निश्चयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वादिति व्यवस्थाप्याधिकवलाद्याइतरकोटिज्ञापकसामग्र्याः परकोटि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ज्ञानप्रतिबंधकत्वमाह तुल्यबलाभ्यामित्यादिना करणमर्यादयेति एकं ज्ञानकारणमेकज्ञानमन्यैकदेशावच्छेदेन वा एकमेव ज्ञानमुत्पादयतीति
धर्मीमर्यादावच्छिन्नतो लाघवादौ वैरूप्यमिति धर्म्यंशे पीततत्त्वाभावादेरित्यस्य तज्ज्ञानस्यासंभवश्चेत्यनेनान्वयः तत्प्रकारकत्वादेरित्यादिपदात्
सविशेष्यकत्वज्ञानत्वसंग्रहः एवं च नमस्तिघटाभावादेरुपस्थितौ च्चालोकसमवधानेपि संशयः स्यात्तस्मादधिकत्वं फलकल्पनीय
तद्वांलानन्तत्सामग्र्याइतरकोटिज्ञानप्रतिबंधकत्वमिति फलितं निश्चयसामग्रीसत्त्वेसापि स्यादत आह अधिकरणेति धर्मितावच्छेदकविशिष्ट
तितत्तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टज्ञानेतत्तत्प्रकारकसंशयहेतुरिति सूचनाय धर्मितावच्छेदकविशिष्टेति अन्यथा प्रकारान्तरेणधर्मिज्ञाने प्रका
रान्तरेणसंशयः स्यादिति धर्मिनिर्विकल्पकात्संशयानुत्पत्तेराह धर्मिनिविकल्पकात्संशयानुत्पत्तेराह धर्मितावच्छेदकेतीत्यपि कश्चित्तरकोट
चाग्रेवर्त्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्वंधर्मितावच्छेदकं तादृशं ज्ञानं प्रमाणं वेति संशयात्तथा च तद्विशिष्टधर्मिज्ञाने प्रामाण्यसंशयेपि ज्ञानान्न संशयः स्यादि राम॰
तिस्वनत्वगमादिति कश्चिदिंद्रियसन्निकर्षस्य कचिदन्यस्य वा तत्सामग्रीत्वादिति तत्सामग्रीत्वेन तादृशधर्मिज्ञानसामग्रीत्वेन ऋजात्वन्यप्रति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

त्वं च यथासिद्धिरपि बोध्यातत्वेन ज्ञातृदशा धर्मिज्ञानत्वेन नैवं विशिष्टज्ञाने विशेष्यज्ञानसामग्रीत्वेन हेतुतानस्यात् किंतु विशेष्यज्ञानत्वेन स्यारत्ना
घवादिति वाच्यं प्रमेयत्वसामान्यलक्षणास्थले सर्वेषां पत्यात तथाकारत्वादिति तव मीमांसकस्य त्वेनधामापेनिश्च येन स्वचयेप इतितथा च गौणमेतत्
त्स्वीकृतिरेव मरणीये जिभाव :गौणत्वमेव विष्णोतितरकटत्वमिति भूयस्तरकोटीति भूयः सहस्थले स्तु यत्तत्कोटिसहचरितत्वात्यर्थः न च तत्तथा
न चेत्प्रकटत्वं जातिः चाक्षुषत्वादिव्याप्यनानाव्याद तत्राहाशिकेति विनिगमनाविरहोपि बोध्यः परोक्षत्वस्य उत्कटत्वमिति शेषः न च तदेवेति
कारणीभूतज्ञानेनावच्छेदकधर्मविषयत्वं कार्यीभूतज्ञानेन नियामकं भवितुमर्हतीति कारणीभूतज्ञानेनावच्छेद्यतानियामकादेव कार्यीभूतेपि तद्विष
यत्वोपपत्तेः तावद्धर्मविषयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च उत्कटत्वमपि विषयिताविशेष इति वदतो नारकटाल ज्ञात्य ==
वगम्यते निर्विकल्पत्वसमुच्चयत्वघटपटोभयविषयत्वादिनामपि विषयितान्तरत्वापातादिति मानाज्ञानकारणीति तदिंद्रियजन्यभ्रमेत [illegible] दिंद्रि
यजन्यविपरीतज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमित्यर्थः अत एवात्र चानिर्णयेपि चाक्षुषभ्रमः न च पीतो न पीत इति चाक्षुषधीकाले शंखः पीत इति भ्रमो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

दोषाभावादेव नोत्पत्स्यत इति तत्त्वालंप्रतिबंधककल्पनयेति वाच्यं दोषस्यासंसर्गाग्रहोपक्षीणत्वात् न पीत इति वा ह्यपेतरं दोषोयादेतत्र सत्वेपि भ्रमा
त्पत्त्याराव अत एवोक्तं तत्त्वनपि त्वादिने तिदोषगुणयोस्तथात्वेन सर्वत्र विपरीतत्वान ग्रह्योपि प्रतिबंधकत्वापाता च नत्त्वनिश्चयसामान्यस्य संशयापत्त्वं
प्रतिबंध्यतावच्छेदकत्वात् स्यात्तयादितत्र कार्यतावच्छेदकं स्यात् अत्र आह विशेषइति तथाच विपरीतनिश्चयस्य लौकिकसन्निकर्षजन्यनिश्चयान्य
ग्राह्यदोषविशेषाजन्यज्ञानएव प्रतिबंधकत्वात् सर्वस्य संशयस्य प्रतिबंध्यत्वमक्षतमिति न वालौकिकज्ञानेएव प्रतिबंधकत्वमस्त्विति निश्चयान्ये त ४
त्वेनेति वाच्यं स्थाणुत्वाभावभ्रमोत्तरं स्थाणुत्वंलौकिकनिश्चयोत्पत्तिकाले स्थाणुत्वसंशयापत्तेः यद्यानदेयमेवतत्र • नवोक्तदोषः स्थाणुत्व
लौकिकत्वाभग्राहएवालौकिके स्थाणुत्वाभावग्रहे विरोधित्वात् अन्यथासंशयानुमतावपि अलौकिकस्थाणुत्वाभावनिश्चयापत्तेः किंचिह्न
यत्रश्वेत्यप्रत्यक्षकाले तदुत्तरं वा दोषाजन्यसङ्गत्तर पीतत्वादिप्रत्यक्षं तत्र तदिंद्रियजन्यत्वसत्वात् पीतत्वादिप्रत्यक्षं न स्यादत आह विशे राम०
षइति दोषविशेषाजन्यएवज्ञाने तथाज्ञानं प्रतिबंधकमित्या[illegible]हुस्तु यत्र न त्वाउमानिकपीतत्वाभावनिश्चये कथंपीतत्वभ्रमोऽतो विधी

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

इति हेतो ९

षजतीति तथा च लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषविशेषाजन्यत्वसविरोधीत्यर्थ इत्याहुः प्रामाण्यस्याप्यस्य परतस्त्वे अनवस्थेत्यनेनापास्तं यैः दोषादिति तथा च विप्र
तिपन्नेदोषाभावविशिष्टत्वसामग्र्या विशेषणं जात्यैवेत्यत्र जातिपदं अनुगतधर्मपरमिति द्योतयितुं आह साधारणमिति। ननु मा भूत् प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वग्रह
प्रतिबंधकसाधारणं अनभ्यासदशायां नतु मा भूत् प्रामाण्यस्वतस्त्वग्रहप्रतिबंधकसाधारणं अनभ्यासस्थलीयव्यवसायनिष्ठतत्तत्प्रामाण्यग्रहप्रतिबं
धक[illegible]तावच्छेदकं तद्वाच्यात् तत्राह तत्तद्व्यवसायेति तत्तद्व्यवसायेति कल्पाभिप्रायेणाह नचाप्रामाण्यापत्तिरेवेत्यादि अनुव्यवसायात् तत्स्वीयमि
तिपत्ता अनुव्यवसायात् पूर्वं नाप्रामाण्यापत्तिस्तत्र प्रतिबंधकभावात् अनुव्यवसायेन प्रामाण्यं गृहीतं तदुत्तरं प्रामाण्यसंशये नैयायादि। यर्थः तत्तज्ज्ञा
संबंधाः तत्तदात्मनो तत्तज्ज्ञानसंबंधाः ते नञ्भेदत्वात् तस्य तदा तद्ग्रहः अत एव तत्तज्ज्ञानेनोक्ताः अनुव्यवसायस्यैव कृतः प्रामाण्यग्राहकत्वमते।
यथा त्वेतदिति वक्तव्ये अन्यथासिद्धमपि भ्रमत्वेनाग्रहेऽपि भ्रमत्वेन ग्रहे न विरोध इत्यत आह अन्यथासिद्धत्वेनेति घटत्वविशिष्टप्रकारवृत्तिविषय
त्वं न तु व्यवसायग्राह्यं अत आह धर्मिविषयत्वे इति। द्याथ त्वेनैवेत्यव कारणाद्यावत्तत्कधर्मग्रहप्रतिबंधकत्वव्यवच्छेदः तथा च प्रामाण्यस्याप्रामाण्य

शोधि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

15

ध्यावर्त्तकस्य ग्रहे यदि त्वप्रतिबंधकोऽन स्यात्तदा भ्रमत्वसंशयो भवेन्नचैवमित्यर्थः तवमतऽइति द्वराणां मीमांसकमतेऽयमर्थः न्यायनये भ्रमत्वसंशये बाध
काभावादिकं चेदं पूरितं मूले भ्रमत्वसंशयं विनेति तथा च भ्रमत्वसंशयो विषयसंशयं प्रति कारणं वा भवतु तदभावज्ञानप्रतिबंधकतया एतु तेजकोवा
भवतु उभयथापि विषयसंशये तदुपयोगाऽभावमभवन्मते प्रामाण्यनिर्णयात्तत्संशयो न स्यादित्यर्थः तत्र साधारणधर्मवज्ज्ञानस्थले पूर्वे
मूले न व्यवसायस्य प्रामाण्ये अर्थस्य तद्ग्रहे चोपस्थापकत्वादनुभवसिद्धत्वादिति मूलोत्तरं पूर्वपक्षमन्यतां परिहरति तद्ग्रजितत्प्रकारकत्वमिति इदं र
तं जानामीति तदाकारो न स्यादिति मूलानुरोधादाह व्यवसायविशिष्टात्मत्ता न मिति न्यायनये तु व्यवसायस्य रजतं जानामीति नाकारः किं तु तद
त्तरज्ञानं ध्यव्यवसायविशिष्टज्ञानं तु तदपीत्येतदर्थेन दोष इति आहत्य व्यवसायोत्तरस्त्रणे तदुल्लादिति इदं रजतजीत्यादि प्रामाण्ये न्यायमते अयं तु
व्यवसायवेद्यं इति तत्र यथा न संशयस्तथाऽत्रापि मन्मते इत्यर्थः जात्या स्वतो ग्राह्यत्वे संमतिमाह मिथ्ये रिति विशिष्टमित्यस्य विवरणं उपरोवर्त्ति रजत राम०
मिति भवतामिति नैयायिकैः पुरोवर्त्तित्वप्रकारेण पुरोवर्त्ति विशेष्यकत्वमत्र व्यवसाये भासत इत्युपेयते न हि तत्र पुरोवर्त्तित्वेन पुरोवर्त्ति भासकं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

व्यवसायादन्यत्तथा रजतत्वेन पुरोवर्त्तिव्यवसायादेवेमसत्ताकिं बाधकमित्यर्थः नन्वेवं पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वग्रहेपि मनसोऽसामर्थ्यमिति दृष्टांतासिद्धि
रत आह इत्थमेवेति यदि पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वं नानुव्यवसायोऽवगाहेत तदा पुरोवर्त्तिविशेष्यकं रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा न वेत्याकारः सं
शयो न स्यादित्यर्थः अर्थसंशये इति यद्विशेष्यकत्व यत्प्रकारकत्वेनोपस्थिते ज्ञानेऽप्रामाण्यसंशयस्तद्विशेष्यकस्तत्प्रकारक एवार्थसंशयो
जायते अन्यथाऽतिप्रसंगादिति भावः अप्रामाण्यस्येति इदं रजतमिति भ्रमोत्तरं नेदं रजतमिति ग्रहे रजतभिन्नविशेष्यकत्वस्यानुव्यवसा
येन य रा स्यानुपनीतेदं रजतमिति व्यवसाये रजतभिन्नविशेष्यकत्वं गृह्यत इति स्थितिः अनुव्यवसायेन तत्तद्धर्मविशिष्टविशेष्यकत्वाग्रहे सा न स्या
त् एवं अर्थवद्भिरिति ग्रहोत्तरं दाहसमर्थोयमिति ग्रहे अनुव्यवसायेन तद्दाहसमर्थविशेष्यकत्वग्रहे पूर्वज्ञाने स्मृतेदाहसमर्थविशेष्यकत्वं गृह्यत
इति स्थितिः सापि न स्यादिति भावः पुरोवर्त्तिनि रजत इति यद्यपि पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वं रजतविशेष्यकत्वं गृह्यते उपनायकसत्त्वात्तथापि रजतत्वविशि
ष्टपुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वस्य न ग्रहः पुरोवर्त्ति यद्रजतं तद्विशेष्यकं रजतत्वप्रकारकमित्येवमप्रामाण्यग्रहस्तत एव प्रवृत्तिः अनुव्यवसाये पुरोवर्त्तित्वं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

15

धर्मितावच्छेदकीभूतरजतत्वेनभासमानत्वमिति फलितार्थः यद्विशेष्यकोव्यवसायः तद्धर्मितद्विशेष्यकत्वेनभासमानत्वस्य ग्राह्यः नन्वङ्गुलीवर्त्तिरजतमित्युपनय
सत्त्वाद्विशिष्टमेवानुव्यवसायेभासते तेनत्वप्रामाण्यसंशयानुपपत्त्याप्रतिबंधक एव कल्प्यते कल्प्यतां नाम नभ्यासस्थले अन्यत्र तत्र ग्रहं को वारयिता
न च तत्रैव प्रतिबंधार्थं सामग्र्या च तत एवाभ्यासमनोयोगमात्रेष्वेव प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते प्रामाण्यग्राहकज्ञानानन्तरं तत्पदार्थोपस्थित्यादीनामुत्तेजकत्वा
न्नप्रामाण्यग्रहमितिशाब्दबोधादीनामनुपपत्तिरिति वाच्यं अनंतानां तदुपस्थितीनामुत्तेजकत्वकल्पनेन तदभावानां विशिष्य विशेषणाभावे न कार्य
कारणाभावानेत्यप्रसंगात् प्रामाण्यस्मृतिरपि न स्यात् तत्तद्बोधकादीनामुत्तेजकत्वे चातिगौरवात् घटादिकं प्रतिप्रमेयत्वं प्रतिबंधकं तत्तत्तद्घटसामग्री
उत्तेजिकेत्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् तथा च दंडादेः कारणत्वं स्यात् यत्र चानभ्यासे एक एवाप्रामाण्यसंशयस्तत्र तत्तज्ज्ञानस्यैव दोषत्वाद्वयं स्वपूर्ववृत्तिकं वि
षयमर्यादापरिहितेति तदपि न फलान्तरोधात् रुक्षाविकस्याप्यितरसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते अन्यत्र तु प्रामाण्यसंशयानन्तरं सामग्रीप्रतिबंधिकेति राम॰
वेमेवं अनुव्यवसायस्यासामर्थ्यं कल्प्यत इत्यस्पृहणीयमर्थो यत्र घटविशेष्यकत्वस्य घटत्वविशिष्टे विशेष्यकत्वस्य वापूर्वमनुपस्थितत्वात्तत्प्रकार

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तच्चनंतानां दोषाणां न च तत्र प्रतिबंधक

कोऽनुव्यवसायः विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यहेतुत्वात् न च घटत्वप्रकारकत्ववत्तद्धर्मानुपस्थितमेवभासतां तज्ज्ञाने सर्वेषामवि
वादात् घटविशेष्यकत्वस्यानुपस्थितस्य भानेऽनभ्यासदशायां संशयो न स्यादित्यस्यैव बाधकत्वोमपेक्ष्य प्रामाण्यज्ञानस्य तद्विशिष्टबुद्धिहेतुतायाः
कल्पयितुं शक्तत्वादितित्वमाहयां प्रतिभासेतिपरेतु तद्धर्मविशिष्टतत्प्रकारकत्वग्राहकोविशेष्यस्य तद्धर्मविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व
स्यनंतानां दोषाणां तत्र तत्र प्रामाण्यग्रहप्रतिबंधकग्राहकत्वमर्थः अनुव्यवसायोहि पुरोवर्तिविशेष्यकत्ववत् घटविशेष्यकत्वादिकमपि गृह्णाति
न तु विशेष्यकत्वावच्छिन्नघटत्वप्रकारकत्वं स्ववच्छिन्नत्वादेः पूर्वमनुपस्थितेः एतदेव च प्रामाण्यमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् न च घटपटसमूहालंब
नानुव्यवसायस्य घटं घटत्वेन जानामीत्याकारकत्वात् उक्तप्रामाण्यमपि तद्धियो यदि हि घटं घटत्वेन जानामीत्यस्य घटविशेष्यकत्वं घटत्वप्रका
रकत्वं विषयः स्यात् तदा पटं घटत्वेन जानामीत्याकारस्यापि पटविशेष्यकत्वघटत्वप्रकारत्वयोर्व्यवसाये सत्त्वादिति वाच्यं अनुव्यवसायस्य पटं घ
टत्वेन जानामीत्याकारादिमद्विशेष्यकत्वं स्फुरतापि न शरीरविशेष्यकत्वावच्छिन्नशरीरत्वप्रकारकत्वं पुरोवर्तिशरीरत्वविशिष्टविशेष्यकत्वं वा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

विगृह्यतेशतिनचतत्त्वंतत्रापिकरादिमद्विशेष्यकत्वमात्रंगृह्यते अनुव्यवसायेनेत्यंशेउपष्टंभकमिदं नतुतत्त्ववादिनांत्वं अपिशरीरत्वप्रकारकत्वेतस्या
नुपस्थितेरितिध्येयं अस्याप्रीतिस्तथा च परभिन्नाप्रसिद्धापरमाणुग्राह्यत्वमसिद्धं परत्वव्याप्यस्य ग्राहकात्वकात्वेचसाध्ये सिद्धसाधनं सर्वस्येवपरत्वादि
ति आश्रयशतितथा च घग्राह्यप्रामाण्येत्यन्नमूलेवक्ष्यमीहि अनुमितीति घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानत्वानित्याकारायाघटत्ववातिघटत्व
प्रकारकमित्यनेनरूपेण नाप्रामाण्यग्राहिकायाः अनुमितेर्घटत्वविशिष्टविषयत्वात्तादृशप्रामाण्याश्रयत्वेनतादृशप्रामाण्यानाश्रयमात्रग्राह्य
त्वेबाधइत्यर्थः आद्येघटत्वांशे ऽग्रप्र'कारकत्वरूपविलक्षणप्रकारकत्वघटितप्रामाण्याश्रयत्वमप्यङ्गीजिवक्षत्तोघटत्ववत्त्वमानेनद्वितीयेपितदि
तिबोध्यं स्मरणानादेरित्यादिपदात्तद्दितीयानुव्यवसायग्राह्यबोधादिपरिग्रहः भ्रमत्वंस्यादितितथा च मूले ऽप्रामाण्यप्रसंगादित्यस्य प्रामाण्यप्र
माजनकं अप्रमाणां तदजनकं तत्वप्रसंगादित्यर्थः। अप्रमाजनकत्वों'प्रसंगादित्यर्थोवानोभयथापिक्षतिः पूर्वोक्तएवेतिनदृच्यमात्रग्राह्यत्वे रामः
साध्येबाधात्प्रमानुमितेरुत्पादशतिकेचित्तइत्यस्वरसस्तत्र्च प्रामाण्यग्राहस्यउत्सर्गतो ऽप्रमाजनकत्वबोधकत्वताद्याहतिः स्वग्राह्यग्राह्यत्वेन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

अंशतः सिद्धसाधन

त्वेनोभययाज्ञातिरिक्तमेव अर्थान्तरेति प्रामाण्यं ग्राह्याश्रयग्राह्यत्वे वेति कोटिपरिग्रहे अनभ्यासदशापन्नज्ञानप्रामाण्ये तत्साधनेऽर्थान्तरमिति नतु
प्रकृते तेप्युक्तत्वापि नाश्रीत्यर्थः निश्चयोरंजनकत्वे विप्रतिपत्तिः तथाहीति सिद्धसाधनादेरित्यादिपदान्निषेधकोटौ बाधपरिग्रहः एवं प्रामाण्यस्यैकस्ये
ऽनभ्यासस्थलमादायहेतुसत्वात्रभागासिद्धिरपीति न तदर्कोषाः विशेषासिद्धसाधनस्य निषेधे बाधस्य चानवकाशः नवाभागादिसिद्धिः सामान्ये ना
धिकरण्ये न साधकहेतोः सत्वादिति नतु प्रकारकत्वादेर्भेदे ग्राह्याश्रयग्राह्यत्वाभाव इत्यत्र स्वाश्रयः किमनभ्यासस्थलियं ज्ञानं स्वाश्रयत्वेन घटज्ञा
नसामान्यं वा आद्ये तत्तत्प्रामाण्यत्वपर्याप्ततावच्छेदकत्वेनोपपत्तेः किं सर्वसाधारणपर्याप्ततावच्छेदकोऽन्न द्वितीये वा घटेश्वरज्ञानादिना ग्रहेऽनीतस्व
त्वाननुगमश्चात आह यत्तत्वइति प्रामाणेति स्वातानुगमादित्यर्थः केचित्तु प्रामाणेति प्रकारत्वादेर्भेदे पर्याप्ततावच्छेदकमेकमेकत्वघटत्वप्रका
रत्वादिनाननुगमो घटोज्ञानमित्यादौ ज्ञानत्वस्यैवानविशेष्यतावच्छेदकस्याननुगतस्याभावादिति भाव इत्याहुः नवाधइति ईश्वरादिज्ञानग्राह्य
त्वादिति शेषः परेषां नैयायिकानां न तु मीमांसकानां गुरुमते ज्ञानत्वे प्रसिद्धिसंभवादिति न च यावज्ज्ञानीयविषयिताऽप्रसिद्धिः तत्तत्प्रामाण्यपरतापा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

17

मण्यपि यावद्घटवृत्तीनां यत्तद्ज्ञानसिद्धेः घटत्वप्रकारकत्वमेकमस्तीति चेत् ज्ञानत्वप्रकारकत्वस्यापि तया सर्ववृत्तीनां संभवादिति एवं च ज्ञानवादेऽप्रसिद्धावपि
प्रामाण्यं वाच्यमेवेति बोध्यं केचित्तु परेषामीमांसकानामित्यर्थः सत्त्वात् एवं सर्वमतेऽप्रसिद्धा परेषामित्यवधेयम्यात् नतद्धर्मधर्मिज्ञानेऽभ्युपगतिरि यद्यपि यत्र धर्मिसं
बन्धस्यो नाना तत्र कस्यापि यावद्ग्राह्यत्वं नास्ति तथापि यत्र केवलधर्मादिसंदेशायेनेदं एवं तत्र स्थले भ्य धर्मिणि प्रकारान्तरेण संशयविषयत्वसत्त्वादुक्तं
संशयकोटित्वमिति तद्धर्मादिखिण्यादिपदाद्धर्मिसंबन्धपरिग्रहः तेन घटत्वादेर्धर्म्यन्तरगतत्वे वज्रकारान्तरेण संशयकोटित्वेऽपि न दोषः केचित्तु तद्धर्मध
र्मिधर्मिसंबन्धेभ्योऽन्यस्य नास्तीत्येवोक्तं न त्वेतेषु सर्वेषु बस्तीति न पूर्वोक्तदोषः इत्याह प्रामाण्यसंशयजन्येतीत्यत्र उपलक्षणं वाश्रयेण चैतत्तद्धर्मिकत्वा(
मिकसंशयकोटावित्यपि बोध्यं तद्धर्मेत्यादि तद्धर्मिताधर्मितत्संबन्धेत्यपि बोध्यं लाभायेतीति तस्य पुंसः संशयाभावेऽपि पुरुषान्तरीयसंशयमादाय दोषो व्यभिचा
रोऽन्यथास्यादिति तद्धिकरणेति अत्र न सत्त्वं तेन तदधिकरणज्ञानात् सर्वज्ञानानां च निरासः उत्तरदले नव च तदुर्थादिज्ञानानां नन्वय न च तदुर्थादिज्ञानान्त ग्रम०
द्धर्मादिषु संदेहो न जातः सा ध्यक्तिप्रसदापरामर्शानीयेति किं विशेषदले नान्येन वाशनिवार्यं व्यभिचारानिश्चये पितसंदेहप्रसंगात् कचित्तु तर्कस्यो रणा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

यत्तृतीयोपादानेन प्रामाण्यस्य स्वाश्रयग्राह्यत्वेपि ग्राह्यनाशोत्तरं तत्संशयेबाधकाभावात् अत एव संशयपर्यन्तगवेषणं च यथायदुत्तरतृतीयज्ञानप्रामाण्यस्य
ज्ञानेनाग्रहस्य तत्तत्पदेन तद्व्यक्तेरुपादानात् उत्तरतृतीयज्ञानवत्तिज्ञानप्रकारत्वस्यैव हेतुत्वसंभवादित्याह पक्षे हेतुसत्वं विज्ञाणोति पूर्ववर्त्तीत्यादिना धर्मि
ज्ञानमित्यंतं तस्य प्रामाण्याश्रयत्वसंपादकं संघटशाने नत्वनिरिति विरुद्धाभयप्रकारकत्वस्य कथमिति तन्मतेऽसत्वेपि हेतोर्नासिद्धिरित्यर्थः धर्म्यंतरे प
टादेः तथा च पटादिविशेष्यकसंशयमादाय तृतीयज्ञानवर्त्तिसंशयविषयत्वं हेतुर्घटत्वेस्तीति दर्शितं संदिह्यमानेत्यंतेन स्वाश्रयविषयेस्वाश्रये
स्वाश्रयस्य विषये धर्म्यंतरे इत्यन्वयः ग्राह्ययग्रहीत इत्यनेन साध्याभावउक्तः गुणादाविति यत्तत्स्वरूपं गुण इति ज्ञानं तन्नैव तज्ज्ञानं ज्ञाने गुणो न वेति सं
शयस्तत्र गुणत्वे इत्यर्थः अर्थसंशयोऽपीति प्रामाण्यसंशयजनक इत्यर्थः यावत्स्वाश्रयविषयत्वस्य परेषां उक्तपदोषत्वाद्विशिष्टाप्यविशिष्टत्वं देवदत्तीयत्वा
दीति अयं घट इति ज्ञानोत्तरं अयं देवदत्तीयो न वेति स्वाश्रयानिवर्त्तनीयोयः संशयो यो प्रामाण्यसंशयजन्यज्ञानद्विशेष्ये घटे घटत्वस्य प्रामाण्याश्रय वा० २
ग्राह्यत्वात् साध्याभावः घटत्वे हेतुसत्वं तु ग्राह्यस्याविषये विषयेत्वेत्यादिरित्याबोध्यं स्वकोटिकेत्यादि स्वपदं प्रकृतहेतुमात्परं स्वपदं त्वयं प्राम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

18

ण्याश्रयपरं तथा च कोटिप्रामाण्याश्रयानिवर्त्तनीयप्रामाण्याश्रये ऽजरत्वीयज्ञाने ज्ञप्तिसंशयविशेष्ये प्रामाण्याश्रयग्राह्यत्वाभावः साध्यः अत्रैव देवदत्तीयत्वा
दिकोटिकसंशयवारणाय स्वकोटिकेति अत्र स्वाश्रयोत्पत्तिज्ञानावधिकस्थितिज्ञानावधिकाजरत्वीयज्ञानयोः स्वाश्रयोत्तरज्ञानत्वेन प्रवेशः द्वितीयज्ञाना
ध्वंसाधिकरणत्वे सति चतुर्थज्ञानध्वंसानधिकरणत्वं वा तदुत्तरत्वं तृतीयत्वं तथा च स्थितित्वपेक्षया तृतीये स्वाश्रयदनाश्यवहितोत्तरज्ञानजन्मापेक्षयैव संशयस्वा
रसिकस्तत्तरको ऽयं घटो घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय स्वाश्रया निवर्त्तनीयेति तत्संशयः स्वाश्रयानिवर्त्तनीय एव प्राचां मते प्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयमात्र
स्यैव स्वाश्रयनिवर्त्तनीयत्वादिति स्वकोटिकस्वाश्रयानिवर्त्तनीयप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयविशेष्ये घटे घटत्वस्य ग्राह्यत्वात्तदुत्तरपि साध्याभावो ऽतः स्वा
श्रयोत्तरतृतीयेति प्रामाण्यसंशयजन्यसंशयस्य तत्ताद्दशात्तृतीयज्ञानोत्पत्तिनिवर्तितत्वे दोषः शब्दमात्रेति अत्र प्रथमं स्वपदं परिहृत्याश्रयपरं तदा देवदत्ती
यत्वस्यापि हेत्वाश्रयत्वात्तत्तत्कोटिकसंशयविशेष्ये घटे घटत्वस्य ग्राह्यत्वात्तत्रैव व्यभिचारः यदि प्रामाण्यघटकपरं तदा घटकारोनचेति प्रकारस्वको राम॰
टिकोटिकोयः संशयस्तद्विशेष्ये घटे घटत्वस्य ग्राह्यत्वाद्व्यभिचारो ऽतो यदा यस्य संशयविषयत्वं तदा तत्कोटिकता ताद्दशसंशयविशेष्ये स्वाश्रययाह्यत्वा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

भावः साध्य इति शब्दस्यानुगमीनार्थस्येति स्वरूपेणेति यत्र घट इति प्रामाण्याश्रयज्ञानं तत्र जातिमान्न वेति संशयविशेष्ये घटे एवंरूपांतरेणजातित्वेन यत्र
जातिमानिति ज्ञानं ततो घटो न वेति संशयविशेष्यतत्र घटत्वस्य गृह्यमाणत्वाद्व्यभिचारः धर्मितावच्छेदभेदेति अयं घट इति निर्णयेपि चेत्तन्निर्मितो घटो न
वेति संशयविशेष्यत्वात्तद्घटादेर्घटत्वे व्यभिचार इति आदिपदात्संबंधपरिग्रहः समवायेन निर्णयेपि संबंधांतरेण निर्णयादिति आकल्पनेति तृतीयक्ष
णावर्त्तिसंशयस्य यो धर्मितावच्छेदको यो वा कोटितावच्छेदकस्तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टेतरकोटितावच्छेदकप्रकारेण स्वाश्रययाथार्थ्यत्वाभावे साध्ये इत्यर्थः
हेताविति विषयत्वादिति हेतोरेव निर्दोषत्वात् इति दीर्घार्थः स्वोक्तदिशा स्वाश्रयानिवर्त्तनीयप्रामाण्यसंशयजन्यतृतीयक्षणावर्त्तिसंशयविषयत्वं स्थि
तिज्ञाणमादायार्थेपि संभवतीति कश्चित् केचित्त्विति अप्रसिद्धिवारणाय स्वाश्रयोत्तरेति प्रायमिकं स्वाश्रयद्वितीयक्षणोत्पन्नउत्तरीयसंशय
पूर्वकालीनेन प्रामाण्यसंशयः ऽतः प्रथमसमानाधिकरणेति धर्मान्तरसंशयस्यातः प्रामाण्यसंशयस्यैव न प्रामाण्यसंशयः पूर्वकालीनो ऽतः स्वा
र्थकोस्मीति प्रामाण्यसंशयोपि स्वार्थविषये न च तत्पूर्वकालीनः सद्गतएवकोटीत्युक्तं स्वाश्रयपूर्ववर्त्तितत्पुरुषीयार्थसंशयमादाय यथार्थे व्यभिचा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

19

रवारणाय द्वितीयस्वाश्रयत्तरेति प्ररूपांतरीयस्वाश्रयोत्तरसंशयेप्रमादायार्थव्यभिचारवारणाय द्वितीयसामानाधिकरण्येति अत्र सामानाधिकरण्य
त्वं तत्तत्स्वाश्रयवृत्ति सामानाधिकरण्यत्वं बोध्यं प्रामाण्यसंशयस्यापि अर्थविषयत्वात्कोटित्वादिति ननु स्वार्थत्वं स्वविषयत्वं गुरुमते प्रामाण्यस्या
ग्राह्यमीत्यतः स्वरूपासिद्धिरत आह स्वार्थत्वं चेति प्रत्यासत्तेरिंद्रियसन्निकर्षः स च घटघटत्वादौ नास्ति न प्रामाण्ये प्रामाण्यभासकः सन्निकर्षो
ह्यज्ञानघटितः स्यान्न च स्वपूर्ववृत्त्वसंभवः इति न तस्य प्रामाण्यविषयता तिर्यामकत्वमिति न चेंद्रियसन्निकर्षेण प्रत्यासत्तिरस्त्विति स्थले त
दभावात् न च प्रत्यासत्तित्वेनानुगमः तस्योभयसाधारणस्याभावात् अतः स्वाश्रयविषयत्वेनेति उभयत्वे न प्रवेशो गौरवादाह न्यायमते वेति
कश्चिद्गुरोरनभ्युपगतं नैयायिकाभ्युपगतं यत्तीय प्रामाण्यसाधारण्यायन्यायमतेत्याह अत्र च यद्धर्मविशिष्टे यद्धर्मः स्वाश्रयविषयस्त
द्धर्मविशिष्टे तद्धर्मकोटिकः स्वार्थसंशयो बोध्यस्तेन प्रामाण्यसंशयात् पूर्वं देवदत्तीयत्वादिना धर्म्यंतरे घटत्वादिना बाधसंशयेऽपि न दोषः केचित्तु राम॰
त्यस्वरसवीजं तु यत्र साधारणधर्मदर्शनजन्मनः प्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयस्य चानुपपत्तसंभवस्तत्र संदिग्धासिद्धिः एवं मते वक्ष्यमाणमप्रयो

१८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

जकत्वमप्यनवोधं उभयत्र संशयपर्यन्तवैयर्थ्यमिति कश्चित्तन्न रूपान्तरेणाधर्मितावच्छेदकान्तरेण स्वाश्रयाप्रतिबंध्यसंशयकोटिसंघटत्वादेरप्यप्रत
न्याह तथा चेति मात्रार्थभावदलघ्यातद्भिन्नभिन्नत्वेन स्वाश्रयप्रतिबंध्यसंशयस्यैव प्रवेशे गौरवादाह स्वाश्रयप्रतिबंध्येति यत्रापि घटेनवेति संशये
उपनयवशात् प्रमेयमात्रं विषयस्तत्र ताहृशसंशयाविषयत्वमप्रसिद्धमतः कोटित्वादिति विरोधसंबंधेन प्रकारतार्थकं नयावदिति मुख्यविशे
ष्येनयावत्स्वाश्रयप्रकारइत्यर्थः तेन दंडीतिज्ञानप्रकारे स्वाश्रयप्रतिबंध्यसंशयकोटिदंडत्वादौ न व्यभिचारः धर्म्यादाविति आदिपदात्संसर्ग
परिग्रहः नच धर्मितावच्छेदके व्यभिचारः विधेयतया यावत्स्वाश्रयप्रकारत्वाभावस्यसाध्यत्वात् यद्वा संशयतीनिष्ठस्वाश्रयप्रतिबंध्यतावच्छेदककोटि
टिप्रविष्टप्रकारत्वानिरूपकत्वादिति हेतोरर्थः तेन पूर्वोक्तदंडत्वादौ धर्मितावच्छेदकादौ च न व्यभिचारः तेषां प्रतिबंध्यतावच्छेदकघटकत्वा
दिति धर्मिणि तादृशयावत्प्रकारतानिरूपकत्वाप्रविष्टत्वादित्येव हेतुरिति ध्येयं नन्वत्र स्वाश्रयप्रतिबंध्यसंशयोऽप्रसिद्धस्तत्र न प्रामाण्ये
हेतौ रित्याह पक्षवहिर्भूतेति मेवेति आङ् रित्यस्य रस्तीजनमेवाद्यं संदेह आदि सिद्धत्वमेव प्रामाण्यग्राह्य स्वाश्रयग्राह्यत्वे तत्र प्रतिबंध्यसंशयकोटित्व

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

20 स्यापि तत्र संभवात् इति केचित् वस्तुतः संशयपदे वैयर्थ्यं यथाश्रुते ह्यत्यागश्च तद्बीजं बोध्यं । प्रमेयवानयमित्याकारकत्वाप्रायनिश्चयप्रतिवध्यसंशयाको
टित्वमप्रसिद्धमित्यरुचिमित्यन्ये विषयमात्रस्य विप्रतिपत्त्या तु त्पत्यस्नतया प्रकारकत्वाभावसाधनेऽर्थांतरमिति कश्चित्तत्र प्रामाण्याभावसंशयादर्थ
संशयस्तत्रार्थव्यभिचारादाह तत्तत्प्रामाण्येति न च कदाचिद्भ्रमत्वसंशयजन्यसंशयविषयत्वे येव नार्थव्यभिचारो न ज्ञ व्याप्त्यासिद्धहेतोरभावादिति
वाच्यं अप्रामाण्यसंशयत्वेन जनकतायाहेतौ प्रवेश्यत्वात् न च सा संभवति प्रामाण्याभावसंशयादपि तदुपत्तेरतः प्रामाण्यविरोधिपर्यंतानु
सरणात् किंच यत्र प्रामाण्याभावसंशयजन्ये वार्थसंशयस्तत्र व्यभिचारसंभवात् न च तस्य पक्षवहिर्भावः सत्यंतर्भावसंभवे तदनौचित्यादित्या
शयः स्वाश्रयेनष्टप्रामाण्यसंशयाजन्यापि स्वारसिकोर्थसंशयो दृष्टांतो न ज्ञ व्याप्त्यासिद्धमाह संशयविषयत्वादिति तथा च कदाचित्तादृशसंशय
विषयेऽर्थेन तद्विषयत्वघटितहेतुरिति न च स्वाश्रये सतीत्यनुषंजनीयं तथापि स्वपांतरादिना प्रामाण्यसंशयाजन्यार्थसंशयसंभवादि राम॰
ति द्वितीयप्रामाण्यसंशयो धर्मिज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानत्वेन वा प्रथमप्रामाण्यसंशयजन्योऽतः प्रामाण्ये हेतुरसिद्धोऽत आह तत्संशय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

त्वेनेतिचेत्तथापि तत्तत्प्रामाण्यसंशयत्वेन जनकताकुतोबाधा प्रकृतप्रामाण्यसंशयनिष्ठसंशयताऽवच्छिन्नजनकताया एवाद्दष्टत्वात् तत्पूर्वसं
शयचोत्तरसंशये धर्मिज्ञानत्वादिनाहेतुत्वं न तु तत्तत्संशयत्वप्रवेशो ऽनन्यथासिद्धत्वाद्दृष्टप्रामाण्येति प्रकृतप्रामाण्येत्यर्थः तथा यत्र प्रकृतप्रामाण्याश्र
यविषयज्ञानप्रामाण्यसंशयः प्रकृतप्रामाण्यादिकमप्यवगाहते तथा च तदीयज्ञानेनेति मूलस्य प्रकृतप्रामाण्याश्रयविषयकानुव्यवसायरूपज्ञा
नेत्यर्थः समूहालम्बनानुव्यवसायनिष्ठप्रामाण्यसंदेहरूपबोध्यं वा न तत्र प्रकृतप्रामाण्यविषयकनिष्ठसंशयतावच्छिन्नजनकतानिरूपितज
न्यतावत्वं प्रकृतप्रामाण्यसंशयस्यापीति न हेतुः स्यात् प्रकृतप्रामाण्ये ऽसिद्धिनत्वं यत्र कस्यापि न प्रामाण्यसंशयस्तत्र हेतुरसिद्धोऽतस्तद्घटितमिति
प्रामाण्यसंशयस्याप्रसिद्ध्या प्रामाण्यसंशयजन्यत्वमित्यत्र योग्यताया ऽपि दुर्वचत्वादिति स्वाङ्कुरितस्वरसस्य प्रयोजकत्वमेवात्र चेत्यादि पत्र
तत्र व्याख्यातमेतदिदं तु बोध्यं स्वयं व्याख्यातहेतावप्ययं दोषः कविद्दोषवशात् तृतीयक्षणवर्त्तिसंशयविषयत्वे ऽप्यत्र स्वाश्रयप्रामाण्यविषयत्वे बाधका
भावात् प्रयोजकत्वं यस्य स्वोक्तमस्य त्यादिना ऽभिहितं वस्तुलेशमिलमितिसंदिग्धासिद्धिश्च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यं तच्च न पूर्वोक्त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

21

पाप्ये तं स्फुरतीति चेत् तथापि तत्र स्वतोऽनुपस्थितेर्हेतुता॰ तथा च शङ्कते हेतुरिति किं वितर्क रएवेति ध्येयं ग्राहक तन्त्रया वस्त्वाश्रयं यदि च प्रामाण्यस्य तत्तत्त्वाश्र
यधत्त्व तरं तज्जीयज्ञाणे तत्संशयेन स्यादि तिस्वयं व्याख्यात हेतौ तर्कसत्वाना प्रयोजक[illegible]त्वं तथापि संदिग्धासिद्धत्वमस्यैव परैरुन्न विशिष्टज्ञाना[illegible]त्वा
दिरूपप्रामाण्यस्यैव संशयस्य स्वीकारात् ननु तद्धातीत्यादेः एवं च क्वचित्संदिग्धासिद्धत्वमिति स्वयं व्याख्यातहेतुत्वन्तु सारेणेति बोध्यं ग्राह्यत्वाभवे सा
ध्ये सिद्धसाधनं घटज्ञानपदादीनां प्रामाण्यग्राहकत्वादत आह विप्रतिपत्तावुपदर्शितेति अत्र प्रामाण्यविरोधिपरं एतत्स्फोरणाय विप्रतिपत्तावुप
दर्शितेत्युक्तं एवं प्रामाण्याविषयत्वेनायं इहमत्ते सिद्धं तद्भिन्नत्वं वक्तव्यमिति स्फोरणाय वा तदुक्तं ग्राहकं यदि इति एवं ग्राह्यत्वमपि विषयत्वं तथा च
त्वाश्रय माह केनग्रहस्य तत एवेत्यादुक्तं निष्कृष्टार्थस्य वाभावः साध्यः तदा तदुक्तेरपन्न तत्पदेन यावत्त्वाविशेषित इति अत्र यथा यावत्त्वाश्रय निश्चयोत्तरवर्ती
यज्ज्ञाने संशयाभावात्प्रामाण्ये हेतुरसिद्धः स्यादिति तादृशग्रहइति यादृशग्रहोत्तरं तस्य प्रसः प्रकारान्तरेण ज्ञानत्वघटविषयत्वादेर्नत्तत्संशयस्तादृश रामः
श्यर्थः अन्यथा ज्ञानत्वादावेव व्यभिचारः स्यादिति ननु तत्र मा भूत्संशयो धर्मान्तरेण ज्ञानत्वादेः संशया तथापि व्यभिचारः स्यात्तमस्ते त्यादिरिति नव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तत्पदेन तद्भिन्नग्रह एव परामर्शनीय इति तन्नेति घ्यर्थं लघुप्रकारान्तरेणासंभवेत् तथा नत्तु स्मरणात्मस्त्रत्रका श्रयेयावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वाभावः साध्यः तेन ब
[illegible] रूपं गुणा इति ज्ञानेतरं ज्ञानं गुणो न वेति संशयात्तस्य यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वाव्यभिचारः स्यादिति निरस्तं अथवा तत्पदेन यडत्र रंगुणत्वादेर्नित्या
संशयः स एव परामर्शनीय इति साध्यं न विशेषणीयं पूर्ववदिति चरूपान्तरीयसंशयकारणापनिश्चये सन्नीति सप्तमी सामानाधिकरण्यापर्यिके त्यर्थः कश्चि
त्तु बाधभ्रमकालीनानुव्यवसायेन प्रामाण्याय ग्रहादाह पूर्ववदिति बाधग्रहाभावेन विशेषणीयमित्यर्थः छाया हएतत्प्रामाण्यसंशयपूर्वकालीने तज्ज्ञा
नन्निश्चयेन प्रामाण्यग्राहकबोधादिनाव्यभिचारदाह यस्य निश्चयस्येति रूपं गुणा इति स्वाश्रयस्य निश्चयत्तरेत्तीयज्ञानो ज्ञानं गुणो न वेति संदेह विषय
गुणत्वस्य वारणाय साध्ये अत्रेति घटादौ संदिह्यमानत्वानुव्यवसायगृहीतस्य ज्ञानत्वस्य वारणाय हेतावन्नेति साध्यहेत्वोरिति यद्यपि यत्र प्रकारज्ञानत्ता
घोनं संशयः सैव निश्चयव्यक्तिरूपादानमहीनकत्वभयन्नान्नेति तथापि पूर्वोक्तमत्रापि स्मर्तव्यं तथा सति न देयमेवेति कश्चित्तन्मूलस्य न्यूनत्तापरिजिही
र्षुः स्थापनासाधनादिकमुपदर्शयति अनुव्यवसाय इत्यादिना तत्तद्व्यवसायेनानुष्यण मिथ्यार्थमिदं केचिह्नतिषेधकोटावार्थोत्तरभियानापित नेति न

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

22

ऽत्रोभयत्रैव तत्रेति मास्तां तथा सति धर्मितावच्छेदकानियंत्रितप्रामाण्यज्ञाने निषेधसाधको हेतोर्व्यभिचारः स्यादित्यरुचेः पूर्वस्वरूपं परपक्षनिराकरणं त
त्राहीयं हेतुः संदिग्धासिद्धश्चेयनेन कृतं उक्तरूपं स्वपक्षरक्षणं तु फलं परपक्षनिराकरणं ध्रुवस्याप्यस्य प्रामाण्याग्राहकत्वे सिद्धेऽर्थादनुमाना
दिना तद्ग्रहश्चेति सिद्ध्यतीति मन्तविरोधित्वं पूर्वाभिमतधर्मितावच्छेदकावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यग्राहकेषु स्वीतिहेतावथ्यत्रेति तदवच्छेदेनेत्यर्थः
प्रामाण्यग्राहकत्वं प्रामाण्यसंशये यत्यत्र ग्राह्यनिश्चयत्वेति पूर्वनिश्चयत्वघटितं साध्यं निश्चयत्वाभावेपि प्रामाण्यविषयत्वसामान्याभावेन सिध्य
त्यतो निश्चयत्वे सतीत्यन्येच्छन्नतिश्चयत्वं न संशयसामान्यभिन्नत्वं किंतु प्रकृतप्रामाण्यविरोध्यविषयत्वं तेन क्वापि तन्नासिद्धिर्नैवाप्रामाण्यसंशये
वक्ष्यन्तरे निश्चयात्मनि दोषेण न वा कोटिकप्रामाण्यसंशये व्यभिचारशंकेत्यादीति उदाहरणादिकमे तदनुसारेणाजनीयमित्यर्थः अत्रापीति तत्र
प्रामाण्यसंशयाविरोधित्वस्य गुरुतया ऽन्न अपगमात् अनभ्यासस्थलेदोषात्प्रामाण्याविषयत्वेपि अन्यत्र प्रामाण्यविषयत्वे बाधकाभावादिति रामः
भावः यद्यपि पाक्षिकस्तद्यक्तो प्रामाण्यसंशयाविरोधित्वमस्तेवस्तु तथापि गुरुमते विशिष्टज्ञानवादे वसंशयो न तत्र तद्वतीत्यस्य तथा च हेतुसंदेहः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

इति तात्पर्यं अयं प्रामाण्येनयाग्रकालीनः अन्तर्व्यवसाय प्रत्यक्ष विशेषः अनुव्यवसायत्वावच्छेदेन भावकोटिः साधनीया तेन द्वितीयानुव्यव
सायादिकमादाय न दोष इत्यपि कश्चित्तदिति स्थापनाहेतु प्रतिस्थापना संदिग्धासिद्ध्यादिकमित्यर्थः पूर्वोक्त दिशा ज्ञिततत्प्रामाण्यविषय
त्वेन भट्टमतासिद्धेः भिन्ने ज्ञाने पक्ष इत्यर्थः किंचिति तथा चोक्तपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यासिद्धिरुद्देश्या अन्यथा प्रामाण्यानुमित्यादिना सिद्धसा
ध्याप्रसंगात् एवमभावप्रत्यक्षसामान्ये नाधिकरणत्वेन साध्यो ऽन्यथा तत्रैव बाधप्रसंगादित्य--र्थः ।। सिद्धसाधनापत्तिप्रमाणे ऽसिद्धेरित्यर्थः । तथा
पि प्रमाविषयेन सिद्ध इत्यत आह सेति । प्रमाविषयेनाप्रमीति व्याघातादभयसिद्धिरित्यपाहः । अर्थसिद्धं तदनन्तरकालीनमानसादिबोधविषयत्व
इत्यर्थः अनुमितौ समानसंवित्संवेद्यत्वानंगीकारात् ननु प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यत्वे हेतुना सहचाराग्रहाद्व्याप्त्यग्रहात्कथं तद्गृहमिति
तो मूले प्रथममिति व्याघातेति । न विदं वाक्यं प्रमाधीपूर्वकं प्रमाविशिष्टभावबोधकवाक्यत्वादित्येव व्याघातभयात् तथा च प्रामाण्यस्य अज्ञा
प्यग्रहे कथमस्यावतार इति चेत्तर्न प्रामाण्यमपरिज्ञाने पि न मूलमप्येवास्य दोषस्य वक्तव्यत्वात्तस्यैव वह्नित्वानस्यैव तत्रैव दोषमिति अत्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

23

यित्वं यद्यपि श्चयं न दोषः तथापि प्रामाण्यज्ञानं व्यतिरेके गौणि प्रतिज्ञान प्रतिकूलत्वेन तस्यापि दोषत्वेनोत्कीर्तनेन वह्नित्वप्रकारेणावच्छिन्नवह्निस्मरणात्तथ
ष्टतात्ताकयत्र वह्नित्वं प्रकारस्तत्र द्वितीयसाध्यस्य सत्वात्तत्साधारण्य निराकरणायाह धर्मितावच्छेदकेति वह्निवृत्ती दं ज्ञानधर्मितावच्छेदकीकृत्य यत्र वह्नि
विना वह्नित्वानन्तरसाधारण्यं वा निराकरणाय विशिष्टेति तत्र वह्नित्वत्तीदं तायाऽवच्छेदकाभावादतस्तत्रावच्छेदकावमनतिरिक्तवृत्तित्वं तेन यत्रावच्छे
दव्यं वह्निरिति ज्ञानं साध्यस्य तत्साधारण्येऽपि न दोषः तदा वह्नित्वस्य द्रव्यत्वावच्छेदेनाप्रहातत्त्रन द्रव्यत्वस्य तथात्वस्य तथात्वमिति तदवच्छेदेन वह्नित्व
ग्रहे वह्न्यंशमादाय प्रमात्वमिष्टमेव यद्वा धर्मितावच्छेदकस्य साधारण्ये एकमात्रवृत्तिरूभया" वृत्तीति यावत् तेन नोक्तदोषः एवं सत्यनुभवशीमस्वरूप
कथनं यत्र वह्नित्वमिति वाक्यस्य प्रकारकत्वावच्छिन्नावह्निमात्रवृत्तिप्रकारकत्वाभावश्यार्थः तेन वह्निघटोऽद्रव्यवह्निरिति प्रमायामपि साध्यसत्वं न हि वह्नि
घटावित्यत्र घटांशे वह्नित्वं प्रकारो न तु वाऽद्रव्यत्वं द्रव्यवह्निमात्रवृत्ति येन साध्याभावसंभावना भवेदिति मात्रार्थेति द्रव्यवह्निमात्रवृत्तित्वं हि वह्निवृत्तित्वे सत्य वह्नि राम०
वृत्तित्वं तत्र विशेष्यदलमन्यमेव पर्दं लाघवादकृत्यतीत्यर्थः वह्नित्वप्रकारेति न चातिरिक्तविषयतापत्तस्या प्रेवाच्यतया कथमतद्विषयता गर्भामेति

१२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

वाच्यं विषयतास्थानाभिषिक्तस्वरूपसंबंधविशेषस्याप्युक्तत्वादिति केचित् विषयताविशेष्यतावह्नित्वप्रकारतावच्छिन्नावह्नित्वप्रकारकत्वसंबंधेन वच्छिन्नत्वेनावच्छि
न्नावह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नावह्निवृत्तिविशेष्यताकोनेत्यर्थः फलितः विशेषणविशेष्यभावभेदेनेव पूर्वस्मात्भेद इत्यन्ये निरासः अर्थांतरनिरासः यथाश्रु
तस्यवह्निविशेष्यकोनेति साध्यस्य तत्रापि सत्वादिति भावः त्ववह्नित्वेन प्रवेशे गौरवात् दाहत्वव्याप्यवृत्तिधर्मेत्यादि अत्रापि विषयतावैशिष्ट्ये विशेषं दर्शीतेव गतिः नन्वन्स्ता
र्वीः निकावपियचैव हेतुत्वंन साध्यसिद्धिः रहितोउर्दयं चेति एवंउर्दयमित्यचयः प्रमात्वस्यैवयोग्यतावच्छेदकत्वात् दाहसमर्थविशेष्यकत्वस्यैवयदितत्तयो
ताज्ञेन प्रवेशस्तद्दाहत्वस्तात्स्वेति दाहसमर्थविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकारकनिश्चयत्वमेवयोग्यतास्वाचाद्वितीयहेतावपिप्रविष्टा अतउक्तंतत्वेनेति इदं दाहस
मर्थविषयकप्रवृत्तिजनकत्वेनेत्यर्थः अनुमितित्वमिति तथाच दाहसमर्थविशेष्यकत्वव्याप्यवह्नित्वप्रकारकत्वमर्थशब्देनेयाणाघवादाहसमर्थमात्रे
तिकश्चित् विशेष्यत्वादिकं ज्ञानस्वरूपमेव तथाचानुमितित्वविवक्षायापिनव्यत्ववह्नौवह्निज्ञाननिरासो अत अत्राह दाहसमर्थमात्रेशत्याचीह अत्रसा
ध्यंश्चवह्नित्वाभावविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वस्याभावप्रसन्नवह्निघटावित्यादिसमूहालंबनेनव्यभिचारः एतदर्थमेवसाध्यवह्नित्वप्रकारकत्व

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

25

प्रवेशात्तन्न वदाह समर्थेमात्रविशेष्यकत्वमेव हेतुरस्तु वह्निघटादिविषयादिसमूहालंबने पक्षतावच्छेदकाक्रांते हेतव सिद्ध्यापत्तेः यद्यपि सामानाधिकरण्येन सा
ध्यसिद्धेरवक्तव्यार्थता तथापि समूहालंबनसाधारस्य संभवतस्त्यागायोगादित्याशयः वक्ष्यमाणविरुद्धस्यस्य फलमाह लोहितो वह्निरिति भ्रमवक्ष्याद्यं वह्निरि
ति ज्ञानेनाप्य साध्यसत्त्वान्न दोषः यत्र वह्नित्वं वाह्नित्वविरुद्धप्रकारस्तत्रैव साध्याभावो हेतुसत्त्वं तु सर्वथा तत्र नास्तीति न कापि दोषः यथासंख्यं व्याहत्तिमाह तेने
त्यादिना वह्न्यवह्निस्मरणोऽइति इत्थं च यत्किंचिद्विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वं साध्यमित्याशयेन । वक्ष्यतावह्नित्वेन वक्ष्यः रजतत्वेन रंगस्य समूहालंबनस्मृतिवारण
य मात्रमात्रपदं प्रत्यक्षेकाद्यविंद्वह्नित्वविरुद्धमेमान संभवात्तानि श्चयत्वेनैव तद्वारणं स्यादतः स्मरणा इत्युक्तं अत्रापि निश्चयत्वस्य पूर्वोक्तार्थकत्वा
दिति एवं प्राप्तेऽदाह समर्थेपि वह्नित्वप्रकारकं ज्ञानं संभवतीत्यतोक्तो हि तो वह्निरितिस्मरणो वेति अयं वह्निरिति प्रमायां वाह्नित्वस्य न वृत्तीदं त्वप्र
प्रकारकत्वेनासिद्धिवारणाय विशेष्यावृत्तीति विशेषणाद्धेतु विशेषणात्तन्तु हेतुप्रविष्टविशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वमेव लाघवाद्व्याप्यं विशेषणं तर राम०
ष्यैवेयर्थ्यादत आह हाल्वंडोति अत्र च स्मृतनष्टत्वं यावन्त्यावृत्तित्वे सति वह्निघटाविति प्रमायां मात्रार्थाभावेन हेतुत्वासिद्धिः स्यादिति वह्निघटादित्यादि वित

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

नेहेतुमत्त्वार्थमाह यद्वेति यत्र स्मरणो वह्न्यो वह्निरित्युक्तौ ऽज्ञातत्वमात्रं प्रकारस्तत्र विशेष्यांशान्यप्रकारकत्वसाध्याभाववतिवृत्तिप्रमाणे हेतुमत्त्वेन व्यभिचारः स्याद्
तःसाध्यार्थमन्यादृशमाह यत्र वह्नित्वेयेवं सति समूहालंबनसाधारणपक्षत्वेपि न दोषः दाढ्र्यं समर्थेति दाह समर्थभिन्ने वह्नित्वाप्रकारकत्वादित्यर्थः
यत्र वह्नित्वप्रकारकत्वं हेतौ न देयं वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नविशेष्यतान्यप्रकारकत्वस्य लोहितत्वमात्रेण वह्निस्मरणेपि सत्त्वात् यत्र शुक्तादिदं
रजतं वह्नौ वह्निरिति प्रत्ययस्तत्र शुक्तौ रजतत्वेदंत्वप्रकारकत्वान्न हेतुमत्त्वमतो हेतोरन्यथार्थमाह दाह समर्थमात्रेति न तु वितत्वोभयान्यप्रकार
कात्वमेव गमकं दाह समर्थेइति विशेषणस्य वैयर्थ्यादतो ऽखंडेति अत्रापि तार्णत्ववह्नित्वप्रकारकज्ञानवारणाय विशेष्यांशे वह्नित्वशून्यप्र
कारकत्वेन हेतुविशेष्य इत्याहुः प्रथमवदिति दाह समर्थविशेष्यकात्वावच्छिन्न वह्नित्वप्रकारकत्वं हेतुर्नेह निवेशगर्भता इत्यर्थः तत्वमिति येन संबंधेन
यद्धर्मावच्छिन्नं प्रतियोगिता तेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नाभावः फलमेव व्यापकप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वात् व्यापकतावच्छिन्नाभावस्य संबंधवि
शेषावच्छिन्नस्य क्वचित्संभवेपि सर्वत्रासंभवात् व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववज्ज्ञानं पक्षे तदभाववत्त्वं सिध्यतीत्यादि व्यतिरेकि तिव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

25

तिज्ञाने प्रामाण्यमित्यनंतरं प्रामाण्यवादे तिकथमनुमितिः सिद्धर्विरोधित्वादत आह विशेष्यमिति समानप्रकारकत्वे सिद्धिर्विरोधिनीत्याद्यप्रथमं बाधस्येति व
ह्नित्वप्रकारकं हि द्विविधं वह्निविशेष्यकमवह्निविशेष्यकं च तत्रावह्निविशेष्यकत्वबाधे वह्निविशेष्यकत्वे भायात्तयदि प्रथमं बाधावतारः स्यादित्यर्थः वह्नि
त्वप्रकारकत्व सामान्यभासकसामग्र्याः इतरविशेषबाधेऽपरभासकत्वोपगमादितिनन्वनुमानात्प्रथमतो भानं बाधेनन्तीर्णेति द्वितीयात्तु मितोभासेतेव भा
नातुवेतरबाधसामग्रीसहकृतायाः सामान्यसामग्र्या इतरभासकत्वमत आह विशेष्येति विशेषान्तरस्य वह्निविशेष्यकत्वस्यानुपस्थितेः यद्यपितस्त्वनुप
स्थितौ कथमग्रिमानं तथापि विशेषत्वेनानुपस्थितेरित्यर्थः विशेषद्वयभिन्नं न वह्नित्वप्रकारकं विशेषद्वया च तत्र वदि... उपस्थितेः सहकारिताऽपाऽभा
वादित्यर्थः सोऽयमसोऽरभभिन्नो न गंधवइति ज्ञाने सत्येवेकविशेषबाधेऽपरभानादिति कदाचित्तदनुमितावुपनीतभानमतोदाह समर्थमनेति मात्रपदफ
लं वह्नि घटावितिज्ञाने भागासिद्धिवारणाय वह्नित्वप्रकारकमिति प्रामाण्यसिद्धये वह्नित्ववत्वेन प्रवेशसंबंधस्य प्रकारकत्वात् प्राऽमाण्यसिद्धिर्न स्यादतो रामः
वह्निविशेष्यकमिति तेन दाहसमर्थविशेष्यकत्वविवक्षणेन तादात्म्येनेति वघस्य भेदारोपस्थलेवक्ष्यमाणे तादृशप्रामाण्यमसंभवत्त यापिवह्निसंजये

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

र्वह्निज्ञानस्यांशे प्रामाण्यज्ञाने ऽंशांतरे ऽप्रामाण्यसंशयाद्ग्रहणेन रोधाघटितस्य तस्य वाच्यत्वात् तथा च पुरोवर्तिविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारक
त्वमेव प्रामाण्यं तन्निश्चयार्थं दाहसमर्थमात्रविशेष्यकेति पक्षविशेषणमिति केचित् अन्ये तु वह्निविशेष्यकमित्यस्य फलमाह तेनेति अ
त्र वह्निमुख्यविशेष्यकत्वं विवक्षितं तेन तत्रापि वह्नेर्वह्नित्वविशेष्यत्वेपि न क्षतिः यद्यपि दाहसमर्थमात्रविशेष्यपक्षतावत्त्वाभेदारोपमादाय सिद्धसाध
नं तथापि यत्र वह्नावेवायं वह्निर्वह्नित्ववान् इत्यर्थे वा निर्विकल्पकमात्मनवायं वह्निरिति धीस्तत्र वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छेदेन वह्निमुख्यविशेष्यकत्वरू
पप्रामाण्यासिद्ध्या ऽसिद्धसाधनमित्याहुः । सिद्धसाधनादीत्यादिपदात् भिन्नत्वासाधारण्यपक्षत्वे हेतोरसिद्धिपरिग्रहः वह्नित्वत्वप्रवेशे गौरवादाह
वह्निभिन्नेति तेनेति वह्नित्वाभाववत्तो वह्नित्वस्यावगाहनात् सिद्धिविशेष्यदलानुपादाने निर्विकल्पके व्यभिचारः न च वह्निविशेष्यकत्वसाध्यत्वे ता प्र
सिद्धिरिदं सविशेष्यकत्वं वह्निवृत्तिस्वरूपवृत्तित्वमतिप्रसविशेष्यतात्वादिघटितमानान्तरसिद्धेर्जन्मांतरीयसंस्काराद्वह्निविशेष्यकत्वस्मरणा एवं जन्मां
तरेपि प्रामाण्याशंकी चानवस्थानदोषापत्तेः यत्यपि केचित्तन्न वह्निभिन्नविशेष्यकत्वव्यापकं लाघवात्समविशेष्यकत्वं नत्तु दाह । समर्थविशेष्यकत्वं अत

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

26

ग्राह्य प्रतिपादयिष्यते चेति तादृशप्रतियोगिताऽवच्छेदकत्वाभावस्य व्यापकतावच्छेदकत्वस्यासत्त्वे धूमेऽपि सत्त्वादिति भावः साध्यवदन्यावृत्तित्वे न व्यतिरेक
व्याप्त्या घटितया व्यापकतयाऽनुरुद्धर्मिणावच्छेदकशक्तित्वं ततो वह्निभिन्नविशेष्यकत्वस्यापि तेन च वह्निभिन्नविशेष्यत्वस्य च कथं प्रसिद्धिर्बाधात्तु व्यव
सायेन तस्य स्पष्टीकृतमशक्यत्वादिति वा द्यौ वह्नित्वप्रमानेन तद्ग्रहे वह्निप्रकारकताऽनविशेष्ये वह्निभिन्नत्वाकारेण बाधावतारः अतो वह्निभिन्नतादृशज्ञा
नविशेष्यत्वग्रहे ज्ञानेऽपि वह्निभिन्नविशेष्यकत्वग्रहः इत्यभिप्रायात् एवं क्रमेणाद्वितीयानुव्यवसायेनापि प्रामाण्यग्रहणमिति अनवस्थितत्वमिति। वह्निभि
न्नाविशेष्यकत्वस्य वह्निविशेष्यकत्वस्य वा तत्र ग्रहात्। असाधारणमिति वस्तु वह्निविशेष्यकत्ववह्नित्वप्रमे वह्निविशेष्यकत्वरूपसाध्यहेत्वभाव
योः सहचारग्रहेण व्याप्तिग्रहादुक्तः साध्येतदभावं च न गमयेत् सत्प्रतिपक्षितत्वादित्यर्थः ज्ञानान्तरेव क्रोडजाते प्रमेयत्वप्रमायां वा स्वीकारीत्याव्यापि
त्वमसाधारण्ये बाधाद्यमित्यर्थः उक्तकातरं वह्निभिन्नाविशेष्यकत्वगर्भहेतुतदभावकृतरं हेतुनिर्णयानां चापि तं हेत्वभावानिर्णयान्नासाधारण्यमित्यर्थ रामः
ः एकतरं साध्यहेत्वभावयोरेकतरमित्यपि काश्चित् एवं च वह्निभिन्नत्वप्रमे वह्निविशेष्यकत्वसाध्यप्रसिद्ध्या न साध्याप्रसिद्धिरिति भावः ननु ज्ञानेनरीत्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

वह्निभिन्नत्वधर्मे वह्निविशेष्यकत्वज्ञानेन प्रामाण्यग्रहसंभवात् किं व्यतिरेकेणात आह उपायस्येति नन्वस्तु तथापि पूर्वोक्तरीत्या ऽसाधारण्यं स्यादत
आह साधारण्यस्य चेति तथा च यदा ज्ञानासाधारण्यावतारस्तदा व्यतिरेकिःप्रवृत्तिरिति भावः सामान्यतइति। तथा च वह्निभिन्नत्वधर्मे न वह्निवि
शेष्यकत्वरूपसाध्यप्रसिद्ध्यपेक्षये नान्वयित्वादिकं स्यादिति भावः कश्चिदित्यस्वरसस्तु एवं विशिष्टप्रामाण्यस्यापि ग्रहसंभव इति न तत्तज्ज्ञि
कालीना यदो गंधवानित्यज्ञानकालावच्छिन्नसमवायेन गंधस्य च वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नस्वरूपसंबंधविशेषणता वह्निविशेष्यकत्वज्ञाने
भासते न चैतावता प्रामाण्यग्रहः वह्निविशेष्यकत्वविशिष्टवह्नित्वप्रकारकत्वस्य वत्त्वादिति न च वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नस्वरूप
संबंधेन वह्निविशेष्यकत्वमात्रमेव प्रामाण्यं तच्च गृहीतमेवेति वाच्यं तथा सति तादृशविशेष्यतासंबंधेन वह्निरेव प्रामाण्यमित्यस्यापि स्त्व
चत्वादिति वदंतीत्यस्वरसः दाहसमर्थ इत्यत्र तत्सम्प्रदायी विशेष्यता तथा च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वप्रकारकत्वज्ञानादित्यर्थः ज्ञानवि
शेष्यके प्रामाण्यज्ञानं प्रत्युपयोगीत्याशयेनाह तत्तदिति अत एव ज्ञानेनेदृशप्रामाण्यप्रकारकोऽनुव्यवसायो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

27

विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वादिति न भ्रमतत्त्वं वक्तुं तोत्तानं प्रामाण्यवत्त्ज्ञाने प्रामाण्यमिति द्विविधमेव ज्ञानं प्रवृत्त्युपयोगि विनि
गमनाविरहात्तुल्यशरीरत्वात् पक्षे घ्राणाघ्राणयोर्वारपक्षतर्शितत्त्वान हृदयमस्तु मिताविवत्तयोरैकेनदाहेति। दाहसमर्थे विशेष्यतावच्छिन्नवह्नित्वप्रका
रकत्वादित्यर्थः। ज्ञानत्वन्नयोजकत्वं विभिन्नेन वेत्यन्यदेतत्र तद्देववह्नित्वभ्रमवदेववस्तुभेदारोपस्य घातः सिद्धसाधनवारणाय चेरोवन्नीति। नच
भेदारोपेत्तु जाग्रत्तिर्या विषयता सा वस्त्वंशे वह्नित्वप्रकारिका वह्निभिन्नवृत्ति चेति कथं सिद्धसाधनं स्वाधिकरणावह्नित्वप्रकारिकाया विषय
तातदभावः वह्निभिन्नवह्नित्वप्रकारिकाया विषयतातदभावो वा साध्यः सच तत्रायसीत्याशयात्। अभेदारोपे वह्निप्रकारिकैव विषयतान
वह्नित्वप्रकारिकेति सिद्धसाधनमित्याशयेनेदमित्यन्यत्र वह्निविषयत्ववज्ञीहेवाबाधपत्तेः कस्यचिदंकेरण्य वह्नित्वादत आह वह्निभिन्नरू
तिमूलेहेतोरत्तुजन्यत्वादाहानहेतुरिति वह्निघटादिविषयादिसमूहालम्बनसंग्रहायाह वह्नित्वप्रकारकेति विषयतायाएकत्व तथापि न तत्संग्रहो रामं
अत आह विशेष्येति वह्नित्वेन प्रवेशो गौरवादाह वस्तुष्टन्नीति वस्तुवत्त्वारिति विशेष्यभेदेन विषयताभेदादिति भावः हेतुः प्रकृतसाध्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

हेतुः पूर्वोक्तः। अत्र हेतुरित्यादिनोक्तः तेनेति यथाश्रुते वह्नित्वावच्छिन्नविषयो द्वयोरेव तज्ज्ञानीयविषयताश्रयत्वज्ञानित्वेन भ्रमसाधारण्यं स्यादिति य
घटादृश भ्रमे वक्ष्यमाणहेतुरेव नास्तीति क्व भ्रमसाधारण्यं तथापीयद्यपीत्यनावक्ष्यमाणयुक्तिर न्याय्यमेवं यत्ति अत्रेति दाहासमर्थविशेष्यक
साधारणापत्त्वेहेतोराद्यदलाभावेनासिद्ध्यापत्तेः पूर्वोक्तेति वह्नित्वामात्रेण वह्निस्मरणस्य वारकं प्रथमं तार्णवह्नौ वत्नार्णत्वस्मरणस्य द्विती
यं अवच्छिन्नत्वमात्रेण वह्निस्मरणस्य तृतीयं लोहितो वह्निरिति भ्रमस्य चतुर्थमित्यर्थः नन्वनयुक्तित्वे पूर्ववद्दोषं अत्र दाहासमर्थत्वज्ञानि वह्नित्वप्रका
रकविषयताकाचेत्वं यदि हेतुघटकं भवति तदा वह्निधर्मवानिति समूहालंबनं साधारणपत्त्वे ऽप्यज्ञातिरिति ध्येयं तादात्म्यसमवायाभ्यामि
तिवक्ष्यत्वे तत्त्वघटितद्वितीयसाध्यसंपन्नयेतादात्म्येन वह्नेः प्रकारत्वमुक्तं केवलाभेदारोपस्याजनपत्त्वं परोवार्त्ति वह्नित्वप्रकारकविषय
ताकस्यैवपत्त्वादतः समवायेन वह्नित्वस्य प्रकारत्वमयुक्तमिति तत्त्वसिद्धसाधनं ननु विशेषणाविषयताविरहात्तदवच्छेदेन विषयतावि
रहो ज्ञाने ऽपि तथा प्रत्ययादतः आह ज्ञाने नेति तथा च तथा प्रत्ययो ऽवच्छेदकतास्यतेन संबंधेन विषयतायावा ऽभावः विशेषणे अवगाहतार

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

28

तिभावः नन्वेवं संयोगोपि नाव्याप्यवृत्तिः स्यात् आह तद्धीहि दिति पृथिवीत्वेनतत्र तादात्म्येन समं व्याप्तिमेन संबंधेन साध्यवह्निन्नं वा हेत्वभावस्य व्याप्य
मित्यन्यदेतत् । तथात्वासंभवेन भ्रमत्वासंभवेन । भ्रमपूर्वोक्तहेतोरभावान्न सिद्धसाधनमित्यर्थः ।। प्रकृतोपयिकेति पक्षधर्मताभ्रमेनेत्यर्थः ततो दा
हासमर्थवृत्तीत्पादि घटि हेतोः धर्मीतराद्दाहसमर्था वृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकान्यत्वात् तथा च भ्रमव्यावृत्तं साध्यं सिषाधयिषितमिति
भावः वह्निभिन्नवृत्तीतिवह्निभिन्नविशेष्यवृत्तीत्यर्थः तेन वह्नित्वप्रमायां न बाध इति ध्येयं वह्निभिन्ने वह्नित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नायां विषयताता
दृशविषयताकत्वाभाव इत्यर्थः अपन्येभवत्येवेति वह्नित्वधर्मकभ्रमयथापि सिद्धसाधननिरासो भवत्येवेत्यर्थः ऽपरावर्त्तिवृत्ति वह्नित्वप्रकारकवि
षयताकत्वेन पक्षत्वेवह्न्यारोपस्य पक्षत्वेन संभवति अतउक्तं तदितरसाधारणेति वह्नित्वप्रकारकत्वेन पक्षत्वेइत्यर्थः वह्न्यभेदारोपदर्शितइदं चानि
ष्कृष्टवह्नित्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वगर्भसाध्याभिप्रायेण मात्वभूदिति ष्कृष्टवह्निभिन्नवृत्तीति साध्याभिप्रायेण विशेषणविशेष्ययो राम०
र्विषयताभेदे वह्नित्वांशे या । विषयतासावह्नित्वप्रकारके वनवह्न्यासावह्निभिन्नवृत्तित्वेनेति वह्न्यभेदारोपासिद्धसाधनं स्यादिति केचित्त वि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

षयताऽभेदे वीजमाह भ्रमो वर्त्ततीति साध्यांतरकरणे हेतुमाह मा भवत्विति द्वितीयसाध्ये वह्निवृत्तीत्यादिगर्भे साध्ये तथाभिधानं विषयतैक्यमंगीकृत्य साध्यां
तराभिधानं स्यात्ऽः वह्निभ्रमा मा भूदिति वह्नित्ववृत्तिवह्नित्वप्रकारकविषयताकोनेति साध्यस्य मा भवत्विति पूर्वोक्तवस्तुवृत्ति वह्नित्वप्रकारकविषय
ताकोनेति साध्यस्याभिप्रायेण विषयताभेदे वस्तुवृत्ति वह्नित्वप्रकारकविषयताकत्वाभावो विशेषणावच्छेदेन संभवतीति भवत्यभेदारोपे सिद्धसाध
नमभेदे तु विषयताया विशेषणांशेपि तत्सत्त्वान्न तदवच्छेदेनाप्यभावः न च यद्येकैव विषयता तदा तस्या वस्तुवृत्तित्वाभावात्पुनरपि सिद्धसाधनं वस्तुवृ
त्तीत्यनेन वह्निवृत्तित्वाभावसमानाधिकरणं वह्नित्वप्रकारकत्ववत्त्वं न च तस्याऽभावः सन्नेत्याह । अत्र च विषयताया ऐक्ये वह्निप्रमायामपि न साध्यसंभवस्त
स्या वह्निभिन्नवह्नित्ववृत्तित्वादिति ध्येयं तथाभिधानं विषयताया ऽभेदाभिधानं विशेषणे विषयताया अभावे विशेषणावृत्तिर्या विषयतेति स्थूलमसं
गतमतो विशेषणे विषयतां साधयति विशेषणा इत्यादिना आदिपदात् व्यवसायपरिग्रहः विशेषणं विशिष्टज्ञानविषय इति शब्दात्मकस्य व्यवहार
लक्षणाया विशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषय इत्यर्थेऽनुपपत्तिरतोऽनुव्यवसायसंग्राहकमादिपदं तथा चानुभव एवात्र मानमिति भावः अनुभवेवि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

29

वाद्यादाहसमानाकारेति विशिष्टज्ञानस्य विशेषणाविषयत्वे तृतीयादिविशिष्टज्ञानं न स्यादिति आदिपदाद्विशिष्टवोधपरिग्रहः तस्यापि विशिष्टज्ञानत्वे
विशेषणज्ञानसापेक्षत्वादिति तत्र विशेषणेवस्तुइति। अन्यथा कस्मिंश्चित्प्रकारः कश्चिद्विशेष्यइति नियामकं न स्यात्। तथा च प्रलोक्तविषयतायाएकस्य
मानाभावइत्येवाच्यमित्यस्वरसबीजमिति भावः कश्चित्तत्तथा च विशेष्यत्वरूपविषयताघटितमेव साध्यं तत्र चनोक्तस्थले वन्हिविशेषस्य दृ ज्ञीति नोक्त
सिद्धसाधनमित्याहतत्रविंत्यंशो चांमते सपक्षपदस्येति निश्चितसाध्यवद्वाचकतया निश्चितसाध्यवत्वेनानिश्चयादिति कदाचिदपेतात आह साध्यव
वत्वेनेति मात्रप्रथमे सत्यां साध्यप्रसिद्धो द्वितीयेऽनुमानेन स्यादेवासाधारण्यमित्याशंक्याह तथा निश्चयेपीति अत्र साधारण्ये साध्यसामानाधिकर
ण्यग्रहविरोधीति मतेनाह व्यतिरेकेणेति तथा च साध्यसामानाधिकरण्यस्याग्राह्यतयाऽसाधारण्यज्ञानस्यग्राह्याभावानवगाहित्वादिति सत्प्र
तिपक्षतयादूषकमिति मतेनाह भ्रमत्वस्येत्यादि तथा च न तद्धल्पवलेनेतिभावः पक्षे साध्यस्य हेतो व्याप्तेर्वा संशायकतयाऽसाधारणो दोषइत्याशंक्या राम०
हसंशापकत्वेनेति निरस्यत्वादिति पलक्षणो द्धल्पवलत्वाभावा नसंशापकत्वमित्यपि बोध्यं हेत्वादिकमिति साध्यत्रये निर्गंध इति पृथिवीत्व प्र

२९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

कारकविषयताकान्यत्वं हेतुरित्युक्तेऽर्थे ऽपृथिवीवृत्तिविषयताकान्यत्वे सति विशेष्यतावृत्तिपृथिवीत्वेऽन्यूनवृत्तिप्रकारकविषयतायामेव दोषः यथाश्रुतग्र

हणे च तद्धेतावसिद्धिः पूर्ववत्तस्मिद्धसाधननिरासश्चेत्यत एव दृग्रहः पृथिव्यवृत्तिप्रकारकविषयताकान्यत्वे साध्ये पृथि[illegible]वीत्वमादाय पृथिवीस्म

रणासाधारण्यं पाठः पृथिव्यादिविज्ञाने यथाश्रुतहेतोर्व्यभिचारश्चातत्पृथिव्यंशे तादृशविषयतासत्त्वात् पृथिवीभिन्नवृत्तिविषयताकान्य

त्वे साध्ये पृथिव्यां पृथिवी नवेति संशयसाधारण्यं पृथिवीमात्रस्मरणे व्यभिचारश्च जलनिर्विकल्पकवारणाय सप्रकारकत्वमेव साध्ये कं नतु

गंधसमानाधिकरणेति अत आह प्रकारतयासामानाधिकरण्ये [illegible] न चेति तदेव निष्कृष्टमाह तथा चेत्यादिना विषयतायाऽव्याप्यवृत्तित्वमते

विशेषणावच्छेदेन तादृशविषयताभावो भ्रमेऽपि अत आह अन्यत्वमिति अत्र च व्यतिरेकव्याप्तेश्च यत्र घटकस्यैकैकस्यैव व्याप्यत्वसंभवेऽन्यस्य

वैयर्थ्यमित्यभिप्रायकः क्वाचित्कोऽभावद्वयगर्भपाठः तथा सति न दोषोऽभावाभावस्यातिरिक्तत्वादिति पृथिवीत्वमादाय पृथिवीस्मरणमपि गंध

समानाधिकरणप्रकारकगंधसमाधिकरणप्रकारकं न वेत्तत्साध्ये तस्यापृथिवीवृत्तिविषयताकत्वादत आह गंधासमानाधिकरणेत्यादि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

30

अवच्छेदकत्वस्यानेतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्य प्रवेशे गौरवात्तदाहधर्मेत्यादि रितिपृथिवीज्ञानेत्ताहशपृथिवीज्ञानसामान्येऽप्युक्तनाकेपीत्यर्थः निश्च
यत्वगर्भहेतुत्वाभिप्रायेणाह इमे पार्थः पृथिव्याविजिए तेनवत्समाणप्रकारत्वव्यापकगंधसामानाधिकरण्यकत्वगर्भहेतुत्वमावादिमे पार्थः पृथिव्यु
वित्यत्र कथं व्यभिचारौ इतिनिरस्तं यत्र पृथिव्यहत्तिधर्मप्रकारकविषयताकत्वेनापि साध्याभावो वाच्यः मात्रार्थभावदला प्रवेशमभिप्रेत्य तदन्य
तित्वमात्रं गंधसामानाधिकरण्यविषयताप्रतियोगिपन्यत्वमात्रं यथाश्रुतं गंधसमानाधिकरणप्रकारकत्वेपि यत्रनवारणं तत्राह पृथिवी नचे
तिश्च न तज्ज्ञानीयप्रकारत्वव्यापकगंधसामानाधिकरण्यकत्वं वाच्यं तेन कस्यां पृथिव्यां शीतत्वस्यान्यस्यां पृथिवीप्रज्ञा पृथिवीत्वप्रकारकेविशेष्य
भेदेन विषयताभेदाद्व्यभिचार इत्यपास्तं ताहशप्रकारत्वं गंधसामानाधिकरण्यव्याप्यप्रकारत्वं घटो न वेति संशयस्य न व्युदासोऽतः पृथिवीत्वादिसंश
यस्येति। ज्ञानपदेनेति तथाच हेतौ ज्ञानत्वेनोपादेयमिति निश्चयपरमिति निश्चयपरमिति सामान्यशाब्दविशेषपरत्वं निष्टंच ज्ञानत्वाघटितं निश्चय रम०
त्वहेतुघटकमिति अतएव ज्ञानत्वानुपादाने देवइच्छायामपि साध्यसत्वात्तदुपादाने वैयर्थ्यं स्यादितिभावः नत्र निश्चयपदे दत्तेपि शीता पृथिवीति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ज्ञाने व्यभिचारात् पूर्वोक्तमिति तच्च वस्तुतो विरुद्धमयानवगाहित्वं वक्तुं ततः पृथिव्यां तद्व्याप्यप्रकारकत्वमेव निश्चयत्वं अतस्तेत्यनेत्यादिना
शङ्कितो दोषो वा ध्येयं प्रकृष्टतत्ताकशीतत्वेन पृथिवीस्मरणे तु न गन्धसमानाधिकरणप्रकारकमिति नातिदोषः न च पृथिवीमात्रविशेष्यकधी
त्वंद्व्यमिति स्मरणे व्यभिचारः निरुक्तमयाप्रकारकत्वात्तस्येति वाच्यं। गन्धव्याप्यप्रकारकत्वस्योक्तत्वात्। स्वप्रकारीभूतधर्मद्वयसमानाधिकरण
वृत्तिविषयताकं यत्तदन्यत्वस्य वा तन्निश्चयशब्दार्थत्वात्। अत्रापि गन्धसमानाधिकरणविषयतामात्रप्रतियोगित्वं वाच्यं तेन प्रकृष्टतत्ताकपृथि
वीत्वेन पृथिव्यां पृथिवीस्मरणे न दोषः अंशतः इति। पाठः पृथिव्यामिति ज्ञाने ऽंशतो बाधभागासिद्धीनेत्यर्थः केचित्तु त्यादि। यथाश्रुतहेतोः पा
ठः पृथिव्यामित्यादिज्ञाने सत्त्वात् पूर्वोक्तसाध्यस्य चाभावात् सत्यं तत्। पृथिव्यन्यत्वमात्रेण पृथिवीस्मरणस्य न पूर्वोक्तनिश्चयत्वेनापि वारणमत
आह। निश्चयस्य धर्म इति। अत्र साध्ये पूर्वोक्तमेव रूपवती पृथिवीति ज्ञाने रूपत्वस्यापि प्रकारतया पृथिव्यामिछञ्जं न दृष्टमिति। गन्धवद्वृत्ती
त्यर्थः केचित्तु स्वरसवीजं तु विशेष्यपदार्थपरित्यागः तन्मते निरुक्ताभयाप्रकारकत्वस्य निश्चयत्वे शीतत्वमात्रेण पृथिवीस्मरणे व्यभि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

31

रपत्तेः स्वमते गंधसमानाधिकरणप्रकारकत्वेनैव तादृशरणात्कृत्स्नाङ्कः तत्र । स्वमतेपि वक्ष्यमाणानिरुक्तोभयप्रकारकत्वस्य निश्चयशब्देनोक्तत्वे
न निश्चयपदार्थत्यागात् । परं तु गंधसामानाधिकरण्यप्रकारकत्वस्य मौलोक्तस्य परित्याग एव तद्बीजं । न चैवमिति स्वरसस्तु अत्र पृथिव्यां प्रमुष
तत्ताकपृथिवीस्मरणव्यभिचारः तदनुपगमे तु भवतो पादानेवाप्यत्र पृथिवीदं तमारोप्य पृथिवीत्वभ्रम अत्र दोषो गंधसामानाधिकरण्येति ध
र्थवस्प्रकारकत्वेनेन निर्विकल्पकवारणादिति पाथः पृथिव्याविति इति अत्र विषयताश्रयावृत्तिघटितसाध्यव्यभिचारो बाध्यः न च तत्साध्यस्य निश्च
यगर्भहेतोरभावात् कथं व्यभिचारः प्रमुष्टतत्ताकपाथोज्ञानस्य विवक्षितत्वात् एतेपाथः पृथिव्याविति पाठः क्वाचित्कः प्रमुष्टतत्ता
कज्ञानानभ्युपगमेपि व्यभिचारोद्भावनाभिप्रायकः न वेदं त्वत्पाथ स्वविरुद्धस्य भावो नात् कथं निश्चयगर्भहेतुरिति वाच्यं पृथिव्यां यदं
शपाथस्त्वं प्रकारस्तदंशे पाथोवृत्तीदंतायाः प्रकारकत्वात् तदंशे इति । तथा च स्वव्यधिकरणपृथिवीत्वप्रकारकविषयताकोनेति साध्य रामः
मित्यर्थः । यद्वा यत्र पृथिवीत्वं प्रकारस्तत्र विषयताश्रयावृत्तिप्रकारकेति साध्यमित्यर्थः सामान्यतोऽप्रामाण्याभावः साध्य इत्याशये

३१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

नशंका पृथिवीत्वाभाववतीत्याद्यभावः साध्यशून्याशयेनोक्तं रमिति कश्चित् अथ तथापीत्यादि अत्र निश्चयत्वगर्भहेतुभ्रमदशायां अर्थान्तरादि
संभावना अन्यथा गंधवन्मात्रविशेष्यकत्वाभावेन तत्तत्तदीयहेतोरसंभवात् ॥ विषयताया ऐक्येन सिद्धं येन सिद्धं येन सिद्धसाधनं स्यात् तत्राह
अर्थान्तरं वेति तथा च विषयताया ऐक्यमादाय भ्रमेतादृशसाध्यसिद्धावित्यर्थान्तरमित्यर्थः पृथिवीत्वज्ञानत्वेनेति तथा च पाथ पृथिव्यां विषय
ताया ऐक्याद्विषयताश्रयाहर्त्तिप्रकारकत्वं भ्रमसाधारणमित्यर्थः विषयताश्रयाहर्त्तीत्यादिसाध्यान्तरीयहेतोर्निश्चयत्वाघटितत्वेन तन्नोपपा
त्तं विशेष्यभेदेन विषयताभेदो मानाभावोदित्यपि वक्तुं शक्यमित्यतो व्यवहारविरोधं प्रकारभेदेन विषयताभेदे वाधकमाह पाथः पृथिव्यां वि
मेत्यादिना विषयताश्रयाहर्त्तिप्रकारकं स्वाधिकरणप्रकारकविषयताकमित्यर्थः अन्यथानन्वितत्वसंगतेः पाथः पृथिव्यां वितिज्ञानस्यापि
यत्किंचिद्विषयताश्रयाहर्त्तिप्रकारकत्वात् । विषयताश्रयाहर्त्तिप्रकारकमित्यंतमेव विशेष्यभेदेन विषयभेदसाधकतया प्रकृतोपयुक्तं नातिव्या
दिस्वरूपकीर्तनं । ननु च वस्तु विशेष्यभेदेन विषयताभेदः प्रकारभेदेनापि तद्भेदे किं वाधकमतो नत्त्र संशयपदं तिष्ठेव चमिति विद्योभयप्रकारके च

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

32

विषयताकः संशय इति नानुभवः किंतु विरुद्धोभयप्रकारकज्ञेयेव सत्त्वविषयताभेदेपि नानुपपन्न इति न च पाथः पृथिव्योरित्यादिनोक्तव्यवहारवि
रोधः विशेष्यभेदेनापि विषयताभेदादवश्यक्लृप्ततो विशेष्यभेदेन विषयताभेदे पाथःपृथिव्योरिमे इत्याद्युक्तव्यवहारानुपपत्तिरेवमानंप्रकारभे
देनातत्प्रभेदे न किंचिन्मानं गौरवं चेति बोध्यं संशयत्वनिर्वचनं तु अग्रे द्विवादे नेति गंधासमानाधिकरणत्वादिहेतुसाध्ययोः पृथिवीतदितरविशे
ष्यकसमूहालंबने ऽसत्वात् तत्साधारण्याय प्रकारांतरमाह स्वव्यधिकरणेत्यादि स्वविषयता पृथिव्यां पृथिवीत्वं तु ज्ञेयो चरजतत्वं यत्र ज्ञाने प्र
कारस्तत्र व्यभिचारवारणायाह पृथिवीत्वप्रकारकेति न च स्वाति नासिद्धिः अत्र पृथिवीमात्रे पृथिवीति ज्ञाने पक्ष इति न तु ज्ञाननिष्ठं समर्थप्र
वृत्तिजनकत्वं गंधस्नेहादिवत्त्वाकारस्य प्रामाण्यस्य व्याप्यमेव तदिति न दोषः जनननियामकमिति दाह सामर्थ्यस्य गौरवेणाप्रकाशित्वर
णीकृते पृथिवीत्वादेर्न दंग्व्याप्यमत आह प्रामाण्यज्ञानमिति तथा च प्रामाण्यप्रकारकज्ञानेप्रकारकज्ञाने विषयतायानवच्छेदकत्वेपि वह्नि रामः
व्याप्यत्वरूपं नियामकत्वमक्षतमेवेति भावः अग्रे इत्यपरसेप्यव्याप्तार्थत्यागाइति गंधादेरपि पृष्टयाभिधानेनस्यादेवं क्रमेण तेषामपि समर्थप्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ह्निजनकत्वादित्यस्वरसश्चेत्तद्व्यवसाये सतीति अन्यथा दातदव्यज्ञानस्य हेतोरप्रसिद्ध्या तदभावस्य दुर्निरूपत्वादिति नापीत्यनेनान
वेति मूलस्याभेदमाद्यं व्याह आद्य इति विपरीतचतुष्के तिस्यात्पो शरीरं शरीरिस्यात्पुरिति भ्रमश्चेत्यर्थः आदिपदाद्विपरीतचतुष्कस्य स्यात्पो
शरीरं शरीरिद्वयमिति ज्ञानादेः संग्रहः स्वत्वे वविशेष्यतेति यथा च स्वत्वविशेष्यता प्रामाण्यप्रविष्टा तथा जे षड् साध्यके स्वत्वविशेष्यतास्व
स्त्वसंबंधेनेति जे ववान् स्वत्वज्ञाना विशेषणत्वे सति तज्ज्ञानविशेष्यत्वं शरीरं शरीराभिन्नमित्यादिप्रमायाऽपेक्षत्वापत्तेः न सिद्धसाधन
त्वादि स्वत्वविशेष्यतायाः साध्यप्रवेशे सिद्धसाधनं तत्र प्रवेशे हेतावप्रवेशेऽभेदारोपे व्यभिचार इति पृथिव्यादिज्ञानप्रामाण्यानुमाने स्वत्ववि
शेष्यतायाऽप्रवेशात्तत्रार्थान्तरवारकं प्रकारान्तरमाह पृथिव्यादिज्ञानं त्विति आदिपदाच्छरीरज्ञानमपि बोध्यं प्रकारान्तरं चैतत्तरकश्चिद्वुऽर्था
न्तरस्येति यद्यपभेदारोपे जलादौ पृथिव्या विशेषणत्वजनकस्वत्वविशेष्यताघटितसाध्यमिति नार्थान्तरं तथापि पत्र तादात्म्यसमवायाभ्यां पृथि
वीपृथिवीत्वप्रकारिका प्रमा तत्रांशे स्वत्वविशेष्यत्वघटितहेतोरभावेन तस्य पक्षबहिर्भावः कृत इत्याह तद्वितयं तत्रापि पृथिव्यां बोध्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

विशेष्यतातत्त्वात् अतो नाभेदारोपेऽतिप्रसंगः यथाशान्ते स्वस्वाभेदारोपे त्विति तथा च नञ्‌ आपि तु ग्राह्यविशेष्यताश्रवे शाश्रितिभावः अंकुरे वैत्यनेन पूर्वो
क्तदिशा तु ग्राह्यविशेष्यत्वघटितस्यैव प्रामाण्यस्य प्रकृतोपयोगित्वे शरीरभ्रमे चेति मूलासंगतिस्तु दर्शिता द्वयं मिश्रमते ऽनवस्थामाह मिश्रमते त्वा
नास्वजन्यग्रहविषयत्वे स्वग्राह्यत्वं गुरुमते ऽसिद्धं प्रकृते ऽनुपयुक्तं चातः आह स्वविषय ॥ त्वमिति स्वस्य प्रामाण्येत्यादि विषयत्वविशेषत्वा
त्प्रकारतायां विना स्वस्य प्रामाण्यविषयत्वग्रहे प्रामाण्यप्रकारकत्वघटितप्रामाण्यज्ञानप्रामाण्यस्य ग्रहायोगादिति अयमर्थः यदि गुरुमा
ज्ञातप्रामाण्यमेव ज्ञाने विषयनिश्चयरूपमिति जिघीकार्यं तदा यदीया घटप्रामाण्याऽवगाहनेन घटनिश्चयत्वं तस्य यथा प्रामाण्यप्रामाण्या
वगाहनेनैव प्रामाण्यनिश्चयत्वं स्यादेवं तत्तत्प्रामाण्यावगाहनेनैव तत्तन्निश्चयत्वं स्यादिति ज्ञानस्य विषयतात्पर्यवसाने विषयतानवस्था
भवेत् यदि तत्तद्भयात् किंचित्प्रामाण्यं परतो ज्ञेयं वाच्यं तदा तत्तत्‌घटितप्रामाण्यानामपि परतो ग्राह्यत्वे तव मते ऽप्यनवस्था स्यादिति एवं राम०
कस्यचित्प्रामाण्यस्य परतो ग्रहस्य तत्स्थितौ ततः तदादिघटिततत्तत्प्रामाण्यप्रकारकत्वस्य मूले किं त्वित्यादि किं तु परिशेषादिना ग्राह्ये अतो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ऽनवस्थानादित्यर्थः किंचित्तमूलेस्वग्राह्यत्वमित्यादिस्वग्राह्यत्वंयतोनस्वग्राह्यंअनवस्थाभयाद्वनाप्युमानादिग्राह्यंअतोऽग्रामेवतदित्यागतं
तयाचाप्रामाणिकत्वयाऽप्यापिकथंतत्साध्यमित्यनवस्थापादनाशयः त्वयापरग्राह्यत्वेऽनवस्थापादितापपारीत्यात यारीत्यातवाच्यनव
स्थैवेति किंत्वित्यादेरर्थइत्याहुः नन्वकरादेः पुरुषत्वव्याप्यता निश्चयंविनैवपुरुषत्वज्ञानात्वस्यप्रामाण्यव्याप्यतानिश्चयोभविष्यतीति विनाप्रा
माण्यनिश्चयेनार्थनिश्चयोऽत आह नहीति अप्रयोजकत्वात्पुरोवर्त्तिविशेष्यकपुरुषत्वज्ञानत्वादेरितिशेषः व्याप्यवतिव्यापकज्ञानत्वस्यैवा
नुकूलतर्कत्वादितिभावः करादिमतिशरीरज्ञानत्वंप्रामाण्यलिंगमित्याशयेनाह रितिहेतोरसिद्धिः हेतोर्ज्ञाने अर्थनिश्चयश्चावि
शेषदर्शनमपि अर्थनिश्चयप्रामाण्यसंशयाजन्यस्संशयएवविरोधीत्याशयेनाह अर्थेत्यादिना निर्वर्त्तितेकारणाभावान्नोत्पद्यतेतदनुस्मरणं
प्रामाण्यानुमितेरनुस्मरणंप्रामाण्यानुमितेरनुस्मरणंप्रामाण्यसंशयस्यार्थसंशयाहेतुत्वेनसर्वत्रार्थसंशयप्रसङ्गः जन्यइतितत्रविशेषणमेव
विरोधिकिंप्रामाण्यानुमित्येत्याशयेनाह नहीत्यादि विशेषेनिश्चयकालीनसंशयव्यभिचारादिति साधारणधर्मदर्शनजार्थसंशयेव्यभिचारा।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ज्ञाततदर्थसंशयसामान्ये हेतुरित्यर्थः व्यभिचारात् अप्रामाण्यसंशये व्यभिचारात् तज्ज्ञानस्याहेतुत्वात् अन्यथानवस्थानादितिन संशयसामान्य
हेतुत्वमिति कश्चित्तद्विशेषे हेतुतां दूषयति संशयत्वेनैव विध्यैति साधारणधर्मदर्शनजन्यसंशयादेरिव अप्रामाण्यसंशयजन्यस्यापि तत्स्यरूपत्रेप
रिगणनापत्तेः प्रकृते व्यवस्थाप्येऽपरिगणनमबाधकं अतो विशेषे हेतुतायामपि व्यभिचारमाह अप्रमात्वेति अर्थनिश्चये उत्तरसंशयेपि अप्रा
माण्यसंशयस्य हेतुतानसंभवति अप्रमात्वसंशयापादकस्य तदुत्पत्तेरित्यर्थः भवतु प्रामाण्याभावप्रमात्वयोः प्रामाण्यग्रहविरोधित्वेनानुगम
स्तथापि सत्यर्थनिश्चये कथं प्रामाण्यसंशयादर्थसंशयः नवा प्रामाण्यज्ञानानास्कंदितस्य तस्य विरोधित्वं तदा प्रतिबंधकविरहेण सामान्य
सामग्र्या एव संशयोत्पत्तेः प्रामाण्यसंशयस्य हेतुत्वे मानाभाव इति मूढाबसंधिः शंकते सत्येकं तरेति तत्र नार्थनिश्चयो विरोधीत्याह
थेत्यादिना तर्हीति न च मास्तु तत्संशयत्वेन जन्यता अप्रामाण्यसंशयाकालीनव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छेदेनैवार्थनिश्चयस्य विरोधित्वसंभवा राम०
दिति वाच्यं यतो धारावाहिकाप्रामाण्यसंशयजन्यार्थसंशयस्थलेऽप्रामाण्यसंशयाभावविशिष्टव्यतिरेकज्ञानोत्पादोऽपि वारोऽस्म

CC-0 Dharmartha Trust J&K: An eGangotri Initiative

रिहारस्योत्तेजकाभावविशिष्टदाहे मणिप्रभायाः कारणतायाः प्रसंगः न चोत्तेजकाभावस्य कार्यतावच्छेदके निवेशे गौरवं लाघवेन दाहत्वस्यैव तत्त्वादुत्ते
जकाभावविशिष्टमणिप्रभावस्थायां एव तस्य ताद्रूप्येन तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वमिति नोक्तदोष इति वाच्यं प्रकृतेपि तथाभिधानस्य कर्तुं निवारत्वादि
ति एतेन संशयविशेषत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेन संशयमात्रस्यैवेति सति विशेषदर्शने संशयाऽनुत्पादेन संशयसामान्ये विशेषदर्शनस्य
विरोधितया प्रकृते विशेषदर्शनादेव न संशयसंभव इति भावः प्रकारांतरेण प्रामाण्यपक्षे मिति रूपयोग्यमाह अथेति ताहृशनिश्चयत्वेन प्रामा
ण्यसंशयानंतरार्थनिश्चयत्वेन तदुत्पादस्य निश्चयसामान्योत्पादस्य इदमापातः सति प्रामाण्यसंशये निश्चयसामान्यहेतोः संशयसामग्र्यभा
वस्यैवाभावादिति पूर्वोक्तदोष एव साधीयामिति ध्येयं यद्वा निश्चयसामग्र्यभावे तत्र एव प्रामाण्यसंशयोत्तरमर्थनिश्चयाभावेन तत्र प्रामाण्यनिश्चयरूपसा
मग्र्यंतरकल्पनमित्यत्र तात्पर्यं एतेन सामान्यकार्यत्वात् प्रसंगे गमहागौरवे तत्र न च ग्रन्थान्तरत्वस्यापि प्रसक्ततया ऽव्यवहितोत्तरत्वस्य वाच्यत्वात् तत्त्वमपि
त एव विश्रामात् संशयोत्तरस्य तत्त्वसामान्ये धर्मविरोधे न इति तायाश्च विरोधित्वस्य अगत्वाऽनुत्त्वेनासंभवाव ऋमि तत्थ प्रकाशयति ग्रहीताप्रमा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ण्येति अदोषत्वात् तावदप्रामाण्यज्ञानभावविशिष्टार्थेति अयाभावस्यावच्छेदकस्य हेतुतयाऽननुगततावद्दोषशून्यत्वात् अदोषत्वादिति अभावकूटस्य कारणत्वे
व्यभिचाररूपदोषशून्यत्वादिति भाव इति काश्चित्तरप्रकृतोपयुक्तमाह प्रकृते चेति स्वतः सिद्धेति यत्र करादिमतिपुरुषज्ञानत्वं तत्र प्रामाण्यमित्यत्र व्यभिचा
रादेस्स्फुर्त्यात्र व्याप्यताग्रह इत्येवं करादेः पुरुषत्वव्याप्यताग्रहेण वा तत्र व्याप्यताग्रहस्य उत्तरं तादृशांशे रूपत्तानत्वस्यैव प्रामाण्यव्याप्यतायाः स्मरणं तद
कारादेः पुरुषत्वव्याप्यताया मन्त्र प्रामाण्यानुमितेः रूपं योग इत्यर्थः ननु प्रवर्तकं परामर्शोत्तरं ज्ञानेन तत्र न परामर्शविषय इति न तत्र संशयोच्छेदो ऽन्यत्र आ
ह परामर्शस्येति न च पुरोवर्त्तिविशेष्यकपुरुषज्ञानत्वावच्छेदेन तदनुमितेरुत्तरज्ञानमपि विषयः। तद्धर्मावच्छेदेन परामर्शस्यापि तद्विषयत्वसंभवादिति
पत्तत्तावच्छेदकेति यद्धर्मावच्छेदेन पदभाववत्ताज्ञानं तद्धर्मवत्ताज्ञानस्य तद्वत्ताज्ञानप्रतिबंधकतायाः क्लृप्तत्वाद् अनुव्यवसायेन पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वप
ज्ञाने उत्तरज्ञानेऽपि प्रामाण्यसंशयः अन्यथा अनुव्यवसायानुपपत्तेः इदं तु ध्येयं पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन प्रामाण्यव्याप्यग्रहे उत्तरज्ञाने पुरोव गम०
र्त्तिविशेष्यकत्वग्रहादेव न संशयः यद्धर्मावच्छेदेन तद्व्याप्यवत्ताधीस्तद्धर्मवत्ताज्ञानस्यापि संशयविरोधित्वादिति कृतं प्रामाण्यानुमित्येति तस्मात् साम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

प्रीसत्वादेव प्रामाण्यात्तु मितिर्नैव सामग्र्यावलवत्वात् सामग्र्येव नास्तु मितेः स्यात्तत्पं च क्षविरुक्तु मितेरस्तु यादेपि नह्न तिरितियद्वायत्र पत्तृगावच्छे
दकसामानाधिकरण्येन परमर्शोऽङ्गत्रपत्त्वा नावच्छेदका वच्छेदेनास्तु मितिस्त्रैव तत्त्वयोजनेनवो ध्ययथा वत्ताहद्वापरामर्शोत्तादशी स्वस्तु मितिस्त्रैव घ्रा
वह्न्यते एकप्रादिज्ञाणीति एकादिज्ञाणेन प्रवाहितत्र निमानित्यतीपवत्तदर्थज्ञाणजन्मनीत्यर्थः यत्र प्रामाण्यात्तु मित्युत्तरं वह्नेत्तरस्य शाब्दबोधास्तु मिती
जातेतत्र शाब्दबोधादेरुपनीता विषयत्वात्तदुत्तरार्थनिश्चये ऽप्रामाण्यसंशयोच्छेदो न स्यादितितस्मि त्रुदीच्यज्ञाने छ्रुतरामितिसर्वत्र प्रामाण्या
मितिद्वितीयेज्ञाणोत्पन्न ज्ञानस्यानुव्यवसायस्यापि प्रामाण्यनिश्चयत्वे मानाभावात्संशयाकारस्यापितस्यसंभवात् इतिछुतरामित्यनेन सूचितं
यद्यपिस्वमतेपिऽन्येरावर्त्तिविशेष्यकात्वथावर्त्तकास्य स्वरूपतो ज्ञानं न विरोधि किंतु प्रामाण्यविरोधित्वेन तत्त्व प्रामाण्य ग्राह्यत्वपर्यवसन्ने न चास्य
ज्ञानं विनाप्रामाण्योपनय मितित्वल्पोऽनुयोगः तथा च प्रामाण्यविरोधित्वसंसर्गेणाऽन्येरावर्त्तिविशेष्यकत्वज्ञाने विरोधांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारसहकृतं
संशयविरोधीनि वोध्यऽनुद्बोधकानामन्तुगमपि कारणीभूताभावप्रतियोगिकोटौ तेषां निवेशात्तदोषइति विनश्यपत्स्व ऽप्रपरामर्शजनितास्तु मितिप

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

36

ध्यवसायेनस्वभवतिवह्निज्ञानत्वंनस्यादितेऽत्रआहलिंगोपहितेतिप्रामाण्यज्ञानस्यप्रवर्त्तकतामभ्युपेत्यस्थलेदृष्टिति तत्समवधानमितिप्रामाण्यज्ञा

नमितिसमवधानमित्यर्थः दृष्टितत्पत्तमितिदृष्टितिलिंगस्मरणादिनाभवतीतितत्तोपिप्रामाण्यस्वतस्त्वपिपाह्यनामितिदृष्टितिप्रवृत्तिस्थले

तदिष्टस्वव्यावृत्तविषयपदार्थानांयदिनात्तमितिस्वदापिपाह्यनांजलेदृष्टितिप्रवृत्तेः तत्रभीतत्त्वातादृशशक्तेरन्तमितिनस्यादित्यर्थः ॥प्रमावदिति

विशेषसामग्रीसहीकरोहितांविनाकार्याभावात् यत्रचक्वापिनविशेषसामग्रीतत्रसामान्यसामग्र्येवनास्तीतितदभावादेवकार्याभावइतिकिं

गुणदोषरूपविशेषकारणाभ्यामितिमूलार्थः इयंचशंकादोषादप्रमेतिवादिनोनघटते ऽत आह अप्रमापीतितथाचेयं यथाकर्त्तव्यस्यैति

भावः ।शेषशतिइदंचज्ञानेनाप्तोत्पत्तिप्रसंगशस्यस्यसमाधानंतथाचयत्रगुणदोषोनतत्रसामान्यसामग्र्यस्त्वेवकिंतुतयोरभावेनकार्याभावइ

तितयोर्ईश्वरस्थलेचसामान्यसामग्रीपदंसामान्यधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतांश्रयस्तोमपरंसामग्रीपदंनात्रप्रसिद्धंकिंतुफलोप राम०

हितकारणवत्त्वएवतत्त्वसामान्यविशेषयोरेकमेवातआहफलनियतेतिभेदशब्दोद्याप्टत्वधर्मस्यापिवाचकोऽतोभेदवेधर्म्ययोः परस्परव्याव

३६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

र्त्तेनायाह स्वरूपभेदश्चेति इदमन्योन्याभावस्याप्युपलक्षकं स्वपररूपभेदः स्वरूपनिष्ठो भेदस्तेनान्योन्याभावघटरूपभेदयोः संग्रहः शयये काचित्र
न्नयोन्याभावरूपभेदस्याप्याथ हानिवोपगमे एकव्यक्तावपि तत्संभवे प्रकृतोत्तासिगा निरासः स्वरूपभेदश्चाह व्याप्तेर्त्तो धर्म इति तथा च वैनेष्व श्रम
प्रमाद्यक्तेरभेदः एकजातीयसामग्रीजन्यत्वे प्रमात्वाप्रमात्वलक्षणवैजात्यं न स्यादित्याशंकायां द्वयमजयोरिति स्थलमितिभावः पूर्वं स्वरू
पात्मको भेद उक्तः इदानीं व्यावर्त्तपदेन वैधर्म्यान्योन्याभावाभ्यां विजयाङः अर्थसमाजत्वं च कार्यतावच्छेदकोद्वय घटितधर्मत्वमिति केचित्
तन्न। एवं सति पर्वतो वह्निमानित्यत्र मितित्वमपि न कार्यतावच्छेदकं स्यात् तस्मादार्थसमाजत्वं वा नैवक वि त्सामान्याधिकरणपरस्पर व्यभि
चारि कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नरूपघटितत्वं पयोः समूहालंबनं एतत्तत्समूहालंबनत्वे नीलघटत्वादौ च तत्सत्तित्वरूपामिति स्वघटक
कार्यतावच्छेदकविच्छिन्न तद्वयनियामकसामग्र्यधीनस्याप्ययोत्पत्तिकत्वं वा न तत्प्राभृक्तेति अर्थसमाजशून्यकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वस्य नीलघट
त्वेऽसत्वेपि घटज्ञानत्वे व्यभिचारः एवं न्यायनये ईश्वरज्ञाने व्यभिचाराद्धेतुजन्यज्ञानत्वेनेति ज्ञानहेतुजन्यत्वेन ज्ञानहेतुभिन्नेति रिक्त हेतुज

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

37

न्यत्वाभावोयत्तिपदादोज्ञानहेतुकालादिजन्येज्ञानहेतुभिन्नजन्यत्वस्यापिसत्वादतस्तन्मात्रजन्यतयेतिवक्ष्यमाणेस्येवमहत्वावच्छिन्नोत्पत्यात्स्व
पाभावत्वजत्यत्वस्ययोगिप्रत्यक्षस्यचाजनकतयाज्ञानाजनकाप्रसिद्धेर्विरोधादित्यस्यसाध्याप्रसिद्धेरितिव्याख्यानेविरोधापदार्थत्यागापत्तिरतो
योगिज्ञानस्यनविषयजन्यत्वंसंनिकर्षातिरिक्तविषयत्वस्यसाध्येजन्यत्वेनकत्वस्यप्रवेशश्यपाशयेनविरोधोहेत्वाभासस्त्याहसाध्यहेत्वोरितिएकं
चज्ञानाजनकेतिस्थलंपूर्वोक्तसाध्यान्तुवाद द्योतयतीतिव्यर्थविशेषणत्वमेवविघटयतीत्यर्थः विशेष्यस्येतियदिप्रमायांज्ञानहेतुत्वातिरिक्त
जन्यत्वस्यपाम्यतेतदाप्रमाभिन्नेऽप्रसिद्धतरामत्रितिजन्यत्वमात्रंगमकमित्यर्थः पक्षाविति ध्यावर्त्येतिस्थलेनेत्यर्थः कश्चिदित्यस्वरसस्तुवक्ष्य
तोव्यर्थविशेष्यत्वविरहप्रतिष्ठितिन्यायात्तः यत्किंचिदित्यस्यज्ञानहेतुत्वव्यवभ्रमवारणाययत्किंचित्ज्ञानव्यक्तेरित्यादिज्ञानहेतौयत्
किंचितत्वाद्वयेइन्द्रियादिपर्यन्तानुसरणवैयर्थ्यादात्मादिनापितत्संभवादितिसर्वेद्येज्ञानहेतुत्वघटितस्थितत्वेनेन्द्रियादयवतोज्ञानसाकल्पकुत्तंत्रै रामं०
नयद्यपिसत्वत्वावच्छिन्नभेदप्रवेशनानुपपत्तिस्तथापीन्द्रियानुसरणवैयर्थ्यमितिध्येयं यथावासंभवः। ज्ञानसामग्रीत्वावच्छिन्नभिन्नसामग्रीजन्य

३७

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

त्वात्संभवः अत्रापि सर्वत्वावच्छिन्नभेदप्रवेशोऽप्रसिद्धसाधनं बोध्यं जन्यज्ञाने त्वं न तदभावव्याप्यं जन्यत्वे वैयर्थ्यादतस्तथात्वासंभव इत्यन्ये विरो
धः सहानवस्थानं न जन्यत्वस्यैव हेतुतया घटादौ सहचारसंभवादतस्तथात्वासंभव इति कश्चित्त्वक्तव्यमिति यद्यपीदं पूर्वमुक्तं तथापि सामग्री
द्वयेनेदानीं तदुपपादनमिहेत्वप्रसिद्धिरिति तथा च साध्याप्रसिद्धिरिति भावः त्वन्मते इति परमतेऽज्ञानत्वस्यानित्यावृत्तित्वादिति भावः अत्यंताभूतः साव
मतदुपपन्नमतदुत्पत्तिरिति यद्वा क[illegible]दाचित्सतो घटादेर्द्वितीयक्षणे सत्त्वेन हेतुनियम्यमतदुत्पत्तिरिति हेतुनियम्यत्वं साव्यवहितपूर्ववर्तित्वं हि
तुकात्वं यद्यपि सामान्यतः कार्यतावच्छेदकनिरुक्तौ यदुक्तमीत्यस्योत्पत्तिरेतावत्तैव कृतार्थता तथापि तत्तद्धेतुजन्यतावच्छेदकस्यैव नि
रुक्तिरियमित्याशयेनाह यद्वेत्विति असति बाधक इति बाधकं चार्थसमाजो गौरवं च नित्यवृत्तित्वं तु न बाधकमिति भावः तथात्वे कार्यताव
च्छेदकत्वं ज्ञानत्वादेर्यथाश्रुतेऽवारणादाहाद्यांशे स्वरूपमिति दंडादेः कार्यतावच्छेदकतायाः जन्यत्वे निरासाय तस्याव्यापकत्वादिति भा
वः । स्वरूपप्रवेशे गौरवादाह यदालिंगितामिति अत्र हेतुनियम्यत्वं हेत्वधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणमात्रवृत्तित्वं इति तु न युक्तं दंड

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

38

विकरणात्वेनाद्यं साधिकरणाभिन्नात्वसिद्धेः किंतु घाघ्यवहितत्त्वर्वं वह्निहेतुकत्वमेव तत्तज्जन्यतिव्याप्योधर्मः कार्यतावच्छेदक इति फलितं अत्रत्यः
बोधः पृथ्वीतरे सिद्धसाधनादिति न्यायनय इति शेषः ममभिमास कस्यजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताऽप्रसिद्ध्यासिद्धेः पूर्वेन ज्ञानत्वावच्छिन्नका
र्यतागर्भसाध्ये परमते सिद्धसाधनं वो ध्यस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वे साध्ये प्रमात्वे कार्यतावच्छेदकमित्यस्यैव समीचीनतया साध्ये विशेषणतावै
यर्थ्यापातात्सामान्यविशेषोभयस्मिन्नेकनिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वस्य बाधादेव प्रकृते सिद्धरतज्ञानातिरिक्तवृत्तीति न्यायनये ज्ञानत्वाव
च्छिन्नकार्यताऽप्रसिद्धेराह जन्यविशिष्टेत्यादि जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताभिन्नाया विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नत्वमित्यत्र यदि स्वरूपसंबंधरूप
मवच्छेदकत्वं प्रवेश्यते तदा जन्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नभिन्ना जन्यज्ञानत्वावच्छिन्ना कार्यता तदवच्छेदकत्वेन सिद्धसाधनं स्यादतोऽन्यूनह्रोनिजित
याघनेन रूपेण जन्यविशिष्टज्ञानत्वेन जन्यज्ञानत्वेनावच्छिन्नयोः कार्यतयोरत्तु गमः नच परमते नित्यज्ञानस्य विशेषणज्ञानहेतुतायाश्चा राम०
नंगीकारादेतदसंगतं तथापि जन्यविशिष्टज्ञानत्वास्नवृत्तिज्ञानत्वावच्छिन्नाया एव कार्यताया अत्र स्वरूपामाद्य स्वमते तेनेदमिति कश्चित्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

नत्वप्रमात्वे स्वरूपसंबंधरूपमात्मादिजन्यतावच्छेदकत्वं एतद्नुमानवलात्सिध्यत्विति वाच्यं। सामान्यविशेषोऽन्यतरसापेक्षजनकतानवच्छेदकत्वान्त
वाधानवतारिति सामान्यविशेषोभयस्मिन्नेकधर्मेनिरूपितकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वस्ययोबाधस्यानवतारेत्यर्थः। अत्र स्वरूपसंबंध
विशेषोऽवच्छेदकत्वं साध्यमात्रेरित्यस्वरसः तथापि विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वमादायार्थान्तरमिति अत्रापि यदि जन्यविशिष्टजन्यत्वानु
नप्रविष्टमितिपूर्वेद्यते तदा न विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वभ्रममादायार्थान्तरापत्तिः किंच बाधावतारे भिन्नोत्तवेयर्थ्यं उभयमतसाधारण
प्रमात्वस्याभावमपि प्रेत्याह भ्रमप्रमेतिप्रकारभेदेन प्रमात्वादेरनुगतत्वयानुगतेहेतुमाह भ्रमप्रमेतीति काश्चित्तद्विरूपं अन्यतरत्वहेतौ वैय
र्थ्यात्। ह भ्रमप्रमेतीत्यत्र येत्ताना त्वद्याथात्र्यगर्भज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं यथाश्रुतेऽप्रमात्वस्यनघटतेऽतस्त्याह तेनेत्यादि नामीमांसकमतेपीत्यद
नुपपत्तिमाह रजतप्रमात्वमेतद्रजतप्रामाण्यत्वव्याप्यं रजतभ्रमत्वमिति पक्षे हेतोर्दृष्टान्तस्य चासिद्धिर्यथाश्रुतेस्यादिति अत्र व्यक्तिविशेषपरं शुद्ध
प्रमाशुद्धभ्रमप्रायणां अन्यथाभ्रमप्रमारूपयत्किंचित्त्वस्य प्रमात्वे भ्रमात्वाव्यापकत्वेनासिद्धिर्नस्यादिति ज्ञानविभाजकोपाधित्वस्यसंशयत्वस

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

39

मुच्चयत्वादिसाधारणतयाऽज्ञानमात्राद्विभाजकेतिविसाधर्त्तेऽतिरिति वैशेषिके ऽप्रमाकरणत्वनिरूपणायदि विद्याविभागः कृतः नन नित्यप्रमाफलं
येन विद्यात्वेन तत् साधारणं स्यादितिभाष्ये पश्चादिंद्रियजन्यत्वादिनाऽयथाप्रमाया एव निरूपणान्नित्यावृत्तिविद्यात्वमितिकश्चित् प्रमात्वान्यतद्वृत्तितार
प्रकारकत्वान्यतयाच तद्वृत्तितत्प्रकारकत्वेपक्षेत्वृत्कार्हेतोरसिद्धिः नन्तु विशेष्यावृत्यप्रकारकत्वमेवपक्षदेववविद्यात्वं निर्विकल्पकवृत्तिनि
त्यज्ञानावृत्यत आह विशेष्येति तथाचासिद्धेरुद्धारेपि कार्यतावच्छेदकत्वसाध्यस्य बाध इत्यर्थः उक्तप्रायमिति निश्चयत्वकार्यतानवच्छेदकत्वस्य
वस्थापनकाले इतिभावः तन्न नीलानीलघटत्वादि॰ कार्यस्फुटतरोदृष्टान्तः इत्यस्यानेकत्वेपि विशेष्यावृत्यप्रकारकत्वं नकार्यतावच्छेदकमिति
नोक्तमत आह प्रायमिति मीमांसकमते नित्यवृत्तित्वाभावान्मूरयीतित्वन्मतऽइति निरस्तमित्यत्र नित्यवृत्तित्वेन हेतुरतः स्वरयती वाधितत्वे
नेति। यदिकार्यतानतिरिक्तवृत्तित्वं साध्यतत्रेदाऽनित्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानतिरिक्तवृत्तितयासिद्धसाधनं। यद्यनित्यज्ञानत्वावृत्तित्वंत गा॰
दाजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नांकार्यावच्छिन्नकार्यतान्यकार्यतानतिरिक्तवृत्तित्वं साध्यंतदाऽनित्यज्ञानत्वेव्यभिचारोऽतआह तथाकार्यतावच्छे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

दकमिति अवच्छेदकत्वं यथा नातिरिक्तार्थज्ञानातिरिक्तत्वहेतुत्वेन सिद्धसाधनमत आह अवच्छेदकत्वं चेति पीतः शंख इति ज्ञानस्यापत्तेरित्याह व्यभि
चारिवेति ते[illegible]न नेति अप्रमाध्यावृत्तकार्यत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयात्मादि जन्यत्वेनाप्रमायामपि साधकत्वेनाप्रमावा
रकस्याप्रमाविजातीयेत्यस्य हेतौ वैयर्थ्यमित्यर्थः विवक्षितसाध्यस्य तादृशकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयत्वस्याप्रमायामभावादाह इतित
कोऽप्यनिष्टप्रसंजकतया हार्यशंकानिवर्त्तकतया उपयुज्यते तत्त्वानिष्टं हेतुत्वभावश्च वत्तत्समशीलमपि भवति घटो रूपवान् पृथिवीत्वादित्य
त्र निरूपः स्यात् प्राप्तः स्यादित्यत्रापत्तित्वं तथा प्रकृते हेतुभावानापादनेपि न क्षतिरित्याह प्रकारान्तरेणेत्यादि एतेन हेतुभावस्यैव तर्के आ
पाद्यत्वात् प्रमा स्यादित्यापादनं स्वलोक्तमयुक्तमिति [illegible] प्रयुक्तं व्योमादाविति अप्रमात्वासमानाधिकरणाघटत्वाद्यवच्छिन्नकार्यतावत्वात् घट
तो ह्येनव्यभिचारः नतु घटितादृशकारणजन्यत्वाभावविशिष्टं जन्यत्वमापादकं तदा विपरीतानुमानेन तदभावसिद्धिर्जन्यत्वाभावमादायापि पर्य
वसानीति तिनोक्तसाध्याप्रसिद्ध्यनुगुणतातर्कस्यात आह जन्यत्वाभावेति पक्षधर्मताबलादपि न सिद्धिरिति शिष्टाभावस्य व्यापकोऽस्येवदसिद्धेरत आह

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

नंतरं वेति तत्र सिद्धा चपि न तत्तत्प्रकारेण सिद्धिरत आह नांतरं वेतीति कश्चित् तादृशजन्यत्वाभावविशिष्टजन्यत्वस्याभावो नियमेव्यभिचारीति जन्यत्ववि
शेषेणेनत्तिमतां तरमाह व्यप्रमास्यादिति जन्यत्वाभावे ति जन्यानस्याज्ञ्यमानस्यादित्यपादनसंभवेप्ययमर्थः उक्तरूपेथोऽप्रमातादात्म्ये प्रयो
जकमिति ग्रंथः तेन ग्रंथोऽनहि व्यप्रमासाधारणकारणजन्यत्वप्रामाण्ये प्रयोजकमिति वदता प्रामाण्यस्य परतस्त्वं स्फुटीक्रियत इति प्रकारां
तरेणातर्कस्याङ्गत्वं संभवेद्यथाश्रुतत्यागः केचिद्विल्पस्वरसः यथाश्रुत इति विवक्षित तादृशकारणताप्रतियोगिककार्यता स्वयत्वे
साध्यत्वे नायं दोष इति भावः विवक्षितेपि दोषमाह यद्यपीति ईश्वरस्ताने व्यभिचारात् स्वरयति जन्यत्वस्तीति प्रमाभ्रमयोः समानत्वस्यात्तस्याभा
वात् आह विरोधिविषयक इति पदार्थस्याप्रप्रमा प्रमोन उक्तत्वप्रमा फलानुत्पादनिपतत्वरूपविरोधी तद्भ्रमोत्तरं उक्तरूपत्वप्रमोदयादयतो वि
रोधिविषयक इति स्यादुक्तत्वग्रहस्य पदाकदाचिद्विरोधित्वेन विरोधिविषयकत्वनिर्वाह्यादिति न च स्वविरोधीयप्रतिबंधकजन्याऽज्ञे रामः
वाप्रकृत्वस्मृतिप्रतिबंधकसामग्रीजन्यत्वेन सिद्धसाधकत्वकारकमेव भ्रमपर्वपदमिति वाच्यं चाक्षुषादिप्रमायाः पक्षत्वाद्गतरच स्मृतेर विरोधित्वादतो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

विरोधिविषयकशंकीत्यन्येताद्दशास्मृतिःस्वविषयविरोधिविषयकस्मृतिःयद्यपिस्वविरोधिरूपभवप्रतिबंधकानुमितिसामग्रीजन्यत्वेनानुमितौ
सिद्धसाधनंभिन्नविषयेऽनुमितिसामग्र्याबलवत्त्वात्तथापिताद्दशविरोधिरूपभवत्यपितद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नाप्रतिबंधकताप्रमात्वाप्रमात्वान्यतरधा
र्म्यधर्मघटितावावाच्यावश्यानुमितिसामग्र्याश्च वह्निलौकिकप्रत्यक्षातिरिक्तज्ञानत्वंप्रतिबध्यतावच्छेदकंनचानुमानाद्दशात्भवावध्याप्यमिति
प्रत्यक्षादावित्यादिपदवाच्यप्रकारमाह जन्यप्रमेतिविशेषणावच्छिशेष्यकेसन्निकर्षःप्रत्यक्षःप्रमायोग्यःसंभवतीत्यभिप्रेत्याहजन्यप्रमेतित्यन्येध्वंसे
जनकत्वेनासिद्धिवारणायतद्व्यत्तानेतिउत्पत्तिकालीनोघटोरूपवानष्टोपृथ्वीत्वादित्यनुमानलिंगपरामर्शोनगुणोऽत आह गुणत्वेनाभिमतेति
साध्यतावच्छेदकसंबंधेसाध्यवानिपरामर्शोस्येवगुणत्वाम्देतिभावः।सहकारीतिवह्निप्रमानुमितिहेतौवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापिदोषवशेनाद्य
न्यत्रवह्निव्याप्यवद्भेदारोपापादसल्लिंगपरामर्शस्यलाघवभ्रमवशान्नभ्रमानुमितिहेतुत्वादित्यप्याहुः प्रत्यक्षप्रमाभिप्रायेणाह गुरुदोषधर्मेतिहे
तुत्वादितिस्फुटस्यैवेतिपूर्वभ्रमस्यानंतरकरादिभ्रमेविशेषणज्ञानतयाजनकत्वंइतिइदंचगुरुदोषप्रमायावक्तुतःगुरुदोषव्याप्यस्यज्ञाननापेक्षितं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

51

किंचउक्तरूपेतद्यथार्थेनज्ञानमितिह्युक्तावपिशुक्तैरस्फाक्तेरजतभ्रमेहेतुत्वस्याह्ध्यपहानादीनामपितद्विशिष्टज्ञानेअप्रामाण्यहेतुत्वान्नभ्रममात्रेहेतुत्व
दोषत्वमित्यमित्यपिध्येयंउभयदिशिद्यन्नोत्पादनेव्यभिचारोयथाश्रुतेनसंगच्छतेऽतआहघटत्वावच्छिन्ननियमोवेतिअतएववक्ष्यत्यग्न
न्यायसु रतात्पर्यमितितथाचान्नैवतात्पर्यमितितदर्थः नचयनचयथासिद्धेवरासभोवारणीयोऽतः कार्यकारणयोरितिअन्यत्रक्लृप्तेतिरसादिकंप्रति
हृदयंप्रागभावादीनामन्यथासिद्धिः स्याद्रूपप्रागभावस्यान्यत्रकारणत्वेनाकल्पनादित्यर्थः प्रवृत्त्यादिरितिप्रवृत्तिविषयेइष्टव्यक्तित्वेनभाविव
टव्यक्तिप्रतिकारणतावग्रहात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरितिअत्रतात्पर्याभ्युपगमेऽपिअन्यथासिद्धिंनिरूपयतिप्रवृत्त्याघटनुपपत्तौपूर्वोक्तैवतात्पर्यम
३ ए न्यत्राह्नरमितिएवंचकश्चिदपिनसामान्यतःकार्यकारणभावाभिप्रायेणाहंभावत्वाभिप्रायेणापिचेत्यादिमूलमितिबोध्यंअप्रमाकारण
विजातीयप्रमाव्यक्तिविशेषकारणजन्यत्वेनयथाश्रुतेसिद्धसाधनंस्यादतोयद्यद्रूपावच्छिन्नेतिनचयद्रूपानवच्छिन्नकार्यतावच्छेदकयद्धर्मवत् राम०
दित्येवहेतुरस्कज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतावच्छेदकत्वादितिवाच्यंपक्षवादेतात्त्वावच्छिन्नकार्यत्वाप्रसिद्धात्उक्तसाध्यासंभवात्ज्ञानत्वस्यनित्यत्वादिति २ ६१

द्वा३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

विनकार्यतानवच्छेदकत्वात्। एवं नीलघटत्वावच्छिन्नकार्यतावच्छेदकत्ववतिवाह्यपत्वादौ व्यभिचारो बोध्यः नीलघटत्वादिवारणाय हेतौ
कार्यतावच्छेदकेति यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नकार्यताभिन्नकार्यतावच्छेदकं तत्तद्रूपावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतानवच्छेदकरूपावच्छिन्नकारणता
प्रतियोगिककार्यतावच्छेदकमिति व्याप्तिबलात्सामान्यतथात्वसिद्धिरित्यपि तात्पर्यं। तेन यथाश्रुतेऽनिरुक्तकार्यतावच्छेदकत्वरूपसा
ध्यस्य पूर्वमज्ञानेऽपि न क्षतिरिति भावः। एतदनुशयादेव मूले तथाऽनित्यप्रमात्वमित्यादिना एतत्समर्थने वक्ष्यतीत्याविर्भावलक्षणेति अप्रमाज
नकतानवच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः घटज्ञानत्वावच्छेदेनेन्द्रियस्वजनकताऽतो घटप्रत्यक्षादीति घटज्ञानत्वं चेत्युपलक्षणं नीलघटत्वादेः।
हेतौ पेति यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेत्यादिनोक्तो हेतुः घटज्ञानत्वमादाय घटज्ञाने नास्तीत्यर्थः बाधकसामान्याभावस्य पक्षेऽसिद्धिरनिश्चयः सिद्धौ
व्यर्थविशेषणत्वं नित्यज्ञानत्वस्यापि बाधकाभावादित्याह तत इत्यादिना स्वजनकगतकारणासंभवश्चेति घटज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः तदभावः स्व
जनकगतकारणासंभवरूपबाधकाभावः अज्ञाप्यदृष्टविशेषस्यैव हेतुत्वसंभवादिति भावः अमाहेतुरदृष्टविशेष एवायातु रतत आह प्रकृतेऽपी
चै

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

42

अप्रत्युपइति कार्यत्वस्यैवाहस्कार्यतावच्छेदकत्वेन फलोक्तबाधकासंगतेः तद्व्यापकत्वे सति तद्व्याप्यत्वेऽनुन्नद्यातितस्यपूर्वतत्रसमानाधिकरणे
तिकश्चिन्न तत्रानइति तत्वं तद्भिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्वेदमपि प्रमात्वे अनित्यज्ञानमात्रएवांततोधर्म्यंशमात्रयापि प्रमात्वसत्त्वात् अहे
तत्समानाधिकरणेतिग्राह्यतन्नग्रमाषादिनास्वीशो भ्रमसंभवात् अत्र च साध्येऽवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं बोध्यं अनित्यविशिष्टज्ञा
ते नांत्वान्नन्नवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वगर्भत्वे साध्ये तेनानित्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानतिरिक्तवृत्तित्वेन न सिद्धसाधनं । हेतौ नित्यवि
शिष्टज्ञानेनिष्टाभावप्रतियोगित्वे सति कार्यतावच्छेदकत्वं तेन नानित्यविशिष्टज्ञानत्वे व्यभिचारः व्याप्यत्वस्यान्यथा व्याख्या ने हेतुमोहेतेनत्यादि
नातन्मात्रं अनित्यज्ञानत्वमात्रं न तु व्याप्यत्वमपीत्यर्थः प्रमात्वस्पस्पृहालंवनवृत्तिनिप्रमात्वे धमाहत्ति त्वे हेतुरसिद्धो तो भ्रमत्वाद्येति साध्ये प्र
मात्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावाधात्तेन तत्तद्भ्रमत्वरूपकार्यतावच्छेदके न दोषः न वा प्रमात्वावच्छिन्नं प्रतिकारणतानवच्छेदकात्म त्वाप्राम॰
वच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वेनार्थोत्तरं वाधात्तदसिद्धेः अन्यथा प्रमात्वावच्छिन्नं प्रति कारणतानवच्छेदकत्वस्यैवत्मत्वा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

दावभावान्नार्थांतरमिति एवं कार्यतावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वमात्रे साध्ये संभवति रूपादानंतान्न्येणासिद्धं अर्थांतरं न चाव्याप्यवच्छेदकं संकोचप्रमा
त्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं वाच्यमिति तन्मनमसि ह्यष कार्यकारणभावांतरं कल्पयतः सिद्धांतयतितथा पीत्यादि लौकिकविषयतावच्छिन्नविशेष्यता
संबंधेन घटत्वप्रमायां घटचक्षुःसंयोगादिः कारणमित्यर्थः तेन सामान्यलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षेन व्यभिचारः सामान्यतया सन्निचक्षुःसंयोगा
दिसाधारणमेकं प्रायामसतीति वमस्तीत्यभिमानेनेदमित्यनेन नत्तु वास्तवघटस्य तमसि सन्निकर्षाद् घटप्रमास्यादेवं रजतारोपस्थले शुक्तित्ववत्याः शु
क्तेः सन्निकर्षाच्छुक्तित्वप्रमा स्यादत आह विशेषेति दोषाभावालोकादिघटितसामग्र्या इत्यर्थः नन्वेवं दोषाभावहेतुत्वे गुणहेतुत्वे वा मानाभावः शु
क्तित्वादिलौकिकप्रत्यक्षत्वस्यैव दोषाभावकार्यतावच्छेदकत्वात् न तु प्रमात्वघटितस्य गुरुत्वप्राप्यत्वादिति वाधितं चेति मृतं चेत्रे चैत्रे जीवनमरणा
न्यतरप्रातियोगी प्राणित्वादित्यनुमानेन लाघवज्ञानदोषवशाद् यत्नु जीवनमरणान्यतरप्रतियोगित्वमवगतं तत्र यथार्थपरामर्शाभावात् लिंग्यापिदो
षाभावाहेतुता ऽवश्यं वाच्येत्यर्थः ताहशदोषो लाघवज्ञानं च न च एवं यत्र वाधज्ञानं नास्ति परामर्शोपि न तत्र प्रमानुमितिः स्यादत स्त्यपीति अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

53

सत्यपीतिसाध्यसत्त्वे पर्वतादौ बाधावतारेऽपि वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानात्प्रमात्वमिति स्तत्त्वादाद्ययथार्थपरामर्शस्यैव तत्र प्रयोजकत्वं न तु बाधा
भावस्येत्यर्थः ईश्वरीयादिति न च समानाधिकरणस्यैव परामर्शस्य हेतुत्वमिति कथमेतदिति वाच्यं समानविशेष्यत्वेन यथार्थपरामर्शप्रमात्वमि
त्योः कार्यकारणभावः इत्याशयान्न चान्यस्य परामर्शस्यावच्छिन्नयस्य तत्त्वमितिवत्त्वादात्समवायघटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्या वृषकीव
कृतं समानविशेष्यत्वेनेति । वाच्यं एकस्मिन्पर्वते परामर्शे पर्वतान्तरे तत्त्वमित्यन्वयाचेन्नीपात्वमिति प्रतीतेर्विषयपरामर्शस्य समानविशेष्य
तया हेतुत्वात् तत्र समवाये न हेतुत्वेऽपि यथार्थपरामर्शस्य समानविशेष्यतयैव विशिष्टकार्यकारणभावात् तत्तत्प्रमात्वमितीयथार्थपराम
र्शस्य कालिकेनैव व्यापकतेत्यपि कस्विन्न तु पर्वते वह्निप्रमात्वमिति विनष्टपरामर्शादेः कार्यतावच्छेदकमालोकपरामर्शादपि तदुत्पत्ते
:न्तेश्वरीय एव सर्वत्र सोऽस्तितया सन्निविनिगमनाविरहेणाद्यमालोकादिपरामर्शानां सर्वेषां एव हेतुत्वेऽनेककार्यकारणभावापत्तेः तथा रामः
चानुगमाय साध्यवतिपरामर्शत्वेन तत्त्वं वाच्यं । तथा च किमीश्वरीयपर्यन्तानुधावनेनेत्यतो लाघवादाह साध्यवतीत्यादि तावंयथार्थप

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

रामर्शत्वं अत्रापि संबंधभेदेन वह्निव्याप्तिभेदात् परामर्शत्वमपि नैकं किंतु साध्यवद्विशेष्यकज्ञानत्वेनैव हेतुता सामान्यसामग्र्यपेक्षणाच्च नातिप्रसंगः
वदंतीत्यस्वरसात् गंगेशोपाध्यायमितेः प्रमात्वमेवोत्पत्तिकालावच्छिन्नसंबंधेन च तद्वति परामर्श एव नास्ति । येन तेन संबंधेन च प्रमा पाद्यतेति कश्चित्तत्ते
न संबंधेन व्यापकताज्ञानमेव नास्ति शुद्धसमवायांशे प्रमैवोपस्वरसश्चाह । तन्न घटस्य पक्षत्वेपि प्रमात्वमिति न स्यात् । स्थितिज्ञाणावच्छिन्नसंबंधे
न व्यापकताज्ञानात् साध्यस्य अन्यापीति द्रव्यं वह्निमदित्यत्र द्रव्यत्वस्य वह्निविरोधित्वज्ञानाद्वह्निस्वन्यापि द्रव्यं वह्न्यभावमितिः प्रमास्यादित्यर्थः न च
विरोधपदेन व्याप्यत्वमेव वाच्यं तथा च पक्षतावच्छेदके साध्यव्याप्यत्व प्रमामें प्रमात्वमिति हेतुरिति वाच्यं द्रव्यं वह्निमदित्यत्र वह्निमद्देशोपि प्रमा
त्वेन स्यात् द्रव्यत्वस्य वह्निव्याप्यत्वात् ननु अधिकरणविशेषांतर्भावेन अविरोधज्ञानं वाच्यं तत्प्रमात्वमिति प्रमात्वे प्रयोजकं जलह्रदान्तित्वविशिष्टं
द्रव्यत्वं वह्न्यभावव्याप्यमेवातः पर्वतत्वादेरिति । इदमपि पर्वतत्वाभावव्याप्यत्वमविरोधस्त्याशयेनाह । पर्वतभेदाव्याप्यत्वस्य तथात्वेनाघे दो
षः यद्यप्यविरोधज्ञानमबाधितत्वज्ञानं तच्च पक्षे साध्य[illegible]वत्त्वज्ञानमेव तत्प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेवानुमितेरपि इति वह्नेः शांकं तथापि गाजितादि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

55

नामेधाघत्तमानादावप्रसिद्धसाधकस्थले वह्न्यभिचाराद्बाधितत्वज्ञानमेवनहेत्वरीत्याशयः पूर्वापेक्षयालाघवादाह वक्ष्यत इति स्वइकालविशेषरू
पसंबंधेनव्यापकताकोटौहेतोऽत आह कालविशेषघटित इति स्वत्वतत्कालावच्छिन्नसमवायस्यव्यापकतानंतर्गतत्वेपिसमवायस्यतदंशीति
नदोषः नचतत्कालावच्छिन्नसमवायेनव्यापकत्वाज्ञानात्कथंतेनानुमितिरितिवाच्यं तेनसंबंधेनासंसर्गाग्रहादेवतदुत्पत्तेः नचैवंसंयोगादिनाव्या
प्यग्रहदशायांअपितेनानुमितिःस्यात संयोगसंसर्गकानुमितौसंसर्गेनव्याप्तिज्ञानस्यकारणस्याभावात्स्वव्यक्तौचसमवायेनव्याप्तिज्ञानस्यसत्त्वात्ते
नसंबंधेनानुमितिरूपनिर्णयितादृशपरामर्शस्यैवतत्त्वंकार्यतावच्छेदकं अन्यथानुमितेःप्रमात्वमेवतादृशप्राप्त्येतत्रकगुणाभावादेवनप्रमात्व
मितिकेचित्तदभिप्राययथास्तुइत्यकालविशेषस्यतद्घटितस्यवासंबंधविषयाभानेनानुमित्य विशेषणासंसृष्टविशेष्यज्ञानस्यप्रमात्वमेवकार्यतावच्छेद
कमस्त्वत आह सामान्येतितथाचसामान्यलक्षणाजन्यतत्प्रकारकप्रमायांव्यभिचारात्प्रमात्वमस्यनकार्यतावच्छेदकमिति एवंचघटेदंडस्मरणो राम॰
त्तरंदंडभिन्नरूपसन्निकर्षोत्तरंधर्मितावच्छेदकामिश्रितंदंडीतिज्ञानंतत्रापिव्यभिचारोबोध्यः। नचैवंविशेषणतद्विशेष्यज्ञानस्यप्रमात्वमितित्वं

55

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

शाब्दप्रमात्वं च पृथगेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा च कार्यतावच्छेदकभेदे कारणतावच्छेदकभेदनियमो न स्यात् अत आह॥ कार्यतावच्छेदकभेदेनेति

॥विभागकारणतावच्छेदकं संयोगत्वमस्तीति न व्यभिचारो गाधत्वेत्यादिकषायत्वादिपदादम्लत्वलवणत्वपरिग्रहः। प्रकृतेपीति प्रमात्वमिति वादि

के प्रमात्वमिति प्रागभावादीनां कार्यता कार्यतावच्छेदकमित्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति प्रमाणान्तरसिद्धं कार्यत्वेन हेतुना सिद्धं एतेन प्रमायां गुणजन्य

त्वेनेश्वरसिद्धिरीश्वरसिद्धौ चेश्वरज्ञानगुणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयो निरस्तः अनेन प्रमापिन यदीश्वरप्रमासिद्धिः तदा तल्पगुणत्वमानित्यप्रमो

पि सिध्येदतः प्रमाणान्तरेतीत्यन्येन चेश्वरेच्छादिना विनिगमनाविरहः ईश्वरीयतादृशप्रकारकत्वेनैव तथात्वात् अवच्छिन्नत्वक्रियाया धारावाहिकप्रत्यक्षे शा

ब्दबोधादौ चाव्याप्तेराह। जन्यग्राह्यप्रमामात्रे ग्राह्यप्रमाया जनकत्वं सिद्धमिति सूत्रव्याख्याप्रमासर्वत्र नेश्वरीया क्वचिदनीश्वरीयापि इति न व्याप्तिरिति स

एवेश्वरज्ञानाभिन्नगुणत्व घटाघभावभ्रमे ईश्वरीयघटप्रमेव दोषाद्युत्यर्थः तद्भावविशिष्टज्ञानामिति एवं घटादिभ्रमे ईश्वरीयघटाभावज्ञाने

दोषः। इति वोध्यं न च रजतत्वारोपादेरपि प्रमात्वं स्यादीश्वरीयज्ञानस्य सर्वविषयकत्वेनत्वपिसत्वादिति वाच्यं रजतप्रकारकतावच्छेदेन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

रजतविशेष्यतासंबंधेन रजतज्ञानं विशेष्यतासंबंधेन जन्यरजतप्रमामात्रे हेतुरित्यभिप्रायात् कारणादिशि प्रमात्वमीश्वरीयत्वं वान्यथैनोपादेयं एवं सति
यदि कार्यतावच्छेदकेपि पूर्वोक्त एव संबंधः तथापि न क्षतिः ज्ञानत्वापि गुणाजन्यत्वसिद्धिरिति ध्येयं न च विशेषणमेवाविशिष्टप्रमायां हेतुरस्तु अती
तानागतविशेषणकप्रमायां व्यभिचारादात्मत्वादि प्रमात्मतादिकमेव हेतुरित्याहुः सर्वत्र व्याप्यमेव तत्तत्प्रमायां हेतुरंततः तद्व्याप्यत्वस्यैव
व्याप्यत्वसंभवात्॰ तदेव वा तत्तत्प्रमायां हेतुरित्यपि केचित्। सामान्यलक्षणादिजन्यप्रमादिष्वपृथक्कारणताकल्पने गौरवमतो वक्तुं शि
तत्तद्विशेष्यकघटत्वादिप्रमां प्रति तादृशतद्विशेष्यज्ञानं आत्ममनःसंयोगसमवायेन हेतुरिति मते नाहं निर्विकल्पकजननीति अन्यथा ईश्वरज्ञा
नमादायेवसंगतेः एवमप्रसिद्धसाध्यके व्यभिचारः संगमनीयः सामान्यलक्षणाया निर्विकल्पकहेतुत्वे सार्वज्ञापत्तिः पूर्वोक्तरीत्यादंडीति प्रत्यक्षे
व्यभिचारश्च त्यक्त आह वक्ष्यत इति क्वचित् दृक्तत इत्यादि स्वव्य एव विशेष्यसंसृष्टेत्यादि पाठः अत एवेति विशेष्यवृत्तित्वमपहाय विशेष्यसंसृष्टत्व रामः
स्य विवक्षणात् तादृशविषयिता अपीतरभेदे संसृष्टत्वादिति भावः कश्चित्तु अत एव विशेषणज्ञानस्य गुणत्वादेव विशेष्यज्ञानस्य गुणत्वेऽ तत्र साध्यस्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

विशेष्यस्य पूर्वमज्ञानात् अव्यभिचारः स्यादित्याह अत्र च संसृष्टमात्रस्यैव विशेष्यसंसृष्टत्वादितीप्रसंगो घटसंसृष्टघटत्वज्ञानत्वेन विशिष्य हेतुता
यामपि वैयर्थ्यमेव घटासंसृष्टघटत्वाप्रसिद्धमतः ज्ञानविशेष्यत्वेन प्रवेशे च साधीयानन्तुगमश्चेद्यद्यपि तथापि विशेषणसंबंधेन विशेष
णत्वमात्रवृत्तिपदार्थसंबंधेन वा विशेषणज्ञानं हेतुरतः प्रमायामिति भावः न च घटत्वसंबंधेन घटत्वज्ञानं घटत्वप्रामाण्ये हेतुरिति फलितं तथा
चातीतघटप्रामाण्यादिप्रमया तेन संबंधेन तज्ज्ञानाभावात् व्यभिचार इति वाच्यं संबंधस्य पूर्ववर्त्तित्वाभावेऽपि तादृशपूर्ववर्त्तित्वात् विषयत्वस्य विशे
षणत्वमात्रवृत्तिपदार्थसंबंधेन वा तस्य हेतुत्वात् अत्र चेदं बोध्यं उत्पत्तिकालीनो घटो गौर्वा नित्यो वैतदुत्पत्तिकालावच्छिन्नसमवायसंबंधेन
गोत्वप्रमा घटांतरे प्रसिद्धा तेन संबंधेन विशेष्यसंसृष्टविशेषणे एतद्धर्मस्य साध्यत्वे तदुत्पत्तिकालावच्छिन्नसंबंधेन तद्रूपप्रमाऽप्रसिद्धेर्व
गोत्वप्रमापादेर्विशिष्टापत्तिः तत्कालीनाबाधे एव प्रमात्वादिति ध्येयं संकरेति धर्मप्रमयोः स्नुतङ्गः रञ्जनकयोर्धर्म्माधर्म्मिणोः संभवे न धर्म्मादेव
प्रमा अप्रधर्म्मित्वात् प्रमोपस्थापि उर्ध्ववर्त्तनात् इति न धर्मधर्म्मित्वमेव न जातिमन्तं द्विजातीयस्वत्वहेतुतावच्छेदकतत्तज्जातिभिरुपपन्नोऽतत्र मात्रामा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

56

वादितिवाच्यं तथापि तज्जातिभिः संकरात्तयागदानजन्यतावच्छेदकात्सर्ववृत्तिजातीनां घटादिप्रमाजनकतावच्छेदकजातिभिः परापरभावाभावादिति
कश्चित्तन्न भ्रमप्रमात्मकसमूहालंबनजनकादृष्टे भ्रमप्रमाजनकतावच्छेदकजात्योः संकरो बाध्यः इत्याहुः तन्न द्वाभ्याममदृष्टाभ्यां तादृशसमु
हालंबनोपपत्तेः एकस्यादृष्टस्योभयहेतुत्वे मानाभावात् तन्न च प्रमात्वावच्छिन्नं प्रति कारणगुणः न वा लिंगपरामर्शादिः अन्यथाऽतस्मिन्न कथं गुणा
पदप्रयोगोऽतो गुणापदप्रवृत्तिनिमित्तमाह प्रमात्वावच्छिन्नेत्यादिना च विशेष्यसंबद्धविशेषणज्ञानत्वादिमेव प्रवृत्तिनिमित्तमस्तु गुणादियदा तु
तद्रूपेणाप्रतीतेः सल्लिंगपरामर्शादेर्गुणाख्यव्यवहाराद्व्यवहारत्वपि तत्राभावस्य केशात्वप्रभेत्यादिप्रमां प्रति हेतुत्वान्न व्यावर्तनायाभावत्वानवच्छि
न्नेति वक्तव्यं तच्च दुष्टदोषाभावस्यापि केशत्वादिप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकं पूर्वोक्तयुक्तेरिति नाभावत्वावच्छिन्ने[illegible]तिरिदं गुणाभा
वस्य भ्रमहेतुत्वे मानाभावात् भ्रमत्वावच्छिन्नेत्यत्राभावत्वानवच्छिन्नेति नोक्तं गुणाभावस्य दोषत्वेपि च ज्ञातिः अतएवद्वयोर्वैयर्थ्ये दिर्यामान्निक राम०
रूपव्यवहारत्वस्य दोषत्वव्यवहारश्चयथा ऽऽः अत्र प्रमात्वादिपदे घटप्रमात्वादिपरे बोध्ये घटप्रमात्वादिकमपि न कार्यतावच्छेदकं कस्यापि किंतु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

घटप्रत्यक्षप्रमात्वादिकमिति मतेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह विशिष्येति तत्त्वमवच्छेदकत्वं अवच्छेदकत्वकोटिप्रविष्टत्वमिति यावत् तथा च
प्रमात्वावच्छिन्नेत्यस्य प्रमात्वघटितधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः अर्थसमाजेति जन्यज्ञानत्वमात्मनःप्रवृत्तिरिति तत्प्रकारकं च विशेष्यत्वं वेधवि
शेषणज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकमिति कार्यतावच्छेदकत्वं यद्यपि तत्र न तत्तु इति तत्प्रकारकज्ञानत्वं न कार्यतावच्छेदकं तथा च यदा
इति तत्प्रकारकस्य ज्ञानस्य सामग्री तदा प्रमा जायत इति भावः। एवं तदभावेत्यादावपि बोध्यं विवक्षितो नानार्थसमाजः शुद्धस्य तद्
तत्प्रकारकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत[illegible]या कार्यतावच्छेदकद्वयाघटितत्वादिति किंतु गौरवात् तज्ज्ञानत्वगर्भं न कार्यतावच्छेदकमित्या
शयार्थः तदेव जन्यत्वे सतीति तद्वति तत्प्रकारकत्वमेव तथा कार्यतावच्छेदकं तद्वति तत्प्रकारकत्वं कस्य कार्यतावच्छेदकमित्याशंक्याह उक्त
रीत्येवमिति विशेष्यसंसृष्टविशेषणज्ञानत्वं गुणत्वमित्यर्थः यद्वा ननु ज्ञानत्वघटितप्रमात्वं यदि न कार्यतावच्छेदकं तदा गुणपदप्रवृत्तिनि
मित्तं न स्यान्नासंभवमवत्यः किंप्रवृत्तिनिमित्तमत आह रीत्येवमिति तथा च ज्ञानत्वागर्भप्रामाण्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितेत्यादि घटि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

५७

तेगुणत्वेनावाच्यमित्यर्थः। विशेषणज्ञानस्यविशेष्यसंसृष्टासंसृष्टविशेषणज्ञानस्यातथात्वेगुणादिविरुद्धासाधारणेतद्धीतितत्प्रकारक

त्वेविशेष्यसंबद्धविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वमित्यर्थः। विशेषणज्ञानस्यविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रतिहेतुत्वेतत्त्वस्यप्रयुक्तत्वाद्विशेष्यसंब

द्धविशेषणज्ञानस्यापितथात्वाद्भ्रमज्ञानत्वविनाकृततद्धीतितत्प्रकारकत्वेविशेष्यसंबद्धविशेषणज्ञानस्यकार्यतावच्छेदकंनस्यादत इदमुक्तं

हृद्विदियांस्त्वितिपागनास्मिशाथियामितिभ्रमप्रमासाधारणपृथिवीविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्ववत्शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रका

रकत्ववत्त्वनरजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्वमपिकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः। यद्वारजतत्वस्यपृथिवीवृत्तित्वमतेपृथिव्यामितिकेव

लभ्रमस्यशुक्तौमेंइतिभ्रमप्रमासाधारणस्योदाहरणंयदिरुद्धशुक्तिविशेष्यकत्वापत्तिपालाघवेनरजतविशेष्यकत्वंतथेति ध्रुवयातत्प्र

त्याह पृथिव्यामितिकश्चित्तुशुक्तेइतिरजतमात्रवृत्तिविजातीयशुक्तिपरंतथाचरजतप्रमाणथ्यायेयथातादृशशुक्तौरजतत्वप्र राम॰

कारकत्वंनकार्यतावच्छेदकंतथारजतप्रमात्वमपीत्यर्थइत्याह" समानयोगक्षेममितिसतिरजतत्वज्ञानेरजतत्वप्रकारकत्वेसतिविशि

५७

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

यथा रजतत्वाद्यसंसर्गाग्रहे पृथिवीविशेष्यकत्वं ज्ञानस्येति न विधिः एकार्यतावच्छेदकं यदि तर्हि इत्थं तिवाभ्रवरजतेऽसंसर्गाग्रहादौ स्व
त्वविशेष्यकत्वे सति वरजतत्वज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वमितितदापि न तथा यथा एवमनेतत्कार्यकारणभावभियायदि तद्धारणापत्तेस्तत्प्र
कारकेज्ञाने यत्र जायते तस्य तद्वत्वविवेतद्विशेष्यकत्वं न भवतीति न तत्कार्यतावच्छेदकमिति त्वद्युत्ते तदीप्रमात्वेऽपि दीयतां दृष्टिरित्यर्थः
त्वरजतत्वविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वमेव प्रामाण्यमन्यथा विपरीतव्यवहारकसाधारण्यादेवं चेदं कार्यतावच्छेदकमेव पूर्वं भयनि
यामकस्यैव एतन्नियामकत्वेऽपि विपरीतव्यवहारकस्थले प्रामाण्यप्रसंगो मैवमिति वाच्यं पृथिवीविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वादीनामप्ये
वं कार्यतावच्छेदकत्वापन्नावनं तत्कार्यकारणभावप्रसंगात् अत एवोक्तं समानयोगक्षेममिति भूरुषभिन्नेभूरुषत्वप्राथवत्ताज्ञाने न
भूरुषत्वप्रमोत्पादकमत आह यथा यथाप्रमेति यत्र प्रमात्वं वाभ्रवभूरुषताप्रमोत्पादेऽपि न दोषः तत्त्वमिति विशेषदर्शनं संशयोत्तर प्रत्य
तेकिमुतसंशयोत्तरप्रत्यक्षमाया नहेतुः एवं किंतु लौकिकसन्निकर्षाघजन्येज्ञाने तस्य प्रतिबंधकत्वादितरयेन प्रामाण्यग्रहासिद्धसाध

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

48

नवारणायेत्याहुः तच्चिंत्यं भट्टमते बाधप्रसंगात् ज्ञानत्वसामान्यतो व्याप्त्या घटत्वप्रकारकत्वमनुपस्थितमेव भासते तथा सति यत्र घटत्वप्रकारकत्वमा
त्रं सामान्यव्याप्तिमहिम्ना विषयः प्रामाण्यस्य तज्ज्ञानाविषयत्वेन बाधादिति तत्र ज्ञाने इति तज्ज्ञानसमानाधिकरणतज्ज्ञानविषयज्ञानाजन्य
तत्तज्ज्ञानसामानाधिकरण्यज्ञानग्राह्यत्वमर्थः अत्र च तज्ज्ञानपदस्य तज्ज्ञानव्यक्तिविशेषोऽर्थो न तु घटज्ञानत्वेन तस्य प्रवेशोऽन्यथा ईश्वरज्ञान
स्यापि घटज्ञानत्वेन स्वसमानाधिकरणत्वेन च ज्ञानत्वेपि निषेधकोटिप्रसिद्धिप्रसंगः तज्ज्ञानविषयकत्वे च ज्ञानाजन्यत्वे च ज्ञानग्राह्यो नैवेति वार्थः
अवेद्यभावाच्च नैवं यथार्थैकस्मिन् तज्ज्ञानपदं तत्प्रामाण्यग्राहकपरम् ईश्वरज्ञानं प्रमावादिभूतज्ञानमेवेति न दोष इत्याहुस्तन्न तत्त्वाभासिद्धिरिति प्र
थमेतदनुपादाने न्यायनये प्रतियोगिनो द्वितीयेवाभावस्याप्रसिद्धिः प्रतियोग्यप्रसिद्ध्यापि निषेधाप्रसिद्धिरिति तदेवोक्तमत्र तत्त्वेन व्याप्य
त्वं अभेदेपि तत्सत्वात् । अस्तु व्यवसायस्यापि अनुव्यवसायविषयदिनोत्तरभाविज्ञानस्य प्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वाच्च न व्यापकत्वं अ राम॰
भेदेपि तत्सत्वाद्व्यवसायविषयकदिनोत्तरभाविज्ञानप्रागभावप्रत्यनुव्यवसायस्य प्रागभावस्य व्यापकत्वाच्च नापि समव्याप्यत्वं अभेदेपि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

सत्वात् अनुव्यवसायस्य स्वसमानकालीनव्यवसायविषयकत्वरूपान्तरीयज्ञानप्रागभावसमव्याप्तप्रागभावप्रतियोगिताद्येत्याह कारणमेवे
ति तथा च प्रयुक्तत्वं योगक्षेमसाधारणं तन्यत्वं स्वरूपसंबंधविशेषो वातिरिक्तं वेत्याशयः नित्यमित्यस्य सबीजप्रागभावसाधारण जन्यत्वा
निरुक्तिः प्रागभावस्वीकारे वा न हि गुरुत्वेपि प्रागभावमस्तु पयप्तिर्येन विप्रतिपत्तिमेतत्त्रय साधारणी स्यात् इति केचित्तु कश्चित्तु स्वसमानाधि
करणस्वोत्तरवर्त्तित्तज्ज्ञानविषयक ज्ञानप्रागभावाव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वं तत्वं व्यापकत्वं च भेदेन प्रागभावप्रतियोगितत्व व्यवसायो
त्तरवर्त्तिथ ज्ञानेन तस्याकृतत्वात् तदुत्तरत्वं च तत्तत्क्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वं तेन गुरुतनये व्यवसायस्यापि स्वोत्तरवर्त्तित्वं नासिद्धमिति। न्या
हनत्व यथार्थेति अयं घट प्रमाणवान् यथार्थघटेच्छावत्त्वात् यथार्थघटेच्छावत्वात् यथार्थघटसंस्कारादायमिच्छासंस्कारोवघटप्र
माजन्या यथार्थघटेच्छात्वादित्याद्यनुमित्यापरमते साम्मारपि दल क्षणाविरहाद्विशेषणज्ञानानपेक्षितयापन्नधर्मतावच्छेदेन सर्वज्ञानघ
टपमाविषयीणसिद्धसाधनमित्यर्थः तत्र घटकस्य प्रामाण्य घटकस्य तत्प्रकारकत्वादेरित्यादि प[illegible]दात्तद्विशेष्यकत्वपरिग्रहः भट्टमते तत्ति ज्ञात

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तालिंगकानुमितेर्घटत्वप्रकारकत्वाश्रयघटज्ञाततात्ताज्ञानजन्यत्वादिति शेषः नव ज्ञातताया निर्विशेष्यकत्वेनादिपदग्राह्यतद्विशेष्यका
स्याताश्रयज्ञाततात्ताज्ञानजन्यत्वेन तदनुमितेर्न भेद मताम् संग्रह इति वाच्यं घटज्ञानस्मरणाजन्यज्ञाततात्ता लिंगकानुमितिमादाय प्रसंगात् पूर्वोज्ञा
तेज्ञाने प्रामाण्यपज्ञानासंभवादिति यद्वा कंठोक्तकल्पद्वयाभिप्रायेनायं दोष इति यत्तु स्यामितिपटज्ञानज्ञाततयोर्घीत्विय ज्ञानघटज्ञाततायांयदि
घटप्रमाजन्यत्वाभावानुमानेन तदा पटेच्छायामपटप्रमाजन्यत्वग्रहात् घटेच्छायामपि घटप्रमाजन्यत्वसिद्धिरिति सिद्धसाधनमित्यर्थः यत्वं तत्वे नानुगत
मितित्वं ध्येयं प्रष्टव्याः इति तथा च तथाविधं प्रामाण्यं नाप्रीतिभावः ताहशीति तज्ज्ञानसामानाधिकरण्यतज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेऽपि नैया
यिकमतसिद्धरूपविशेष्याभावादिविशिष्टाभाव इति नन्वनुव्यवसायो व्यवसायविशिष्टज्ञानात्मव्यवसायविषयकनिर्विकल्पकजन्यो वेति न मिश्र
मतसाधारणप्रमात्वमाह व्यवसायानंतरमिति व्यवसायविषयकप्रत्यक्षमेव स्वर्गवानुपास्थितं तद् इति न स्वाकारकातेंग्रक्षा [illegible] तिज्ञानत्वांशेव तत रामं०
त्सविकल्पकं निर्विक[illegible]ल्पकं चेत्यन्यदेतत्तरके विदित्पस्वरस्य सवीजं तज्ज्ञानता घटितप्रामाण्यस्य सर्वथाग्रहसंभवेन विशेषणे वैफल्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

मेवेति पूर्वोक्तरीत्या तत्र प्रामाण्यस्य तत्प्रकारकत्वस्य वाश्रयो वाच्यो न तु ज्ञानमपि विवक्षितमित्यर्थः तेनेति यत्र प्रमाव्यक्तिविशेषे प्रमात्वम
वगतमिच्छायो वा तत्तत्स्वप्रमांतरेष्वपि सामान्यलक्षणया समवगतं तत्तत्स्वप्रमाविषयत्ता नाजन्यसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानमादाय न
सिद्धसाधनमित्यर्थः नन्वत्र पटज्ञाने घटप्रामाण्यमारोपितं तत्स्वसामान्यलक्षणाय […] घटप्रमागोचरं प्रत्यक्षमुत्पादितं तत्र घटप्रामाण्या
श्रयविशेष्यज्ञानाजन्यसामान्यलक्षणाजन्यज्ञानमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यं प्रा […] माण्यस्याभासमानवैशिष्ट्यत्वादिघटितप्रकारताग
र्भत्वेन प्रामाण्यज्ञाने स्यात् तत्प्रमाविषयत्वात् तदाश्रयपदं तद्विशेष्यकत्वेन ज्ञायमानपरं तात्त्वेन ज्ञायमानविषयकज्ञानजन्यत्वमित्यर्थः इत्यन्ये
नन्वघटविशेष्यत्वादेः स्वंऽशउपस्थितिजन्यज्ञानमादाय सिद्धसाधने प्रामाण्यस्य ज्ञानत्वघटितत्वेन तज्ज्ञानविषयज्ञानापेक्षणात् ग्राह्यत्व
मित्यत्राविशिष्टनिरूपितप्रकारत्वस्य वा वाच्यत्वात् परे तु तत्र प्रामाण्यस्य तद्विशेष्यकत्वस्य वा पजज्ञानं तज्जन्यत्वेन नैयायिकसिद्धभिन्नत्वम
र्थः तेन नोक्तस्यान्यस्य वा दोषस्यावकाश इति यद्वा तद्विशेष्यकत्वाज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यत्वमित्यर्थः अहं ज्ञानवान् न ज्ञानतावत्त्वादित्यनुमित्यामि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

प्रोक्तरीत्या भट्टमतसंग्रहः। अयमाशयः। तस्मिन् ज्ञाने प्रामाण्याश्रयज्ञाने समग्रमर्थो वैशिष्ट्यं तथा चानिरुक्ततज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानविषयीभूतं
प्रामाण्याश्रयज्ञाननिष्ठं तद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वं साध्यमित्यर्थः। ननु घटभिन्नमिति ज्ञानेन प्रामाण्यवैशिष्ट्यस्यापि विषयीकारणात्तत्र दोष
निराकरणं न च सामग्री किं वैशिष्ट्यविषयताविवक्षिता सविशेषकं सप्रकारकमिदमिति रूपेण प्रकारान्तरेण वा वक्रतः प्रामाण्यवैशिष्ट्या
वगाहनादत आह प्रकारत्वं वेति आवेऽप्रकारत्वप्रवेशे लाघवाद्वाद्यप्रकारत्वं वेतीति कश्चित् दोषः सिद्धसाधनं तेनेत्यर्थः। घटभिन्नत्वेन
प्रामाण्यग्रहेऽपि ज्ञाने तस्याप्रकारकत्वत्वादिति न च प्रमेयत्वप्रकारकघटमात्रविषयकपदार्थोपस्थित्या प्रमेयवदिति यत्र शाब्दबोधः प्रा
माण्यादिप्रकारकः समानप्रकारकत्वेन पदार्थोपस्थितिकारणतावादिमतेन तमादाय सिद्धसाधनमिति वाच्यं प्रमात्वांशे प्रमात्वावच्छिन्नाति
रिक्तधर्माप्रकारकत्वस्य विवक्षितत्वात्। एतज्ज्ञापयेव प्रकारत्वमुक्तं यस्तु ज्ञानस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानजन्यत्वेन नैयायिकमतसिद्धत्वमेवान्या रामः
यनयेविना प्रामाण्यज्ञानं तत्प्रकारकज्ञानासंभवात् तद्विशेष्यकत्वविशिष्टतत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यज्ञानं च संसर्गमध्यति विशिष्टज्ञानविषय

मितित्विनदोषः अप्रसिद्धिरिति सर्वस्यैव घटभिन्नमित्यादिज्ञानविषयत्वादिति शेषः तस्मिं इत्यन्नेवज्ञानेश इति अनवप्रामाण्याभ्यप ज्ञानेतादृ
शज्ञानप्रकारत्वंसाध्यार्थः प्रेर्थे तत्र तज्ज्ञाने निषेधप्रसिद्धिः अन्यथा विशेषणाधियो विशिष्टज्ञाने ऽहेतुतामते आत्मनि व्यवसायस्यानुव्यव
सायेन स्वप्रकाशेन च प्रकारांकरणान्न निषेधप्रसिद्धिः स्यादिति एवं सत्यात्मांशे इव व्यवसायांशेपि किमिति तादात्म्येन व्यवसायीतानुव्यवसा
येन प्रकारो क्रियत इति विभावनीयं न्यायनयेनैव निषेधप्रसिद्धिरित्यन्यप्रामाण्यपक्षः संबंधस्ते न प्रकारत्वं साध्यं तदभावस्य ज्ञाने ऽप्रामाण्यपि
केचित् यद्यात् तज्ज्ञानविषयकत्वेन ज्ञानाजन्यत्वे ज्ञानप्रकारेण नत्पर्थो वाच्य एवं तथा च वैज्ञात्तपदार्थे निषेधप्रसिद्धिः तज्ज्ञानघटितो
ति तज्ज्ञानाभावादावित्यर्थः केचित्तु स्वरसवीजं तु अभावादेरिदं त्वादिना ज्ञानसंभवे न निषेधसंभवेऽपि नासंभवधर्मावच्छिन्नत्वात् चाप्रत्यष
भूमत्वान्यात्वे बाधे वाऽनुपपत्तीति पञ्चविशेषणमिति शेषः गुणास्यापि प्रमाभ्रमात्मकसम्बद्धालंबनहेतुताया वा हृषप्रमात्वावच्छिन्नका
र्यता साध्ये विवक्षणीया तत्र चानुषाप्रमात्वमाह चानुषप्रमात्वमिति ज्ञानत्वोत्तमाव इति चानुषत्वजातिर्वच्छादौ वारण ज्ञानत्वस्यैवय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

51

श्र२

र्थेन तत्राप्रवेशादिति भावः विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वाप्रामाण्याभावप्रामाण्याभाववादिनां वारणाय पक्षसाध्ययोरजत्तप्रमाऽप्रमापदार्थमाह रजत प्र
माप्रमेऽशितिभ्रुदस्याप्रमावादेः कार्यतानवच्छेदकत्वाज्ज्ञाने शङ्कते पक्षत्वेऽनित्यप्रमात्वेन पक्षत्वे पक्षेतरत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नभेदत्वं प्रमामात्र इति
प्रमात्वावच्छेदकासाधारणकारणाजन्यत्वसाध्येऽीश्वरज्ञानेन बाधश्च इत्यर्थः समानाधिकरणेनेति तथा च प्रमात्वमेव पक्षतावच्छेदकं साधारणासाधारणका
रणाजन्यत्वं साध्यमित्यर्थः विपक्षाद्व्यावर्त्तकेति तथा च तत्त्वेत्यादिना मूलेन विपक्षाद्व्यावर्त्तकविशेषणत्वं निराकृतमित्याशयः तन्मतेऽीश्वरज्ञानाभ्या
न्म मते वपक्षे साध्यसंदेहात् उभयमतसिद्धं नैकस्यापि विपक्षत्वं मतामतभेदेन यात यतिन्नमत इत्यादिनाऽ पास्थितिते गरवप्रतियोगिज्ञानाधीनापस्थिति
कतया गौरवं नत्त्वकारणतान्तरकल्पनात स्वेनकारणाऽभावस्यावच्छेदकत्वं तद्घटनाऽवरः चेनिमाणप्रभावविशिष्टेवाद्वैविद्विर्निमेणपभावो हेतुरितिवि
निगमनाविरहान्नाभावोऽवच्छेदकइति बोध्यं एवं कारणतावच्छेदकावलीढस्यैव कार्य्यत्वादिति यामकतया यदा कदाचि [illegible] भावापत्तिन्नितवाङ्क्तसर्वापद राम०
हः स्यादितिध्येयं भ्रमभावकूटस्येति न चैवं प्रमायां गुणाभावकूटस्य हेतुतासिद्धवपि न दोषस्य हेतुतासिद्धिः। प्रमायां गुणाजन्यत्वसिद्धेर्बाधप्रसक्तितादिति

५१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

स्वमतेपि त्वपीति ज्ञानेनानुभूयमानस्यारोपः स्मर्यमाणस्येत्यतउक्तं शंखत्वादीति प्रभृत्वेग्रहणाभावस्यसाधारणत्वात् स्वन्मात्रविषयाभिन्नहेतुत्वात् तावेव
केवलाप्रसिद्धविषयत्वे सदसद्विषयत्वेन निर्वहतीति तत्तदंशे सत्यत्वासत्यत्वयोः प्रदर्शयोग्यत्वाद्यत्वात्तथात्वात्त्सम्पप्रसत्यात्वं च न स्यादीत्यर्थः नन्वेतत एवग्र
हणजन्यभावस्य तदंशे तथात्वं वाच्यमतोगुणेति एकत्रेतिरजतं प्रागेवोक्तमिति भावः स्वप्रमायां स्वाभावव्यभिचारकत्वं दूरतिप्रभृले ग्रथ दोषत्वमिति तथा च स्वप्रमायां
तन्नदोषइतिभावः भ्रमाहेतुत्वभावेत्यत्र यदिप्रमात्वावच्छिन्नहेतुत्वे प्रविष्टं तदाह पितादेः इत्यप्रमेतिस्वसंभवादितिविहाणातिदीधितौ पित्तादेरिति ध्वंसवा
रणायमात्रपदमर्थः प्रमाजनकत्वं यद्युच्यते तदाप्यसंभवइत्यर्थः तत्तज्ज्ञानहेतुत्वेनाभिमतस्य प्रमाभ्रमयोरन्यतरस्याप्यभावइत्यसंगतमत आह प्रमात्वावच्छि
न्नमितितथाचतद्घटितत्वेनाभिमतप्रविष्टकारणतावच्छेदकेन प्रमात्वधर्मे किंतु विशेषेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषतदभावयोरेव यद्विशेषयोरिति न्यायादि
त्यर्थः भ्रमामकुर्वतीत्यादि भ्रमामकुर्वतिदोषाद्भ्रमइत्यपनेनदोषभ्रमयोरन्वयोदोषाभावभ्रमयोर्व्यतिरेकः प्रदर्शित एव धर्मं कुर्वति तदभावे भ्रमेत्यपनेन
दोषाभावभ्रमयोरन्वयोदोषभ्रमयोर्व्यतिरेकउक्तः इतिप्रकृतार्थइत्यर्थः विशेषादर्शनस्यनतत्रदोषत्वमित्यपवेयभ्रमनिरासायाह निकरोतीति अतएव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तावद्दूरवर्त्तिकेशत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वादित्वयदिकेशत्वप्रमापीष्टा तत्तदा केशे नीलसूत्रत्वभ्रमो न स्यादिति भावः नीलसूत्रादि
ष्विति तावद्दूरवर्त्तिनीलसूत्रप्रत्यक्षे तेषां संयोगो हेतुः न तु तत्प्रमायामन्यथा नीलसूत्रे केशत्वभ्रमो न स्यादित्यर्थः मूलतत्रापि चेति तत्र केशसंयोग
नां गुणत्वेऽनुगमात् तत्र दोषत्व प्रतिबंधकेऽनुगततत्कोशसंयोगात्वेन कारणतीति तादृशविशिष्टाभावः कारणमिति भावः यदि भावत्वेन स्पष्टगुणत्वेन
त्यस्य गुणत्वेन त्वयथ तथैव दागुणत्वेनैव नेनाभेदापादिभावमात्रवृत्तिर्द्धर्मस्तदा स्प्रशक्तिरतस्तद्रूपेणेति न च स्फुदोषभावस्य त्वे हेतुतातथापि विशेषदर्श
नस्य गुणस्य हेतुतासिद्धेर्वक्तव्यतथा चेति पित्तादीनां तत्र रोगहेतुत्वस्वरूपं दोषत्वं निर्विवादमत आह भ्रमहेतुवशतियद्वादोषत्वे यदि विशेषदर्शनप्रतिबंध
कत्वे तदा विशेषदर्शनप्रतिबंधकाऽइत्यनेनेपानस्तत्प्रमत्ता भ्रमहेतुवशति यद्वा दोषादोषपदव्याख्यास्पष्टैतेनेपा भ्रमहेतुवस्तदा शरीरामेदारोपहेतुविप
रीतवासनासत्त्वे ममेदं शरीरमिति प्रमानस्यादत आह शरीरामेदारोपश्चेति अपि त्वादेरदोषत्वादि दोषत्वात् भ्रमहेतुत्वात् तु अत एव सर्वपक्षे प्रतिष्ठि राम०
त्तसिद्धान्तकाविदित्यनेन पितादोषत्वं वस्तुनिगताद्विंत्यमितपक्षरस स्फुपित्तादेर्दोषताप्रतिहतपक्षाविदित्यनेन तस्य दोषत्वव्यवस्थापना उपपन्नः एवं अन्यथेति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

मूलाऽनुपपत्तेश्चेत्तदर्थो हि अन्यथाऽननुगतस्यापि हेतुत्वे शक्यत्वे वा च्यानवाच्चो न चायं संभवति विशेषदर्शनविरोधित्वेनानुगतेन दोषाणां हेतुतायाः पूर्वपक्षोक्त-
त्वादिति पृष्ठा ननु गामत्वतावच्छेदककारणविद्ध इत्यादीनामपि तथात्वापत्तिरन्यथासिद्धिक्लृप्त्यैवेति दर्शनस्य हेतुत्वापादनमसंभवदुक्तिकमित्यमाविवछे
विषयविशेषादीति आदिपदात्तत्कालीनत्वस्य तत्तद्व्यक्तित्वस्य वा परिग्रहः पित्तादेर्दोषभवादिभ्रमेन भ्रमानुत्पादने नानिष्टमतत्र छ्छेत्यप्रमेति पित्त-
सत्यप्यालोकादौ श्वैत्यग्रहात्तत्तदितियुक्तं पद्यत ननुगतानां न प्रयोजकतातदापित्तादितः श्वैत्यप्रमाप्रतिबंधेन ध्यानत्वितत्वानां तत्र भच्छुन्यप्रमीप्रति हेतुत्वे
ऽननुगमादित्यर्थः इदानीन्तु सर्वेषामेव श्वैत्यप्रमात्वमिति भावः नन्वेकत्र श्वैत्यमहत्प्रतिबंधकसत्त्वेऽन्यत्रापि श्वैत्यग्रहो न स्यात्तत्समवधानविशेषणे दोषाभा-
वस्य तत्र सत्वात्तत्तन्मणिप्रभावत्वेन वकारणतामाणप्रभावकूटत्वेन मणि प्रागभावादीनां अन्यत्रासंभवेन दाहो न स्यादित्यभिप्रेत्याह कार्योपधाय-
कत्वादिति अत्रापि तत्तन्मणित्वावच्छिन्नाभावत्वेन कूटस्य फलोपधायकत्वे बोध्ये तेन तत्तद्दाहादीनां फलानां पश्चात्तन्न दोषः केचित्तु तत्तन्मणित्वावच्छिन्नाभावत्वे-
हेतिकूटत्वेनैव हेतुता तच्च कूटत्वं तत्तन्मणित्वावच्छिन्नाभावानामेकैकघटिततत्तन्मणिप्रभावकूटत्वगत्वावच्छिन्नाप्रत्येककरदे चक्रमालिलादिसत्वे दर्शक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

सालिकांतादिविषयकत्वं यथा यावद्दंडादीनामेकज्ञानविषयत्वेन तादृशज्ञानविषयव्यवहारो न स्यादिति भावः ननु विशेषादर्शनादित्यादीनां दोषाणामनन्तत्वात्तेषामपि नन्वतिरिक्त
क्तं एवं पित्तादेरदोषत्वेन ततः प्रमाप्रतिबंधकत्वं न स्यादित्यत उक्तं अतः कथं सर्वज्ञेति मूलमतं तत्स्वतात्पर्यतितत्र दितितेषां पित्तादीनां नास्माकमिति विशेषादर्शन
स्य प्रतिबंधकस्याभावो विशेषदर्शनं प्रमस्थां कारणीभित्यस्यापि रूपगमम् पत इति भावः ननु भवतु पित्तादिदोषाविशेषादर्शनस्यापि कचित्तथात्वेन वि
शेषदर्शनस्य प्रमाहेतुत्वं तथापि उदयनवादमतं आह अयं भवतीति अत एव पित्तादयो दोषा एवेत्येवकारेण विशेषादर्शनं व्यवच्छेदं अग्रे वक्ष्यतीत्यर्थः सक
लाभावे सेंद्रियसंयोगादेव गुणं अभावः व्यभिचारि विनापि विशेषदर्शनं शंखत्वादि प्रमोत्पादादिति विशेषदर्शने विशेषदर्शनापेक्षणामनवस्था
ऽस्थैर्यं वेति कस्यचिदिंद्रियस्यैव प्रमाकारणस्यैव गुणपदेन विवक्षितत्वात् आह सकलप्रमाणेति परिहृत्य नानामिंद्रियविषयादीनां इदं त्वेकं पित्तादेः
त्यप्रमात्वं चेत्यप्रामाण्यप्रमात्वं वा न प्रतिबंध्यतावच्छेदकं किंतु चैत्यलौकिकप्रत्यक्षमन्यथा सति पित्ते प्रमानुत्पादेपि चैत्यप्रत्यक्षोत्पादेन चैत्यपरप्रामा राम·
त्यनुव्यवसायः स्यादिति विशेषकाकरणतापहितंरं प्रमाकारणत्वेनेव जन्यप्रमाप्रतिकारणताग्रहस्तथापि अप्रत्यक्षप्रमासामान्येन क्षयो वयवंदेय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

संनिकर्षादि इत्यस्मादि प्रामाण्ये व्यभिचारादतो यस्येति याहृशीत्यादी दंडं विचार्यतइत्यादिनास्य स्पष्टीकरिष्यति तथा च कार्यकारणभावः ए-
वं चेतोपि न दोषभावस्य हेतुत्वमिति सिद्धांते योजनीयं एतेनेति तत्तद् प्रमायां तत्तद्दोषहेतुताऽप्रमाकारणत्वेनाप्रमासामान्ये हेतुतेत्यर्थः
मूलस्थदोषइत्यरिति तथा च सन्निकर्षादि कार्यकारीदोष एवातिरिक्त इति भावः न च प्रमायां दोषापीतियद्यपीदमपरस्तं पूर्वैरपि तथापि टीका-
रातत्तथापि भ्रमसाधारणदोषजन्यतया न प्रमायाः परतस्त्वमित्यभिमानादित्यंशे कात इदंत्वेः प्रमात्मकसाज्ञत्वप्रयोजकत्वे भ्रमानु-
मितावतिप्रसंगः तद्व्याप्त तत्तद्दोषाणां तथात्वेऽननुगमः दीधितौ व्यभिचारात्स्यानुमादिप्रत्यक्षे व्यभिचारात द्रव्यविशेषः आत्मभिन्न
द्रव्यं प्रमाविशेषो लौकिकप्रमानत्वं च व्यतिरेकावेवमानमतः प्रमातदितरेति अनुभयमानारोपेपि तस्य हेतुत्वाद्भूयोवयवेंद्रिय-
सन्निकर्षस्य ताहृशप्रमात्वनकार्यतावच्छेदकं किंतु तत्प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः न च भूयोवयवावस्थानुगतस्याभावाद्भूयस्त्वस्यानिरुक्तेश्च
विशिष्येव कपालाद्यवच्छिन्नसंयुक्तसमवायादिर्घटत्वप्रत्यक्षप्रमायां हेतुर्वाच्यः स्यावतापि प्रमाजन्यत्वं सिद्धमेव अत एवाह घटत्वा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

दिनेतिसन्निकर्षस्य घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्व एव हेतुत्वेन निर्विकल्पकानुपपत्तेराह घटत्वादेर्वेति यद्वा प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन घटसंनिकर्षपि
श्देत्वात्ताद्घटप्रत्यक्षं भवत्येवातो घटत्वादेर्वेति तथा च घटत्वप्रत्यक्षत्व एव कपालाद्यवच्छिन्नचक्षुः संनिकर्षो हेतुरित्याशयः प्रा
माणिकैगौरवं न दोषायातो मानाभावादिति न च तत्कूलतर्कशालिन्या घटत्वादिसन्निकर्षजन्यताया एव तादृशप्रमात्वं कार्यतावच्
छेदकमस्त्वन्यथा प्रमात्वावच्छिन्नं प्रतियोगिकान्तरं कल्पनीयमिति गौरवमतस्त्वाह प्रमेतरेति प्रत्यक्षे अनुभूयमानारोपे निर्विक
ल्पकं प्रति कार्यकारणभावान्तरकल्पने गौरवं च इष्टत्वं जन्यप्रत्यक्षेति जन्यप्रत्यक्षप्रमात्वं विशेषणविशेष्योभयसन्निकर्ष
स्य न कार्यतावच्छेदकमित्यर्थः धर्मसाधारणत्वात् तादृशसन्निकर्षत्वस्य अनुभूयमानारोपहेतुसाधारणत्वात् सविशेषणवि
शेष्योभयनिर्निरूपि सन्निकर्षः असंभवात् घटग्राहकसन्निकर्षात् संयोगाद् घटत्वग्राहकसंयुक्तसमवायादेर्भेदाभेदसंभवादिति राम०
अनितानागतेतीभाविभूतगंधादेरिन्द्रियत्वस्य प्रमा सतोपि संयुक्तसमवायादेरकारणत्वात् कारणस्य चोपनयस्यापि दोषाद्य ८०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

दितत्वादिति व्यभिचार इत्यर्थः न चालौकिकप्रत्यक्षप्रमायां तथात्वं वाच्यं अलौकिकप्रमायाश्च गुणजन्यत्वापत्तेः बहुप्रमाणरीत्यानित्यसाधार
णपनोपपत्तेः तत्र कारणत्वात् तत्कल्पने गौरवात् इंद्रियप्रमायां व्यभिचाराच्च तत्र चक्षुःसन्निकर्षस्यैव हेतुत्वात् घटे रूपमित्यत्र विशेष्यघटि
तसन्निकर्षव्यभिचारश्च तत्र घटे संयोगस्यैव हेतुत्वादिति किंचित् न च तत्र विशेष्यघटितसंनिकर्षस्य हेतुत्वे कॢप्ते ऽन्यथा त्वतीत
गंधादिचाक्षुषादिप्रमायामपि संयुक्तसमवायादेः सत्त्वात् अतीतानागतविशेष्यकत्वेति ननु तत्रापि विशेषणविशेष्योभयवि
षयज्ञानमेव विशेष्यघटितसन्निकर्षो ऽन्यथागत्या कल्पनीयो ऽत आह उभयविषयकमिति तथा च तादृशसन्निकर्षस्य न प्रमसाधार
णत्वात् प्रमात्वं तस्य जन्यतावच्छेदकमित्यर्थः सन्निकर्षत्वावच्छिन्नजन्यतायां येऽवच्छेदकं संकोचप्रमात्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वं वर्णयंति
तन्मतमभिहृत्य कार्यकारणभावांतरं कल्पयन् स्वसिद्धांतयति तथापीत्यादिना लौकिकविषयतावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेन घटत्व
प्रमायां घटचक्षुःसंयोगादिः कारणमित्यर्थः तेन सामान्यलक्षणादिजन्यप्रत्यक्षेण व्यभिचारः सामान्यप्रत्यासत्तिचक्षुःसंयोगादि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

८१ 81

साधारणमेकं प्रत्यासत्तित्वमस्तीत्यभिमानेनेदमित्यन्ये ननु वाह्यवृक्षस्यतमसि सन्निकर्षात् घटप्रमा स्यादेवं रजतारोपस्थले शुक्ते
त्ववत्याः शुक्तेः सन्निकर्षेण शुक्तित्वप्रमा स्यादत आह विशेषेति दोषाभावालोकादिघटितसामग्र्या इत्यर्थः नचैवं दोषाभावहेतुत्वे
मानाभावः शुक्तित्वादिलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन दोषाभावकार्य्यतावच्छेदकत्वात् न तु प्रमात्वघटितस्य गुरुप्रायत्वादिति वा
धिते चेति मृतत्वेन चैत्रो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगिप्राणित्वादित्यनुमानेन तु बाधवज्ञानदोषवशाद्यत्र जीवनप्रतियोगित्वमवगतं
तत्र यथार्थपरामर्शशालिन्यपि दोषाभावाहेतुताऽवश्यं वाच्येत्यर्थः तादृशदोषो लाघवज्ञानं बाधज्ञानं च न त्वेवं यत्र बाधज्ञानं नास्ति
परामर्शेऽपि न तत्र प्रमानुमितिः स्यादतः सत्यपीति असत्यपीति साध्यास्तु चेत्पर्वतादौ बाधानवतारेऽपि वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानात्प्रमा
नुमितेरनुत्पादाद्यथार्थपरामर्शस्यैव तत्र प्रयोजकत्वं न तु बाधाभावस्येत्यर्थः इश्वरीयादिति नच समानाधिकरणस्यैव पराम राम
र्शस्य हेतुत्वमिति कथमेतदिति वाच्यं समानविशेष्यत्वेन यथार्थपरामर्शप्रमानुमित्योः कार्य्यकारणभावः इत्याशयान्न वान्य ८१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

स्वपरामर्शसत्त्वेऽप्यनुमितेरनुत्पादात् समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या व्याप्यपक्षत्वेनोक्तं समानविशेष्यत्वेनेति वाच्यं एक
स्मिन् पर्वते परामर्शपर्वतो तरेऽनुमित्युत्पत्त्या चैत्रीयानुमितिं प्रति चैत्रीयपरामर्शस्य समानविशेष्यतया हेतुत्वात् तत्र समवायेन हे
तुत्वेऽपि यथार्थपरामर्शस्य समानविशेष्यतयैव विशिष्य कार्यकारणभावात् तत्तत्प्रमानुमितौ यथार्थपरामर्शस्य कालिकेन व्याप
कत्वेऽपि कश्चित्त्वनु पर्वते वह्निप्रमानुमितित्वं न भ्रमपरामर्शादेः कार्यतावच्छेदकमालोकपरामर्शादपि तदुत्पत्तेः न चेश्वरीय
एव सर्वत्रास्तु तथा सति विनिगमनाविरहेणाप्रमालोकपरामर्शादपि तदुत्पत्तेः न चेदि परामर्शानां सर्वेषामेव हेतुत्वेऽनेककार्य
कारणभावापत्तेः तथा चानुगमाय साध्यवदिति परामर्शत्वेन तत्त्वं वाच्यं तथा च किमीश्वरीयपरामर्शतात्पर्यभावनेनेत्यतो लाघवाद्धा अत्रा
ह साध्यवतीत्यादि तत्त्वं यथार्थपरामर्शत्वं अत्रापि संबंधभेदेन वह्निव्याप्तिभेदात् परामर्शत्वमपि नैकं किंतु साध्यवद्विशेष्यकत्वेन
त्वेनैव हेतुता सामान्यसामग्र्यपेक्षणेनातिप्रसंगः वदंतीत्यपर रक्षा गंधाद्योऽनुमितेः प्रमात्वमेवोत्पत्तिकालावच्छिन्न संबंधेन च

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

९१ 82 तद्धति परामर्श एव नास्ति । यत्तेन संबंधेन प्रमाणोपाधेतेति कश्चित्तेन संबंधेन व्यापकताज्ञानमेव नास्ति तद्धर्मसमवायांशो भ्रमे वेत्यत्र
रमइत्याह तन्नास्थितिज्ञाणावच्छिन्नघटस्थ्यपक्षत्वेपि प्रमात्वमितिर्नस्यात् स्थितित्वज्ञाणावच्छिन्नसंबंधेन व्यापकताज्ञानात् साध्य
स्त्वत्वेपीतिइदंवह्निमदित्यत्रइदंत्वस्यवह्न्याविरोधित्वज्ञानाद्धिसत्वेपिइयेवह्निमत्वमितिः प्रमास्यादित्यर्थः नचाविरोधपदेन व्या
प्यत्वमेववाच्यं तथाचपक्षतावच्छेदकसाध्यव्याप्यत्वप्रमाप्रमात्वमितिहेतुरितिवाच्यं इदंवह्निमदित्यत्रवह्निमद्देशेपिप्रमात्वेन
स्यादिदंत्वस्यवह्न्यव्याप्यत्वात् तत्र अपि करणविशेषांतर्भावेन अविरोधज्ञानंवाच्यं नत्प्रमात्वमत्वमितिप्रमात्वे प्रयोजकं जलह्रद
त्वविशिष्टं तु इदंत्वंवा[illegible] भावव्याप्यमेवातः पर्वतत्वादेरिति इदमपिपर्वतत्वाभावाव्याप्यत्वमविरोधइत्याशयेनाह पर्व
तभेदाव्याप्यत्वस्य तथात्वे नायं दोषः यद्यप्यविरोधज्ञानमवाधित्वज्ञानं तच्च पक्षे साध्यवत्वज्ञानमेव तत्तत्प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामे राम
वानुमितेरपि तदुक्ते त्विवक्षाक्येन तथापि गर्जितादिना मेघाद्यनुमानादाव प्रसिद्धसाध्यकस्थले च व्यभिचारादवाधित्वज्ञानमेवन ९१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

हेत्वरित्याशयः पूर्वं पक्षयालाघवादाह वक्ष्यत इति शुद्धकालविशेषरूपसंबंधेन व्यापकता कोडिक्रोतोऽत आह कालविशेषघटितेर

तिश्चत्र तत्कालावच्छिन्न समवायस्य व्यापकतानंतर्गतत्वेपि समवायस्य तदस्तीति न दोषः न च तत्कालावच्छिन्नसमवायेन व्यापक

त्वाज्ञानात्कथं तेनानुमितिरिति वाच्यं तेन संबंधेनासंसर्गाग्रहादेव तदुत्पत्तेः नचैवं संयोगादिना व्याप्यग्रहदशायामपि तेनानुमिति

ःस्यात् संयोगसंसर्गकानुमितौ संयोगादिना व्याप्य व्याप्तिज्ञानस्य कारणस्याभावात् प्रकृते च समवायेन व्याप्तिज्ञानस्य सत्त्वा

वात् तेन संबंधेनानुमिति रूपफलनिर्णये ताह शपरामर्षस्यैव तत्त्वे कार्य्यतावच्छेदकं अन्यथानुमितेः प्रमात्वमेव ताह शप्र

त्यक्षेत्त कगुणाभावादेव न प्रमात्वमिति केचित्तु अन्यथा शुद्धस्य कालविशेषस्य तद्वृत्तित्व वा संबंधविधया भानेनन्तु विशेषणास

हष्टविशिष्ट ज्ञानस्य प्रमात्वमेव कार्य्यतावच्छेदकमस्त्वत आह सामान्येति तथाच सामान्यलक्षणाजन्यतात्र कारकप्रमयाव्य

भिचारात् प्रमात्वमस्य न कार्य्यतावच्छेदकमिष्टितं दृढीति ज्ञानं तत्रापि व्यभिचारो बोध्यः। न त्वेवं विशेषणावच्छिन्नविशेष्यज्ञानस्य प्रमा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

८३ त्वमितित्वं शाब्दप्रमात्वं चप्रत्यक्षत्वकार्य्यतावच्छेदकतरकं वाच्यं तथाच कार्य्यतावच्छेदकभेदे कारणतावच्छेदकभेदे नियमनस्यात् अ
83 तत्राह ॥ कार्य्यतावच्छेदकभेदेनेति । प्रकृतेपीति प्रमात्वमितित्वादिकं प्रमात्वमितिप्रागभावादीनां कार्य्यतावच्छेदकमित्यस्य व क्तव्य
कत्वादिति प्रामाण्यांतरसिद्धं कार्य्यत्वेन हेतुना सिद्धं एतेनप्रामाण्यग्राह्यगुणजन्यत्वेनेश्वरसिद्धिरीश्वरसिद्धौ चेश्वर[redacted] ज्ञानस्य गुणत्वसि
द्धिरित्यन्योन्याश्रयो निरस्तः अनेन प्रमाणेन यदि ईश्वरप्रमासिद्धिस्तदा तत्स्य प्रयुक्त्या नित्यधर्मोपि सिद्धः ततः प्रमाणांतरतीत्यन्येनैव स्वरूपेण
दिना वितिगमनाविरहः ईश्वरीयघटादिप्रकारकत्वेनैव तथात्वात्तदवच्छिन्नधारावाहिकप्रत्यक्षे शाब्दबोधादौ चान्यथासिद्धत्वाज्जन्यग्राह्यप्रमा
मात्रे यावत् प्रमाया जनकत्वं सिध्यति सा च यावत्प्रमासर्वत्रेश्वरीया क्वचिदनीश्वरीयपि इति नत्विति इति एवमीश्वरज्ञानाभिन्न गुणाएव घ
टाद्यभाववन्नमेश्वरीयघटप्रमेवदोषइत्यर्थः तदभावविशिष्टज्ञानमितिएवं घटादिभ्रमे ईश्वरीयघटाभावज्ञानं दोषः इति वाच्यं नच रजता राम
रोदेरपि प्रमात्वं स्यादीश्वरीयज्ञानस्य सर्वविषयस्य शुक्त्यादावपि सत्वादिति वाच्यं रजतप्रकारकत्वावच्छिन्नरजतविशेष्यता संबंधेन रजतज्ञानं ८३

विशेष्यतासंबंधेन जन्यरजतप्रमामात्रे हेतुरित्यभिप्रायात् कारणादिधीप्रमात्वमीश्वरीयत्वं वा नोपादेयं एवं सति यदि कार्य्यतावच्छेदके
पि पूर्वोक्त एव संबंधः तथापि न क्षति ज्ञानत्वापेक्षया जन्यत्व। सिद्धेरितिध्येयं नच विशेषणमेव विशिष्टप्रमायां हेतुरक्तश्चातीतानाग
तविशेषणकप्रमाणां व्यभिचरमत्वादि प्रमायामात्वेंऽतत्वादिकमेव हेतुरित्याहुः सर्वत्र व्याप्यमेव तत्तत्प्रमायां हेतुरंततः तदन्या
न्यत्वस्यैव व्याप्यत्वसंभवात्· तदेव वा तत्तत्प्रमायां हेतुरित्यापि केचित् सामान्यलक्षणादिजन्यप्रमादिसृष्टेः कारणताकल्पने गौ
रमतत्वरूक्तत्र इति तत्तद्विशेष्यकघटत्वादिप्रमाप्रति तादृशतद्विशेष्यज्ञाने आत्मनिष्ठे समवायेन हेतुरिति मते नाह निर्विकल्पकज
नीति अन्यथार्थस्य ग्रहानमादायैव संगतेः एवं प्रसिद्धसाध्यके व्यभिचारः संगमनीय सामान्यलक्षणाः अयानिर्विकल्पकहेतुत्वे सार्व
पत्तिः पूर्वोक्तरीत्यादेरिति प्रत्यक्षे व्यभिचारश्चेत्यत आह वस्तुत इति क्वचिदुक्तशाख्यादिभ्य एव विशेष्यसंसृष्टत्वादि पाठः तं
अतएवेति विशेष्यवृत्तित्वमपहाय विशेष्यसंसृष्टत्वस्य विवक्षणात् पृथिव्यामपीतरभेदे संसृष्टत्वादिति भावः कश्चित्तु अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

८५ 84 त एव विशेषणज्ञानग्राह्यत्वादेव विशेष्य ज्ञानग्राह्यत्वेन तत्र साध्यस्य विशेष्यस्य पूर्वमज्ञानात व्यभिचारः स्यादित्याह अत्र च संसृ
ष्टमात्रस्यैव विशेष्यसंसृष्टत्वादिति प्रसंगो घटसंसृष्टघटत्वज्ञानत्वेन विशिष्य हेतुतायामपि वैयर्थ्यमेव घटासंसृष्टघटत्वाप्रसिद्धेः अत्र
ज्ञातविशेष्यत्वेन प्रवेशे च साधीयाननुगम इति यद्यपि तथापि विशेषणसंबंधेन विशेषणवन्मात्रवृत्तिपदार्थसंबंधेन वा विशेषण
ज्ञानं हेतुस्तत्प्रमायामिति भावः न च घटत्वसंबंधेन घटत्वज्ञानं घटत्वप्रमायां हेतुरिति फलितं तथा चातीतघटप्रमात्वादिप्रमायां तेन त
ज्ञानाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यं संबंधस्य पूर्ववर्त्तित्वाभावेपि विषयस्य विशेषणवन्मात्रवृत्तिपदार्थसंबंधेन वा तस्य हेतुः अत्र चेदं बोध्यं
उत्पत्तिकालीनो घटो गंधवान् नित्यत्वे तदुत्पत्तिकालावच्छिन्नसमवायसंबंधेन गंधप्रमा घटांतरे प्रसिद्धा तेन संबंधेन विशेष्यसंसृष्टं न वि
शेषणं एतद्गंधस्य साध्यत्वेतु एतदुत्पत्तिकालावच्छिन्नसंबंधेन तद्गंधप्रमाऽप्रसिद्धेव गंधप्रमापादेविशेषापत्तिः तत्कालीनत्वांशे एव राम
भ्रमत्वादिति ध्येयं संकरोति भ्रमप्रमयोः प्रत्येकं स्वजनकयोर्धर्माधर्माभ्यां संभवेन धर्मादेरप्रमा स्वधर्मीत्वाप्रमोत्पत्त्यापि दुर्वचत्वा ८५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

रइति नच धर्मित्वमेव न जातिमत्तद्विजातीयगुणत्वे हेतुतावच्छेदकतात्तज्जातिनिरूपपत्तौ तत्र मानाभावादिति वाच्यं । तथापि तत्तज्जा
तिभिरेव संकरात् यागदानजन्यतावच्छेदकस्वर्गवृत्तिजातिनां घटादिप्रमाजनकावच्छेदकजातिभिः परापराभावाभावादिति क
श्चित्तु अत्र धर्मप्रमात्मकसमूहालंबनजनकादृष्टे धर्मप्रमाजनकावच्छेदकजात्योः संकरो बोध्यः इत्याह मतं तत्र ह्यम्यामदृष्टाभ्यां
तादृशसमूहालंबनोपपत्तौ एकस्यादृष्टस्योभयहेतुत्वे मानाभावात् न च प्रमात्वावच्छिन्ने प्रतिकारणं गुणः न च सलिंगपरामर्शादि
तथा ऽत मन्त्र कथं गुणपदप्रयोगो ऽत गुणपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह प्रमात्वावच्छिन्नेत्यादि न च विशेष्यसंबद्धविशेषणज्ञानत्वादि हमे
व प्रवृत्तिनिमित्तमस्तु गुणादिपदानां तेन रूपेण प्रतीतेः सल्लिंगपरामर्शादौ गुणव्यवहारश्च हेत्वपित्ताभावस्य केवलत्वेत्यादि
प्रमां प्रति हेतुत्वाद्यावर्त्तनाय अभाववत्वानवच्छिन्नेति वस्तुतस्तादृशदोषाभावस्यापि केवलत्वादिप्रत्यक्षमेव कार्यतावच्छेदकं पूर्वोक्त
युक्तेरिति नाभाववत्वावच्छिन्नेति देयं गुणाभावश्चधर्महेतुत्वे मानाभावात् प्रमात्वावच्छिन्नेत्यत्राभाववत्वानवच्छिन्नेति नोक्तं गुणा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

भावस्यदोषत्वेपिवह्नातिः अतएवभूयोवयवेंद्रियासन्निकर्षरूपहरत्वस्यदोषत्वव्यवहारश्चयथाऽः अत्रप्रमात्वादिपदेघटप्रमात्वादिप
रेवोध्येघटप्रमात्वादिकमपिकार्यतावच्छेदकं कस्यापिकिंतुघटप्रत्यक्षप्रमात्वादिकमितिमतेपिनक्षतिरित्याशयेनाहविशिष्टेतितत्वमहं
वच्छेदकात्वं अवच्छेदकत्वकोटिप्रविष्टमितियावत् तथाचप्रमात्वावच्छिन्नेत्यस्यप्रमात्वघटितधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः आर्थसमाजेतिजन्यज्ञान
त्वमात्मनःसद्विधतितत्प्रकारकंच विशेष्यसंबंधविशेषणज्ञानस्यकार्यतावच्छेदकमिति कार्यतावच्छेदकद्वयघटितत्वेनतद्वतित
त्प्रकारकज्ञानत्वंनकार्यतावच्छेदकं तथाचयदातद्वतितत्प्रकारकस्यज्ञानस्यसामग्रीतदप्रमाजायतइतिभावः एवंतदभाववतीत्यादावपि
बोध्यं।वस्तुतोनात्रार्थसमाजः अदृष्टतद्वतितत्प्रकारकत्वस्यकार्यतानवच्छेदकतयाकार्यतावच्छेदकद्वयाघटितत्वात् इदं किंतु गौरवा
त्ज्ञानत्वगर्भंनकार्यतावच्छेदकमित्यादेर्यार्थः तदेकज्ञत्वेसतितद्वतितत्प्रकारकत्वमेवतथाकार्यतावच्छेदकं तद्वतितत्प्रकारक
त्वंकस्यकार्यतावच्छेदकमित्याशंक्याह उक्तरीत्यैवमिति विशेष्यसंसृष्टविशेषणज्ञानत्वंगुणत्वमित्यर्थः यद्वानन्तुज्ञानत्वघटि राम
तप्रमात्वंयदिकार्यतावच्छेदकंतदागुणापदप्रवृत्तिनिमित्तंतत्कर्मेनसंभवत्यतः किंप्रवृत्तिनिमित्तमतउक्तरीत्यैवमितितथाचज्ञानत्वा ८५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

गर्भप्रमात्वावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपितेत्यादि घटितंगुणत्वंवाच्यमित्यर्थः विशेषणज्ञानस्यविशेष्यसंसृष्टासंसृष्टविशेषणज्ञानस्यात
थात्वे गुणादिनैवेच्छासाधारणांतद्धितत्प्रकारकत्वंविशेष्यसंबद्धविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकमित्यर्थः विशेषणज्ञानस्यवि
शिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रतिहेतुत्वेकल्पकत्वयाविशेष्यसंबद्धविशेषणज्ञानस्यापितथात्वात्तज्ञानत्वविनाकृततद्धितत्प्रकारक
विशेष्यसंबद्धविशेषणज्ञानस्यकार्य्यतावच्छेदकंनस्यात्तंदन इदस्तुतंक्वचिदिद्यांस्तितिपागेनान्नि श्यथिवीविशेष्यकरजतत्व
प्रकारकत्ववतःशुक्तौविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्ववत्त्वनरजतविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्वमपिकार्य्यतावच्छेदकमित्यर्थः
यद्वारजतत्वस्यपृथिवीत्वव्याप्यत्वमतेपृथिव्यामितिकेवलभ्रमस्यशुक्तावितिभ्रमसाधारणस्योदाहरणंयदितुशुक्तविशेष्यकत्वा
पेक्षयालाघवेनविशेष्यकत्वंतथेतिस्वपातंप्रत्याहपृथिव्यामितिक्वचित्तुशुक्तेरितिरजतमात्रवृत्तिविजातीयशुक्लरूपरं तथाच
रजतप्रामाण्यव्याप्येयथाताहृशशुक्तेरजतत्वप्रकारकत्वंनकार्य्यतावच्छेदकंतथारजतप्रमात्वमपीत्यर्थश्चत्याह एवमिति द्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

८६
86
प्यवत्तिव्यापकत्वाज्ञानत्वव्यापकवत्तिव्याप्यज्ञानत्वं तत्समानाधिककरणावत्तितज्ज्ञानत्वैरित्यर्थः समानयोगक्षेममिति सतिरजतत्वज्ञाने
रजतत्वप्रकारकत्वे सति च पृथिव्यां रजतत्वाद्यसंसर्गाग्रहेः पृथिवीविशेष्यकत्वे ज्ञानस्येति न विशिष्टकार्यतावच्छेदके यदि यात
हिं सति वा स्वरजते ऽसंसर्गाग्रहादौ रजतविशेष्यकत्वे सति च रजतत्वज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वमिति तदपि न तथा यद्यप्येवमनं
तकार्यकारणभावमिया यदि तद्वारणाय तत्प्रकारकज्ञानं यात्र जायते तस्य तद्धर्मवत्त्वे न तद्विशेष्यकं तद्रूपवतीति न तत्कार्यताव
च्छेदकमिष्यते तदा प्रमात्वे पि दीयतीह ष्टिरित्यर्थः न च रजतविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वमेव प्रामाण्यमप्रामाण्यमन्यथा विप
रीतत्वं च तदुभयसाधारणपादेवं चेत् कार्यतावच्छेदकमेव पूर्वोक्तोभयतियामकस्यैव एतन्नियामकत्वे विपरीतत्वं च तदुभयस्थले प्रामाण्यप्र
संग इति वाच्यं पृथिवीविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वादीनामप्येवं कार्यतावच्छेदकत्वापत्त्यावनन्तकार्यकारणभावप्रसंगात् अ एम
त एवोक्तं समानयोगक्षेममिति पुरुषभिन्ने पुरुषत्वव्याप्यवत्ताज्ञाने न पुरुषत्वप्रमोत्पादकमत आह व्याप्यप्रमेति अत्र प्रमात्वं ८६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

वाष्पवत्त्वरूपेण्याप्यप्रकारकज्ञानत्वे तेनतत्त्वरूपावच्छिन्नव्याप्येतद्व्याप्यत्वज्ञानोत्तरं वाष्पवत्त्वरूपेतत्प्रमात्वादेपिनदोषः तत्त्वमितिविशेषदर्श
नं संशयोत्तरप्रत्यक्षेएवनहेतुः किंतुलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानेतत्सप्रतिबंधकत्वादितरकोटिभानप्रतिबंधकत्वेनतदुपयोगः
तिएवंभ्रमाद्युत्तरप्रत्यक्षेपिनहेतुरिति अत्रवदंतीत्यादिनावक्ष्यते एवमप्रत्यवहितोत्तरनिश्चयत्वगर्भतयासंशयोत्तरप्रत्यक्षत्ववद्भ्रमो
त्तरत्वाद्यप्रत्यक्षत्वमपिनकार्य्यतावच्छेदकमितिबोध्यं विशेषदर्शीहेतुजन्यज्ञानमात्रेन व्याप्यविषयतानियमोऽतएवंहीत्यादिमूलम
संगतमतआह सामग्रीवक्ष्यतीति विशेषदर्शनहेतोः साधारणस्यतप्रामाण्यहेतुत्वं सर्वत्रप्रमात्वापादप्रसंगादतः सामग्रीवाच्या तत्रैवंही
तिमूलेहषणमित्यर्थः ननुकरादिमद्विषयकत्वमात्रव्यवसायेनग्राह्यं नतुकरादिमद्विशेष्यकत्वं अन्यथाकरादिमद्विशेष्यकत्वग्रहे
पुरुषविशेष्यकत्वस्यापिग्रहापत्तेर्व्यवसायापत्तिरतआह पुरोवर्त्तिनीनितथच पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वेसतिरजतत्वप्रकारकत्वव्य
यानुव्यवसायेनगृह्यतेतथाकरादिमद्विशेष्यकत्वेसतिपुरुषत्वप्रकारकमपिनचैवंव्यवसायापत्तिपुरोवर्त्तिपुरुषविशेष्यकत्व

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

८७ 87 ग्रहे तद्विद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वग्रहे वानुव्यवसायस्यामित्यादि प्रागुक्तमवधेयं तस्याकारादिमति पुरुषत्वज्ञानस्यापि प्रागिव पू-
र्वमतश्च व्यापकज्ञानकाले व्याप्यभाने बाधकाभावात्त्वन्मतेपि तुल्य इत्यर्थः यद्वा प्रागिव व्यापकग्रहात्पूर्वमिव बाधकाभावादित्युपनय-
दिति सत्वेनोपनीतभानस्यापि संभवादित्यर्थः न च यत्र विशेषादर्शनांतरे व्याप्याभावप्रत्यक्षं तत्र तत्सामग्र्येव व्याप्यवत्त्वे विषयत्वे बाधि-
केति वाच्यं अप्रामाण्ययोग्यतानास्कंदितविशेषदर्शनस्य हेतुतया तत्र तादृशप्रत्यक्षानुत्पादात् इति केचिन्न बाधस्य धर्मितावच्छेद-
कमिश्रित एव ज्ञाने प्रतिबंधकतया तदमिश्रितव्याप्यवत्ताभानेन बाधकं तत्रापीत्याहुः कथमिति अनुव्यवसायेन प्रामाण्यव्याप्यस्य
व्याप्यवद्विशेष्यकत्वस्य ग्रहादिति भावः विना चेति तथा च यत्र प्रामाण्यसंशयस्तत्र विनैव व्याप्यग्रहं व्यापकग्रह इति वाच्यं तथा च व्यभि-
चारान्न हेतुतेत्यर्थः ननु विशेषदर्शनस्य प्रत्यक्षहेतुत्वे करादिदर्शनेपि विशेषांतरस्य दर्शने धीकार्य्य एवं तत्रापीत्यत्र नवस्थाक्वचि- राम
त्तु विना विशेषदर्शनं तत्तत्प्रत्यक्षोत्पादे विशेषदर्शनस्य व्यभिचारः इत्याशयेनाह प्रलेत वापीति केचित् ननु संशयविपर्ययोत्तर- ८७

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

प्रत्यक्षसामान्येऽपि तद्विशेषदर्शिहित्वता अन्धकारे घटसंशयोत्तरप्रत्यक्षे व्यभिचारादत आह विशेषावृत्तिविशेषदर्शनातिरिक्तयावत्तदुपलम्भका

वच्छिन्नधर्मसंशयोत्तरप्रत्यक्षं तस्य हेतुत्वादिति तत्तत्प्रत्यक्षातिरिक्तसंशयोत्तरप्रत्यक्षत्वं विशेषदर्शनकार्यतावच्छेदककार्यतावच्छेदकमि

ति कश्चित् पूर्वोक्तरीत्या विशेषदर्शनस्य साधारणहेतोर्जनकत्वमत आह तद्दर्शनेत्यादि तद्धेतुत्वमिति मूलेकरचरणादिहेतुत्वमिति भ्र

मनिरासायाह तद्दर्शनो ×१ आलोकादिसमवहितभ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षे वा ×१× त्यादीति काश्चित् अन्ये प्रतिशति व्याप्यदर्शनं प्र

ति पूर्ववर्तित्वं गृहीत्वैव तादृशप्रत्यक्षकारणत्वग्रहादिति शेषः अत्रमित्यादिरूपेति अत्रमित्यात्मकव्याप्यग्रहस्य सामग्रीतज्जन्यत्वं तस्या

एतत्प्रत्यक्षे अनुपपातत्वमिति तत्त्वं स्यादिति भावः आदिपदाद्व्याप्यग्रहः यत्र वाप्यवस्थ्याणोऽस्यातद्न वेति संशयेऽस्यात्तत्त्वाभावव्याप्यधर्मोत्तरं स्थाणु

त्वाभावप्रत्यक्षं तत्र किमिति स्थाणुत्वप्रत्यक्षं नोत्पद्यते लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यएतज्ज्ञाने व्याप्यवत्ताधियो विरोधित्वात्तत्र च दोषविशेषणा

मनंतरणाप्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवं विशेषवत्तितविवेके न च विशेषादर्शनमेव दोषस्तथा च विशेषदर्शनं संशयोत्तरप्रत्यक्षे हेतुत्वं च

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

८८ 88 स्वाव्यवहितपूर्वक्षण वृत्तियावत्संशयकाव्यप्रत्यक्षत्वमतः संशयमपहायाह धर्मोत्पत्तीतिकेचित्तु वस्तुतस्थाणावेवस्थाणुत्वसंशयोत्प
त्तिकालेयदिनस्थाणुत्वांशेलौकिकप्रत्यक्षं तदा दोषः प्रतिबंधकोवश्यंवाच्यएवतदभावादेवाग्रेपिनतथायदितुसंशयोपिस्यात्वांशेलौ
किकस्याप्रत्यक्षद्वितीयादेरपिस्थाणुत्वांशेलौकिकत्वात्संशयोत्तरप्रत्यक्षेनविशेषदर्शनहेतुताव्यभिचारात् अतोधर्मोत्पत्तीत्याद्युप
लक्षणमेव धर्मसंशयोत्पत्तिक्षणेनकथंप्रत्यक्षमित्यपिबोध्यं मंचसंशयोत्तरलौकिकनिश्चयेविशेषदर्शनहेतुः अतोद्वितीयादेःसंश
यात्मकेप्रत्यक्षेनोक्तव्यभिचारइतिवाच्यंस्थाणुत्व।भावव्याप्यग्रहेस्थाणुत्वांशेलौकिकसंशयापत्तेः नचलौकिकनिश्चयभिन्नेस्थाणु
त्वग्रहेस्थाणुत्वाभावग्रहोविरोधीअतएवसंशयमात्रेतत्प्रतिबंधकमितिवाच्यंतथापिनिर्द्धर्मितावच्छेदककस्थाणुत्वलौकि
कग्रहापत्त्यास्थाणुत्वेलौकिकग्रहेदोषप्रतिबंधकतायाअवश्यंवाच्यत्वात् कश्चित्तुअन्वयव्यतिरेकाभ्यांविशेषदर्शनंसंशयो राम
त्तरप्रत्यक्षेहेतुर्नचतदनुत्पादेपिप्रत्यक्षसामग्र्यापादनंदुष्करंएवंसंशयानन्तरप्रत्यक्षेसंशयानुभावस्यहेतुत्वात् अव्यवहित ८८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

त्तरत्व संबंधेन संशय विशिष्टप्रत्यक्षत्वं च तत्त्वं अतः संशयमपहायाह भ्रमोत्पत्तीत्याह तज्जनकं भ्रमजनकं न च भ्रमाभावस्य कार्य्यसह
वर्त्तित्वेन हेतुत्वं तयोर्वा पपत्तिस्तथापि वक्ष्यमाणयुक्त्या विशेषादर्शनविशिष्टस्यैव तस्य प्रतिबंधकत्वादिति न विशेषदर्शनस्य हेतुत्वमु
पपद्यते विशेषदर्शने व्याप्यव्यावर्त्तकादिज्ञाने तेन पृथिवीत्वादि भ्रमोत्तरं गंधादिज्ञानात् पृथिवीत्वादि प्रत्यक्षेपि न क्षतिः न च श्वैत्यव्या
प्यशंखत्ववानिति ज्ञाने सति दोषसत्त्वेपि पीतः शंख इति भ्रमो न स्यात् अतो दोषाभाव इति स्यात् एवं त्वादिभ्रमे विशेषादर्शनविशिष्टमेव ह
रत्वादिकं दोषोऽप्यत्र पित्तमात्रं इति फलेन कल्प्यत इति न विशेषदर्शनाभावविशिष्टस्यापि तस्य विरोधितेति न चैवं दोषस्यैव प्रतिबं
धकत्वमस्तु न तु विपरीतज्ञानस्येति वाच्यं विनश्यदवस्थदोषजनितभ्रमोत्तरं तदभावप्रत्यक्षापत्तेरित्यधिकमन्यत्र प्रपंचितं न चै
वं विनश्यदवस्थदोषजनितभ्रमोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनं हेतुरस्तु तत्रापि विशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वात् अत एव सामग्र्यां विशेषदर्शने
सत्यपि भ्रमोत्तरप्रत्यक्षमिति न चैवं दोषस्यैव प्रतिबंधकत्वमस्तु न तु विपरीतज्ञानस्येति वाच्यं सति विशेषदर्शने सत्यपि भ्रमोत्त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

८९ 89 र प्रत्यक्षमिति एतेन भ्रमोत्तरत्वं सर्व्वस्यैव प्रत्यक्षस्य भ्रमविशिष्टप्रत्यक्षत्वं स्वाव्यवहितपूर्व्ववृत्तियावद्भ्रमकालव्यत्वं वा कार्य्यतावच्छेदकं
भ्रमविरोधित्वे नच कारणताकामिनी जिज्ञासा या भ्रमविरोधित्वेन तथैव प्रतिबंधात् भ्रमोत्तरप्रत्यक्षोत्पादः इति निरस्तं भ्रमसत्वेत
दनुत्पादात् विशेषदर्शनोत्तेजकत्वस्य तथापि वाच्यत्वात् प्रामाण्यज्ञानयोग्यताया उत्तेजकत्वेपि विशेषदर्शनं हेतुत्ताहाने भ्र
मविरोधस्यालोकादिसाधारणस्याननुगमात् च केचित्तु प्रतिरजतभ्रमेपि रजतत्वाभावप्रत्यक्षमुत्पद्यत एव लौकिकसन्निक
र्षजन्य एव तदभावज्ञाने तज्ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् नच लौकिकसाधारणतदिंद्रियजन्यतादभावज्ञानमात्र एव तदिंद्रिय
जन्यतज्ज्ञानस्य प्रतिबंधकता अत एव प्रतियोग्युपलंभाभावस्याभावप्रत्यक्षे हेतुतेति वाच्यं यतः फलोपधानभावव्यापकं भ्रमो
त्तरप्रत्यक्षंचोभयथाप्युपपद्यते विशेषादर्शनविशिष्टतदिंद्रियजन्यज्ञानस्य प्रतिबंधकतया भ्रमोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हे एम
तुतया वा हेतितीकाल्पे च तदभावज्ञानस्यैकेवलौकिकसन्निकर्षाद्यज्ञाने सामान्यतः प्रतिबंधकतानवच्छिन्नतदिंद्रियजन्यत्वादिनापि ८९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

नचैवं भ्रमोत्पत्तिकाले तदभावप्रत्यक्षं स्यात् भ्रमाभावविशिष्टस्याव्यवहितपूर्वोत्पत्तिर्यावच्छिन्नकाच्यप्रत्यक्षस्यैव विशेषदर्शनस्य हेतु
तया विशेषदर्शनाभावे नैव तदभावात् वक्ष्यते यद्यलौकिकसन्निकर्षव्याप्तिः सति भ्रमे तदभावधीस्तदजन्यज्ञान एव फलबला
द्भ्रमादेर्विरोधिता यद्वा यत्र रजतभ्रमस्तदिन्द्रियजन्मा तत्र विशेषदर्शनेन तन्नाश एव तदभावप्रत्यक्षं यत्र भिन्नेन्द्रियजन्मनो मानसस्य
वा भ्रमस्योत्तरं प्रत्यक्षं तत्र विशेषदर्शनहेतुताकल्पनं एवं यत्र रजतत्वाभावभ्रमोत्तरं रजतत्वव्याप्यधर्मेण रजतत्वभ्रमस्तत्रापि तन्नहा
पाजन्य एव ज्ञाने तदभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्याहुः अदोषत्वात् व्यभिचारासंपादकत्वात् उत्तेजकाभावकूटविशिष्टग्राह्या
भावज्ञानाभावस्यावश्यकस्य सर्वत्र कार्याधिकरणे सत्त्वादिति विपरीतज्ञानेति रजतत्वभ्रमविरोधित्वेन रजतत्वाभावव्याप्यज्ञानाना
मनुगम इत्यर्थः तेनेति यद्यप्युत्तेजकाभावकूटविशिष्टस्य प्रतिबन्धकतया तावदभावानां विशेषणत्वमेव तथापि यदि कूटत्वं
एकाभावविशिष्टापरत्वं तदापराभावविशिष्टतादिना विनिगमनाविरहः यदि च तदपेक्षाबुद्धिविशेषस्तदा चैत्रमैत्रादिना

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

९० 90

ह शङ्कद्धिनामवच्छेदकत्वापत्तोः कार्यकारणभावानंत्यं नचैवं मणिस्थले कागतिः उत्तेजकानां मणिमंत्रादीनां तत्रानुगमयितुमशक्यत्वा

त् तत्रान्यथाप्युपपत्त्योभाभ्यामेवतथात्वस्य सौष्ठवात् अत्र सति संभवे ऽनुगमस्य त्यागानौचित्यादिति वक्तव्यं चेन्न मैवं तत्तद्यवच्छिन्नता

वदभावविशिष्टमण्यभावादीनां अभेदान्न दोषः प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावाभेदस्याति रस्यत्वात् अत एव ऐंमपि विशिष्टोत्ते

जकाभावत्वेनोत्तेजकाभावमणित्वेन द्वित्वेन वा वह्निन्नाभावस्य हेतुत्वेनानेककार्यकारणभावशंतिनिरस्ता तादृशविशिष्टमा

वाद्यत्वेन कारणतावंमतिरिक्तं स्वरूपविशेषो वा प्रतियोगित्विदंत्वादिवदित्यप्यदेतात् यदि च पूर्वोक्तविधेन निगमनाविरह

भयेन प्रत्येकोत्तेजकाभावविशिष्टस्य प्रतिबंधकतावाच्यात् तदाह एकैकाभावेति एकैकमात्रेणि एकोत्तेजकविशिष्टप्रतिबं

धकत्वे पीत्तरोत्तेजकाभावविशिष्टसत्वेन कार्यं न स्यादित्यर्थः विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे पि प्रमात्वेन तत्कार्यतावच्छेदके प्रवि एम

ष्टमित्याहापि चेति प्रमाभ्रमसाधारणरजतत्वनिष्ठयोत्तरतदभावप्रत्यक्षं प्रति रजतत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रमात्वेन ९०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

विशेषणविशेष्यसंनिकर्षादिकत्वस्यतत्रतिनभ्रमोत्तरप्रमात्वं विशेषदर्शनकार्यतावच्छेदकमितिभावः एतेनप्रत्यक्षे विशेषदर्शन
मपिगुणइतिमूलंदूषितमितिध्येयं रजतभ्रमाभावविशिष्टरजतभ्रमानुत्तरत्वस्यप्रत्यक्षे रजतभ्रमविरोधित्वेनविशेषदर्शनस्यहे
तुता ऽतोभ्रमोत्पत्तिकालेनतदभावप्रत्यक्षंरजतभ्रमानुत्तरत्वंचस्याद्व्यवहितपूर्वोत्पत्तियावज्ज्ञानभ्रमकत्वमतस्त्राहहि अपिचेत्यपि
प्रत्यक्षः भिन्नविषयश्चेति भिन्नविषये ऽनुमितिसामग्र्याएवबलवत्वमतएवनानुमितिकालेपरोक्षेप्रत्यक्षमिति समानविषयेप्र
त्यक्षमित्साविरहविशिष्टायाएवप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वादाह सत्यांवेति अत्रचाबाधितपरामर्शसत्वे पक्षेत्यनुपरामर्शान्तव्य
वसायस्यचानुत्पत्त्या अनुमितिसामग्र्याः साध्यलौकिकप्रत्यक्षातिरिक्तानुमितिभिन्नज्ञानत्वंप्रतिबध्यतावच्छेदकंतेनसाध्यगोचर
नुमितिशाब्दसामग्र्योः सत्वेपिनसाध्यस्यशाब्दबोधस्यापिनिरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् एवंसमानार्थेविषये ऽसमान
विषयेवाशाब्दबोधे ऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वात् नवक्ष्यनुमितिसामग्रीसत्वेपरनादिशाब्दबोधोपीति यद्वाशाब्दसामग्र्यभा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ए।१ वविशिष्टानुमितिसामग्र्याः साध्यलौकिकप्रत्यक्षातिरिक्तप्रत्यक्षत्वावंतद्विशिष्टायाः प्रत्यक्षायज्ञानावं प्रतिबंध्यतावच्छेदकमतो वह्न्या

९१ दिधाद्दृष्टानुमितिसामग्र्योः सत्वात्तयोरनुत्पादेपि वह्न्यादिमान् सबोधी निराबाध इतितन्नप्रत्यक्षसामग्र्याश्च तन्नद्विधेयकानुमितौ वि

रोधित्वमतएव पर्वतप्रत्यक्षसामग्रीसत्वेनपि वह्न्यनुमितिप्रतिबोधः नचपर्वतस्य वह्नेर्वैयाप्यवत्तोज्ञानादृक्तिः पर्वतविधेयकस्मृ

त्यालंबनानुमितिर्नस्यादितिवाच्यं पर्वतविधेयकत्वाभावेऽस्याप्यत्तेः पर्वतान्यविधेयकान्यानुमितित्वं पर्वतप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबं

ध्यतावच्छेदकमिति कश्चित् भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावविशिष्टाया प्रत्यक्षसामग्र्या अनुमितौ प्रतिबंधिका अतएव तत्र पर्वत

प्रत्यक्षसामग्र्यभावाद्वह्न्याद्यनुमितिसामग्रीतः परामर्शादिकं विशिष्योपादेयम् एवं प्रत्यक्षसामग्र्यापि वह्नेः संयोगादिविशिष्योपा

देयमित्याप्याहुः अनुमित्साविरहविशिष्टैव प्रत्यक्षसामग्री विरोधिनी तेन सत्यामनुमित्सायां नानुमित्युत्पादे विरोधः नचैवम एम

नुमित्सायां सत्यामनुमितिरुत्पद्यतां प्रत्यक्षंतु कुतो नोत्पद्यत इतिवाच्यं परामर्शादिविशिष्टानुमित्सायाः प्रत्यक्षमात्रंतत्त्वन्यपर ए।१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

मर्शस्य पूर्वोक्तमेव प्रत्यक्षं प्रतिबन्ध्यमित्यनेनैवोपपत्तेः अनुमित्साविरहविशिष्टसाध्यप्रत्यक्षसामग्र्यभावविशिष्टपरामर्शस्य प्रत्यक्ष
मात्रे विरोधित्वं इत्यपि कश्चित् नचैवमनुमित्साप्रत्यक्षेच्छयोः सत्वे द्वयोरुत्पादः स्यादनुमित्साविरहविशिष्टायाः प्रत्यक्षसामग्र्या
विरोधित्वेनानुमित्सोत्पत्तौ बाधकाभावात् प्रत्यक्षोत्पादे च तादृशानुमित्साया विरोधित्वादिति प्रत्यक्षोत्पाद एवेति यद्यपि तत्र तदिच्छा
यत्योर्नैनिजकत्वमेकदाघाद्याद्वमिति छयोरेवेति समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वात् प्रत्यक्षमेवोत्पद्यते इति समानविषय
एव प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वादत्र प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमात्रेऽनुमितिसामग्र्या विरोधित्वादत्रानुमितिरेवेति संदेहेऽनुभव एव प्रमाणं इत्यलमु
त्तोक्तमित्याहुः प्रत्यक्षसिद्धिमिति नच विशेषरूपेण प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवं अनुभवबलेन तस्यादोषत्वात् इति केचित्तु प्रत्यक्षमा
त्रेऽनुमितिसामग्री विरोधिनीति विशेषदर्शनेऽनुमितिरेव प्रथमं ततः पुरुषत्वप्रत्यक्षं नात्वनुमितिः सिद्धाप्रतिबन्धात् तेनूपघपामी
स्युपपन्नमित्याहुः विनश्यदवस्थसन्निकर्षकालोत्पन्नाविशेषदर्शनस्थले तथापि पश्यामीत्यनुपपन्नमित्यपरे। यत्र अनुमितौ विशि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ए१ ज्ञानं संशयोत्तरप्रत्यक्षे ज्ञानद्वयं हेतुरितोन प्रत्यक्षसामग्र्याः समानविषयकत्वमिति विरोधित्वमिति तन्न विनिगमनाविरहात् न च ज्ञानद्वयस्या

92 नुमितौ हेतुत्वे एकस्माज्ज्ञानात् अनुत्पादप्रसंगः तस्मात् द्वयत्वमविवक्षितं वाच्यं तथा च संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थले अनुमित्यनुत्पादाय समान

विषयप्रत्यक्षसामग्री प्रतिबंधका वाच्येति गौरवमिति वाच्यं पुरुषान्तरीयज्ञानमादायातिप्रसंगेन यथा गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकध

र्मप्रकारकत्वं नानुमितौ हेतुतावच्छेदकं किन्तु विशिष्टज्ञानत्वं तथा संशयोत्तरप्रत्यक्षेपीत्यत्र तात्पर्यात् लाघवेन विशिष्टज्ञानहेतु

ताकल्पनेन फलमुखगौरवस्य प्रतिबंधकत्वांतरकल्पनस्यादोषत्वाच्च भ्रमत्वेन ज्ञायमानविशेषदर्शनजन्यत्वेन गृह्यमाणं न बाध

कमिति प्रमात्वेन ज्ञायमानविशेषदर्शनजन्यत्वेनेति वाच्यं तथा च गौरवमतो लघुरूपमाह विशेषवद्विशेष्यकत्वेति न चैवं न वि

शेषदर्शनानां हेतुतासिद्धिः विशेषदर्शनस्य कारणत्वे एव फलीभूतज्ञानस्यापि व्याप्यवत्ताविषयत्वेन व्याप्यवद्विशेष्यकत्वज्ञानाद्रजतत्वा राम

भावज्ञाने प्रामाण्यसिद्धौ रजतज्ञाने भ्रमः रजतत्वाभावप्रमाविशेष्यविशेष्यकत्वादिति क्रमेण प्रामाण्यज्ञापकत्व[illegible]पंबाधकत्व ए१

मास्येत्यभिप्रायात्त्वक्कृतो विशेषदर्शनस्य हेतुतायाः द्वयं हि दूषितत्वादाह विशेषवदिति मूले चात एव विशेषदर्शनस्य भ्रमोत्तरमप्युत्पत्ते
रुपयोगित्वादेनेत्यर्थः तत्कारणं वेत्तेजकं वह्निभयथाप्युपयोगाद्यपि वेति न च पीतः शंख इत्यादि शंकाच मूले ऽऽख्यपेक्ष्यैवेति वाध्यं
शङ्खमिति भ्रमोत्तरविपरीतप्रत्यक्षप्रमाया अपि वाध्यत्वादिति भावः प्रकृष्टत्व ज्ञाननिष्ठकरादिमद्विशेष्यकप्रकृष्टत्वप्रकारक
त्वं तस्य एव ज्ञानाप्रामाण्यव्याप्यं व्याधिकरणत्वात् प्रकृष्टकरादिमद्विशेष्यकत्वं वा न तथा प्रकृष्टत्वादिज्ञाने व्यभिचारात् प्रकृष्टत्व
प्रमाविशेष्यविशेष्यकत्वादिति हि तत्र प्रकृष्टत्व आह स्थाणुज्ञानादेरिति न चेतीति न च सत्यपि विशेषदर्शने दोषादेव न तदुत्पादः
विनष्टपदवस्थदोषजन्यभ्रमस्थले तथात्वाभावादिति ध्येयं प्रति स्विकरूपेण अत्यंतान्योन्याभावादिकरं च रणादिघटितत्वात्तु इप
ण एवं विनापि करादिज्ञाने च रणादिज्ञानादपि प्रकृष्टप्रत्यक्षोदयेन मिथो व्यभिचारो बोध्यः दोषविशेषजन्यमिति दोषविशेषजन्य
पीतत्वभ्रमे विशेषदर्शनस्याविरोधित्वात्तदन्यज्ञान एव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वेति पीतत्वभ्रमविरोधित्वस्वरूपयोग्यतापि नास्तीति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

एवंग्राह्यभावनिश्चयतदभावव्याप्यनिश्चयस्यापि लौकिकसंनिकर्षजन्यदोषविशेषाजन्यत्वेन तज्ज्ञाने विरोधितेति सूचितं दोषविशेष
श्चपित्तादिरूप एव अत एव रजतत्वाभावव्याप्ययद्दृस्य चाक्षुषेपि रजतत्वभ्रमे विरोधित्वं अन्यथार्थं व्याप्यदर्शनाधीनरजतत्वाभावग्र
हकाले रजतत्वभ्रमोत्पत्त्यापत्तेः एतेन तदिंद्रियजतद्ग्राह्यग्रहे तदिंद्रियजविपरीतज्ञानमेव विरोधीत्यपास्तं न च व्याप्यदर्शनं माक्षि
धितज्ज्ञानमिति क्षविरोधित्वेवेति भ्रमविरोधित्वांशत्वा कथं न प्रत्यक्षहाथेवमित्यादिना साक्षात्कारिभ्रमे ऽनुमानादिजन्या विपरी
तप्रत्ययश्च धूःकोन विरोधी अत स उत्पादयति सत्यपीत्यादि ग्राह्याभावनिश्चये अनुमानादिजन्य इति शेषः अथैवमित्या
दि तत्रैव शंखे ऽनुमित्याद्यंतरे प्रत्यक्षेण वोपस्थितस्येत्यर्थः न यत निपातेति तथा च नाद्येन तदभावनिश्चये सति कथं तद्भ्रमस्या
र्थः न केवलमिति नवेवं दोष एवास्य प्रतिबंधको न स्वतोऽपि इंद्रियजज्ञानस्य प्रतिबंधकता अत एव पीतत्वभ्रमोत्तरं न तदभावप्रत्यक्ष राम
मनुष्ये दिंद्रियेणापीतत्वाभावप्रत्यक्षजनितेपीतत्वधवमात्रत्पाद दोषाभावादिति वाच्यं विनश्यदवस्थदोषजनितभ्रमस्थले तदभावप्र ९४

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

त्पन्ने तद्धत्ता प्रत्यक्षस्यैव प्रतिबंधकत्वात् तदिंद्रियजतज्ज्ञानाभावः कार्यसहवर्त्तीतदभावप्रत्यक्षे हेतुरतः पीतत्वभ्रमकाले न पीतत्वाभा

वप्रत्यक्षमित्यर्थः अन्ये विवेचितं वेदमन्त्रुपलब्धिविचारे सत्यप्ययथार्थेति पर्वतो वह्निव्याप्यतद्धूमवानित्यादौ परामर्षे दोषे सत्यपि यथार्थ

परामर्शात् प्रमात्वमित्युत्पादो भवन्मतेन स्यात् दोषाभावाभावादिति मूले अथ वेद इति कर्त्तृस्मरणादेर्वक्तृयथार्थवाक्यार्थधीहेतुत्वे बा

धकाद्वेदे निर्दोषत्वे न हेतुर्वक्तृत्वे लोकेऽपि तया न तु वेदे निर्दोषत्वे किं प्रमाणमतो मूले वेदेष्विति अत्र च यद्व्यभिचारमाह मूले किं चेव

मिति गुरुमते यथार्थतात्पर्यकत्वरूपज्ञानस्य कारणस्याभावेन शुकादिवाक्यस्थले उपस्थित पदार्थासंसर्गाग्रहमात्रं अतः प्रमा

णांतरपरिगृहीततत्त्वरूपसंवादेनोत्पत्त्याहत्तवमत इति भ्रमस्याहेतुत्वात् इति मूले न पूर्वपक्षाशंकेदकमतो विकल्पयति वाक्यकार

णीभूते त्यादि घटोऽस्तीति वाक्यकारणीभूतज्ञानविषयो घटत्ववत्त्वमेव तच्चाबाधितमेव घटाभावस्य स्थबाधेऽपि न क्षतिः तस्मात् आह यत्वादि

ति सिद्धांतस्यापि संगतिः वक्तृज्ञानेति अत्र वाक्यार्थाबाधो वक्तृज्ञानविवाक्यार्थबाधत्वावच्छिन्नाभावो न चायं प्रकृते स्ति वक्तृज्ञानविष

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

९५ 95

यत्किंचिद्वाक्यार्थस्य पदवत्त्वस्य बाधितत्वादिति पूर्वपक्षिणो ऽभिप्रायः कश्चित्तु द्वितीयवाक्यार्थपदं प्रकृतवाक्यार्थपरं वक्तृज्ञानपदं चा
नाहार्यतत्परं तेन वाक्यरचनाद्धेरोधादाहार्यज्ञानसत्त्वेन यथाश्रुतस्यासंगतत्वेप्यनाहार्यताहृष्यज्ञानविषयवाक्यार्थाभावान्नयोग्य
तेत्यर्थ इत्याह परे त्विति वाक्यार्थज्ञानं न वाक्यप्रयोगे कारणमिति वक्ष्यते तथा च वाक्यप्रयोगनिबंधनमपि न वक्तृघटवत्ताज्ञानं किं
त्वपटवत्ताज्ञानमेवास्मिन् द्विषयस्य बाधितत्वमिति न योग्यतेति द्वितीयविकल्पं स्वभावइत्याऽऽकुः प्रकृतमतेतन्नाद्वमिति रत आह नत
नवैतवप्रामास्यादिति न वैनैयायिकस्यतन्मते तत्र कृतेनाद्वमिति रत आहास्माकं त्वित्यादि न च लिंगासंसर्गाग्रहादेवाद्वमि
ति रुत्पद्यतां तथा सति भ्रमासंसर्गाग्रहेण हृदेव रूप्यद्वमित्यापत्तावव्याप्यव्याप्यापत्तेः न व्यभिचारो यथार्थलिंगपरामर्शस्वरूपदोषाभा
वस्येति शेषः गोत्वेन गोसादात्म्येन व्यापकताग्रहे ऽश्वतादात्म्यभानमसंगतमतो गवांतरे ऽतिसंसर्गेति यदि तादात्म्यारोपः स्यात्तदा गोत्वे राम
नव्यक्त्यंतरं भासत इत्यपु इयोतेतिभावः इष्टत्वादिलिंगकगोत्वप्रमापीष्टं वैदोषाभावस्य व्यभिचारज्ञक्त इति संसर्गारोपादिति हृत्लेज्ञारो ९५

पपदमयुक्तमत आरोपजन्यस्य ग्राह्यविशिष्टज्ञानमिति तत्र कस्यचिद्विशिष्टज्ञानमित्याकांक्षायां गोत्वस्येति पूरितं रस्तनयेद्ध्यत्वादिना
गोत्वस्य न प्रमात्वमिति रित्युक्तं अतो भवतामिति नैयायिकानामित्यर्थः एकमात्रेति एकतत्त्वे नैतद्दुष्टरूपस्य साध्यत्वे व्यक्त्यंतर
स्येत्तदनाश्रयत्वेन व्यक्त्यंतरभानमसंभावीत्यर्थः न चैतत्त्वस्य व्यक्त्यंतरे भ्रमदशायां अन्यथाख्यातितादात्म्यारोपः संभवतीति वाच्यं
सर्वत्र तादृशभ्रमे प्रमाणाभावात् मूले दोषाभाववादिनापीति यदि वेदे निर्दोषत्वादेव यादृक्प्रमाजदाप्तकादिवाक्यादपीति यथा
र्थतात्पर्यकत्वज्ञानरूपकारणाभावान्न शुकवाक्यादर्थधीर्वेदेऽध्यापकमात्रापेक्षवत्तद्वीति चेन्मूर्खपठ्यमानवेदे यथार्थता
त्पर्यकत्वाभावान्निर्दोषत्वमेव वाच्यं तत्र प्रकृते पीति पूरणं तु वेति गुरुमते तत्र वक्तुर् संसर्गाग्रह एवेति भावः तस्य ज्ञानस्येति भ्र
मनिरासायाह ईश्वरस्येति एवं कार्यत्वादित्यनुपयुक्तं वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुता यावत्तत्त्वज्ञत्वादतः कारणीभूतेति शाब्दविशेष्यप
वोत्सर्गतस्तदाप्रामाण्यापत्तेः अतो यदि वाक्यार्थज्ञानमेव तदाप्रामाण्यापत्तेः तदाह ईश्वरज्ञानस्येति न वीश्वरज्ञानस्योपादानप्रत्यक्ष

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

९६

त्वेनैव कारणत्वमतः शाब्दप्रमायाश्शक्तिज्ञानरूपेणैतादृशवाक्यार्थज्ञानत्वेन तथा चेश्वरज्ञाने रूपांतरेणापि कारणत्वमक्षतं दोषश्
त्यर्थः सापि वेति न वघटवद्भूतलमिति ज्ञानं विना घटवद्भूतलमिति ज्ञानं विनापि भूतलविशेष्यकघटप्रकारकज्ञानं जायतामि
च्छायाः संभवादिति एकपदार्थेऽपरपदार्थान्वित्यादियोग्यतायाश्चरुत्वादाह संसृष्टत्वमेवेति घटवदित्याकारकं संशयनिश्चय
साधारणं योग्यताज्ञानं घटवदिति शाब्दबोधे समानाधिकरणस्य प्रत्यासत्त्या हेतुरिति भावः वह्निवाक्यार्थज्ञानं वैयधिकरण्या
दपि न कारणं तत्रैव व्यभिचारात्यागे सामानाधिकरण्येनापि कारणताया अनुपपत्तेरिति बोध्यं तन्निश्चयेपीति शाब्दनिश्चयानन्तरं घा
द्यंतरस्य जनितान्वयबोधत्वेनानाकांक्षितयानुत्पादेपि प्रत्यक्षादिना योग्यतानिश्चयसंभवेन तत्साधारणं योग्यताज्ञानत्वेन त
थेति भावः संभिन्नेतेति अनादितात्पर्यपरम्परेति प्रदर्शनादीश्वरप्रत्यक्षानाद्य मीमांसकस्य मते करणापाटवादिजन्यज्ञान राम
स्य प्रमात्वाभ्युपगमाद्योग्यताज्ञानरूपगुणहेतुतास्वीकाराच्च नैयायिकस्यापि संभिन्नेत्यत्र णो बोध्यं तस्य शक्तिविशेषस्य तद्धेतुकेति ९६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तथाच दोषोऽन्यथासिद्ध इति अत एव दोषादेरधिककारणस्यापेक्षणादेवमिति दोषात्तद्बोधकासंसर्गाग्रहाद्वा उत्पन्नेनानेन शक्तिवि
शेष उत्पद्यत इत्यर्थः एवमिति सहकारियोग्यतारूप द्वितीयकल्पेप्येवं परतस्त्वमिति कश्चित अनित्यत्वेपीति। शक्तिविशेषस्यानित्य
त्वे तस्य समवायिकारणं ज्ञानमेवेति तदुत्तरमेव शक्तिरुत्पाद्य इत्यर्थः ततः शक्तिविशेषरूपं जनकत्वं अनित्यभावहेतुजेत्यस्य नयावच्छ
वहेतुजत्वमर्थोतो नप्रागभावाभावेपि तदुत्पादविरोधः वस्तुतो मूले उत्पश इत्यन्नाद्यनुपगमवादः तन्मते शक्तिविशिष्टस्यैवोत्पत्तेः अ
न्यथावच्छेदे शक्तिसमवायिकारणत्वेपाक्तयन्तु कुलशक्तिरीधाराकल्पनापत्तेः शक्तावपि शक्तिमत्वे नैव हेतुत्वस्यैतैर्वीद्यत्वात फल
इति विवक्षितविवेकतः रजतस्मरणस्य हि रजतासंसर्गाग्रहसंमिलनमेव सहकारिसमवधानं ततोऽन्यनार्थान्तरं किं तु रजतासंसर्गा
ग्रहो रजतस्मरणं चेत्यर्थः स च सहकारिज्ञानयोर्भेदाग्रह इति धर्म्मधर्म्मिणोरसंसर्गग्रह इत्यपि बोध्यं तद्रूपस्फुटतया नोक्तं रजतीयाप्रकारे
परतस्त्वहेतोरुक्तत्वादाह स चेति स च धर्म्मधर्म्मिणोर्ज्ञानयोरसंसर्गाग्रहः स्वयं यथार्थत्वयथार्थत्व इति पाठे अयथार्थत्वसमाना

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

धिकरणायथार्थत्वमित्यर्थः अयथार्थविरोधियथार्थत्वमित्यर्थः तेनत्वेनोक्तोर्थोबोध्यइत्यपाकृः किंचेतिमूलंदृष्टांतपरत्वेनयोजनी
यमतोनानवस्था) दोषस्यसहकारित्वाङ्गीकृत्यपेयामाहन्नर्थादितितथाचाहंत्वतीयःपक्षोधर्मधर्मिणोरभेदाग्रहइत्यादिनामूले
नाभिहितइतिभावः मूलेतदभावसापेक्षाविरोधादितिप्रतियोग्यभावयेरिकत्वाजनकत्वादित्यभिमानः मूलेऽयथार्थयथार्थत्वइ
तिदोषइतिदृष्टांतार्थः अयथार्थस्यभ्रमस्ययथार्थत्वे आंशिकेयथादोषः सन्निपतितेहेतुत्वस्थयथातदंशेदोषाभावःसन्निपतितथाइत्य
त्यर्थः इतिकेचितइदमेवमूलप्रकारांतरेणाव्याचष्टेयांत्वतेयद्यपीति जाग्रमानेतितथाचजायमानरूपत्वघृतिरजतत्वविष
यरूपमयथार्थत्वंयदुजतत्स्मरणेपितन्नदोषप्रयोज्यंकिंतुसंस्काराहितिविशादितिप्रामाण्यपक्षस्यात्तानतत्रस्वतस्त्वपरतस्त्वविचा
रासंगतिरतःप्रकृतोपयुक्तविचारत्वेनाहजपोह्यातेनेति।योग्यव्यक्तिवृत्तिजातित्वंनप्रत्यक्षत्वव्याप्यं।कारणेतराभावेनकस्याश्चि रम
न्नाहव्यास्याप्रत्यप्रत्यक्षत्वसंभवादतोयोग्यत्वंइति।मूलेसंशयानुपपत्तेरितियुक्तंकदाचित्स्यानुत्वस्येवप्रमात्वस्यापिसंशयसंक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

भवादत आह ग्राहकेति तद्ग्राहकमात्रमेव नाप्तिदोषादेव स्याप्रामाण्यवत् प्रामाण्यसंशयादतो मूले अनुमेयत्वाद्येतितदपि य
थाश्रुतमसंगतं अनुमेयत्वेपि प्रत्यक्षत्वाविरोधादत आह धर्मिणि गृह्यमाण इति। अत्र शुद्धप्रामाण्योपस्थितिविनेति बोध्यं
स्याप्रत्वादेश्च कदाचिद्ग्रहोस्तीति न दोषः प्रमात्वं न योग्यसमवेतजातिरप्रत्यक्षत्वादिति फलितं। ज्ञाने अंशो विषय एव तत्र
प्रमात्वाभावापादनमिष्टमेवात आंशिकमिति तथा चांशे इत्यस्य प्रमात्वे नान्वयो न तत्वभावे। नेति प्रमात्ववत्तदभावानुप
गमेपि अप्रमात्वस्य भावरूपस्योपपन्नं शक्यत्वादाह अनुव्यवसायमात्रमित्येके। अनुव्यवसायमात्रं वस्तुस्वरूपकथनमात्रं अवाप्य
वृत्ति स्वीकारेपि विनावच्छेदकभेदं प्रकृते संभवात्· अवच्छेदकभेदासंभवं चावच्छेदकभेदं विनैतत्यनेन वक्ष्यति इत्यन्ये परे· जातिव्याप्यवृत्ति
रेवेत्यत्र प्रमाणाभावादाह अनुव्यवसायमात्रमिति केचित् एकस्मिन् प्रमात्वस्य भावरूपाप्रमात्वस्य च सत्वे नांशिकत्वमायातीत्यतः प्र
मात्वाप्रमात्वयोरिति मूलस्याप्रमात्वेप्यावच्छेदप्रमात्वाभाववत्ति· एकस्मिन् प्रमात्वतदभावयोः सिद्धावेवांशिकत्वनिर्वाहा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

९९
99

दिति भावः । तत्पदस्य प्रमात्वपरामर्शकत्वभ्रमं निरस्यति धर्मिविशेष्यकत्वस्येति कीदृशि भ्रमशंक्याकां ज्ञायामहमिदं रजतमिति॰ ध
र्म्यंशे ज्ञानानाम भ्रान्तत्वात् - धर्मिविषयत्वांशे प्रामाण्यभ्रमेऽपि च किंतु रजतत्वप्रकारकत्वावच्छेदेन प्रामाण्याभावोपपद्यपि तथापि
प्रकृष्टतमांशे धर्मिविशेष्यकत्वं च्यातिप्रसक्तेनावच्छेदकमित्यर्थः । रजतत्वप्रकारकस्येति अत्र च रजतत्वप्रकारकत्वावच्छेदेन प्रा
माण्याभावो न च वक्ष्यमाणस्योरजतत्वस्य रजतेऽपि प्रकारत्वादिति बोध्यमिति निबद्धपदस्याविषयपरत्वेन प्रकृतोपयोगोऽतस्तदाह स्वं प्रत्यक्षमि
ति॰ ननु घटाभावग्रहणे विशिष्टग्राहित्वेऽपि नाऽगृहीताग्राहित्वमायाति पूर्वोत्पन्नज्ञानाभ्यां ग्रहणादत आह तदुत्पत्तिज्ञानग्रहणेति॰ अ
स्येति ज्ञानस्य पूर्वोपरज्ञानाभ्यां यत्तयाताद्दृशा स्थिति ज्ञानविशिष्टस्याभ्यामेव वर्तानाभ्यां ग्रहणादत आह तदुत्पत्तिज्ञानग्रहणेति॰ अ
नागतेति॰ लौकिकप्रत्यक्षस्य वर्तमानत्वग्राहित्वेन स्याद्धविषयत्वं [illegible] रूपं हि यथार्थत्वं यद्रजतस्मारणेऽपि न तत्र दोषप्रयोज्यत्वं किंतु राम
संस्कारादिवशादिति प्रामाण्यस्य पक्षसाधनेनैतव्यतः परतस्त्वविभाराससंगतिः अतः प्रकृतोपयुक्तविचारत्वेनाक्षेपोद्घातेनेति ९९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

मूलेसंशयायानुपपत्तेरित्ययुक्तंकदाचित्तस्याप्रामाण्यस्यैवप्रामाण्यस्यावतः प्रामाण्यस्यसंशयादतोमूलेऽनुमेयत्वाद्येतितदपिपथाऽक्षते
न प्रत्यक्षत्वाविरोधादतआहधर्मिणिगृह्यमाणइतिअत्रपूर्वा वोध्यंस्यादप्रामाण्यत्वादेकदा
चिद्गृहीष्यतीतिभावः ज्ञानेऽंशो पादत्वमिष्टमेवातआंशिकमितितथाचांशेऽश्यस्यप्रमात्व
तत्वभावेनेतिअनुव्यवसायदेवस्य स्वरूपकथनमात्रं अवाध्यवृत्तित्वस्वीकारेपिविनाऽव संभवात्तत्रअवच्छेदभेदासं
भवंवावच्छेदभेदंविनेत्यन्येनेनवक्ष्यतिइत्यपरेजातिव्याप्यवृत्तिरेवेत्यत्रप्रमाणाभावादाहअनुव्यवसायमात्रमितिकेचित्तुएकस्मिन्प्रमात्व
स्यभावरूपाप्रमात्वस्यचसत्वेनांशिकत्वमायातिअतप्रमात्वाप्रमात्वयोरितिमूलस्याप्रमात्वंव्याचष्टेप्रमात्वाभावइतिएकस्मिन्नप्र
मात्वतदभावयोःसिद्धावेवांशिकत्वनिर्वाहादितिभावः तत्पदस्यप्रमात्वपरामर्शकत्वभ्रमंनिरस्यतिधर्मिविशेष्यकत्वस्येतिकीदृशी
प्रमइत्याकांक्षायामाहइदंरजतमितिधर्म्यंशेज्ञानानामभ्रांतत्वात्धर्मिविषयत्वांशेप्रामाण्यंभ्रमेऽपीवकिंचिद्रजतत्वप्रकारकत्वांश

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

छेदेन प्रामाण्याभावो यद्यपि तथापि प्रकृष्टतत्ताकेधर्मिविशेष्यत्वं अतिप्रसक्तं नावच्छेदकमित्यर्थः रजतत्वप्रकारकस्येति अत्र च रजतत्वप्रका
रकत्वावच्छेदेन प्रामाण्याभावो न वक्तुं शक्यो रजतस्परजतेपि प्रकारकत्वादिति स्वपदस्य विषयपरत्वेन प्रकृतोपयोगोऽत आह स्वं प्रत्य
क्षमिति नु उद्वाश्रयक्षणविशिष्टग्राहित्वेपि ताग्रहीतग्राहित्वमायातीति पूर्वोत्पन्नज्ञानस्थितिक्षणस्यस्वपूर्वापरज्ञानाश्रयतयातोहद्या स्थितिक्ष
णविशिष्टस्योभाभ्यामेव ज्ञानाभ्यां ग्रहणादत आह तदुत्पत्तिक्षण इति अनागतेति लौकिकप्रत्यक्षस्य वर्त्तमानत्वमात्रग्राहित्वं नस्या
द्विषयत्वस्यापि ग्रहणाप्रसंगादिति तथा च भविष्यत्वादिज्ञानसामग्र्यसमवहित तत्तज्ज्ञानसामग्र्य सामग्रीमर्यादयातानेविद्यमानं क्षमेवा
विषयविषयातत्तत्प्रत्यक्षे हेतुरिति ज्ञानक्रमनियमः अन्यथा विषयविषयाक्षणानामहेतुगाहत इति तासिद्धौ तो ह्याहन्येतेति भावः
स्थूले द्वाश्रयक्षणः द्वाश्रयोत्पत्तिपूर्वक्षणः तथा तत्तत्क्षणो विषयविधया तत्तत्प्रत्यक्षे हेतुरिति ज्ञानक्रमनियमः अन्यथा विषयवि राम
षयाक्षणानामहेतुत्वे तेषामहेतुत्वमेव तथा च ज्ञानक्रमनियमो नस्यादित्यर्थ इत्याह द्वोत्पत्तीति द्वोत्पत्ति स्वस्थितिक्षणोभयग्राहि १००

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

त्वेतन्मते ज्ञानसामग्रीमर्यादयाऽनुत्पत्तिक्षणविषयकमेवज्ञानमुत्पद्यते स्वविषयक्षणएवस्थैर्यवज्ज्ञानोत्पत्तिक्रमनिर्वाहकत्वं एतादृशीमते प्रथ
मज्ञानस्य द्वितीयज्ञानोत्पत्तिक्षणाभिन्नस्वस्थितिक्षणग्राहित्वेतयोर्यौगपद्यं स्यादित्यर्थः स्थूलकालमादाय यौगपद्यस्येष्टत्वादाह समये
क्षणे इति व्याधिकरणज्ञानयोर्यौगपद्यस्येष्टत्वादाह समानाधिकरणेति द्वित्वप्रत्यक्षमपेक्षाबुद्धिनाशे विशेषसामग्रीति मतेऽपेक्षाबुद्धि
जनितोत्पन्नज्ञानस्यापेक्षाबुद्धेर्द्वैकक्षणेऽविनश्यतोऽवस्थानमङ्गीत्यत तदुत्पत्तिवर्तितथावाधक्षणोपस्थितज्ञानविषयः स्यादेवतज्ज्ञाननाश
सामग्र्यनधिकरणं स्यादेतदुत्पत्त्यधिकरणं वा स्यादेतज्ज्ञानं यद्येतत्क्षणविषयप्रत्यक्षं स्यादेतत्क्षणवर्तिनाशसामग्र्यवच्छिन्नत्वेस
ति प्रत्यक्षं न स्यादेतत क्षणोत्पत्तिकं वा स्यादित्यत्रतात्पर्यं इदं त्ववोध्यं केनाप्यगृहीतग्राहित्वं न प्रमात्वं उरुषद्वय गृहीतपदार्थप्र
मापामव्याप्तेः स्मृतेरुषा गृहीतग्राहित्वेन प्रमेतिव्याप्तेः नच सर्वधिया यथार्थपक्षे भ्रमाभावस्तथासत्यगृहीतग्राहित्वं स्मृत्यन्यत्वपर्यव
सन्नं नचेदं स्वतोग्राह्यंस्मृत्यन्यत्वादेःप्रागनुपस्थितेरेत[illegible]ज्ञानादप्रवृत्तेरेवेति एतेन स्व स्व प्रामाण्यावगाहित्ववत्स्वक्षणविषयत्वम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१०१ 101

पिज्ञानानांसामग्रीवसत्त्वे पत्तेंतथैवकार्य्यकारणाभावान्नतत्पनयादितिग्लोकलक्षणमलग्नकमितिनिरस्तंस्थूलक्रियादिति यद्यपि
प्रथमज्ञानद्वितीयक्षणेनष्टाक्रियाप्रथमज्ञानेद्वितीयादिज्ञानद्वितीयक्षणेनष्टाव द्वितीयादिज्ञानेभासतइतिवक्तुंशक्यंतथापिस्थूली
क्तइदंज्ञवोध्यमित्यादिनास्मदुक्तदोषेतात्पर्य्यंइष्टंदर्ववोध्यं सूर्य्यक्रियायांक्रियायांवाघटइत्याद्यभिलापाभावात् स्थूलत्वकालोपि
नप्रत्ययविषयःस्यात्तस्मात्क्षणेक्रियायांवाघटइत्यादिप्रत्ययोऽप्येवाभिलापप्रकृतादृष्टोनाभिनिस्पदे शिकसंबंधेनतद्ज्ञानबोधकत्वा
दितिकिंचसर्वत्रस्वोत्पत्तिक्षणानांतत्तत्क्षणत्वेनोपनयासंभवःसंभवेवाधारावाहिकोच्छेदःप्रतिज्ञानंस्वस्वोत्पत्तिक्षणोपनयापे
क्षणात्स्वस्मान्नातीतंदंडादेरुपनयस्यपूर्वसत्त्वात् प्रतिज्ञानेनैवतादृक्दंडविषयत्वान्नधारावाहिकासंभवइतिस्मर्त्तव्यं एवमस्मिन्
क्षणेघटोजातइतिप्राक्प्रयोपिक्वचिद्बोध्यइत्याकूतमिकत्वल्पविषयवक्ततरज्ञानेषुधारावाहिकपदप्रयोगोविकृतरथाद्ज्ञान राम
संभवःआकांक्षादिज्ञानविरहादतआहत्वल्पविषयेति प्रमायामपीतितत्ररजतप्रमायाएवइदंतत्त्वणामित्यर्थः नत्वतत्ज्ञानेप्रमाभ १०१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

वत्येवञ्च रजतांशे प्रमात्वापादने प्रपादकाभावोऽतो नियमविरहो वेति रजते रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वं रजतज्ञानस्य प्रामाण्यं न तु घटज्ञान
स्येति नियमो न स्यादित्यर्थः रजतत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नरजतविशेष्यतावाश्रयः स एव रजतत्वप्रकारकप्रमाविषय इति व्यवहार विषयः न तु
तादृशाप्रमाविषय एवातो रजतप्रमाविषये घटादौ रजतत्वे प्रमाविषय इति न व्यवहारः एवमग्रेऽपीति तद्वतीति लक्षणेऽपि तत्र तत्र रजतत्व
प्रकारकप्रमाया एवं तल्लक्षणं रजतत्वे न प्रमितत्वव्यवहारनियामकं पूर्वोक्तमेवेति हृदयमप्युपेयमित्यर्थः यत्र यदस्तीत्यत्र सप्तम्यर्थोऽधि
करणत्वेति ऽर्थश्च वर्त्तमानत्वं तथा च नीलो घटो वने सिंहनादश्च त्यादौ तादात्म्यादना नीलादे घटाद्यवृत्तित्वात्तत्र तत्रा व्याप्तिः पाक
रक्तः श्याम इति प्रमायां च श्यामरूपस्य तदा सत्वादित्यासयेनाह नन्वेवमित्याश्रयं घट इति श्रयमित्यनेन वर्त्तमानस्येव घटस्य घटाक
दाचिन्नाश्यमादाय विनाशीति प्रयोग इति सूचितं नचतद्वृत्तीत्यत्र सप्तम्य विनाशीत्यत्र विनिति दृष्टान्तवैषम्यं मंगाविंद्र विनामेका
र्थकत्वादेकत्रान्तसिद्धावप्यन्यत्रापि सिद्धेः ऽष्ठ त्ते पि श्रयंतात वानु छावत्वानयंत नेत्यादि व्यवहारोऽपि दृष्टव्यः विपरीतेति रंगरजतयो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१०१ रिमे रजतरंगेऽशतित्वानेवाप्रवररजतविशेष्यकत्वरजतत्वप्रकारकत्वसत्त्वेपिनातिव्याप्तिरित्यर्थः अवच्छिन्नत्वं॰ रजतघटावित्यादिसह
102 हालंवनेऽश्ढंज्ञानं रजते रजतत्वप्रकारकं नत्व घटे इत्याद्यनुभवात् किंचं नच स्वस्वरूपसंबंधविशेषातिरिक्तत्वेत्यन्येदेतत् तद्विषयत्वमिति
इदंच स्वस्वरूपसंबंधोऽतिरिक्तमेव वा प्रमेयमित्यादीति प्रमेयत्वेनवैशिष्ट्यावगाहनादितिभावः संबंधमर्यादयेति नचाभावत्ववदितिद्व
द्वावव्याप्तिः। तत्र स्वरूपस्यप्रकारीभूयसंसर्गीभूयचभानादितिभावात् ननुसंबंधएवसप्तम्यर्थोऽतआह नहीति अयमर्थः नहिवृ
त्तिमात्रेसप्तम्यर्थस्तथासति घटवृत्तिसमवायेन पटेघटत्वारोपस्यघटे घटत्वप्रकारकत्वापातात् किंतु मर्यादयाघटेवैशिष्ट्यावगा
हित्वमित्यस्यघटेभासमानवैशिष्ट्यं यत्तत् प्रतियोगिकवैशिष्ट्ये तदवगाहित्वमर्थोवाच्यः एवंघटे भासमानमित्यत्रापिसप्तम्यर्थोऽप्य
थावाच्यः तथाच संबंधस्तत्संबंधादिनामवगाहनेऽनवस्थेति अनियमेति तत्रेत्यत्र सप्तम्यर्थत्यागे रजतज्ञानादीनि षष्प्रकारकं किंचि राम
न्निरूपितमेवेतिनियमोनव्यवस्थादित्यर्थः वक्तृसंसर्गमर्यादये[illegible] त्यस्यातिरिक्तसांसर्गिकविषयताशालित्वमर्थोवाच्योऽन्यस्या १०१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ःसंसर्गमर्यादयाऽवृत्तित्वात् तथाच तादृशसांसर्गिकविषयतानिरूपकत्वं प्रकारकत्वं तादृशप्रकारतानिरूपकत्वं संसर्गत्वमिति द्वयोर

रतिरिक्तयोः सिद्धेरेतेन समवायमर्थोऽवच्छेदकत्वमित्यपास्तं संबंधसंबंधतत्संबंधातो भाने किंचिद्धटत्वमात्रप्रकारकं किंचिच्च घटत्वसं

बंधमात्रप्रकारकमिति नियमोऽनस्याङ्गीकारेण्यासर्वत्रैव संबंधानां तदभिमतप्रकारत्वाश्रयत्वादिति कश्चित् नच यदनुयोगिकत्वविशि

ष्टयत्प्रतियोगिकवैशिष्ट्यसंसर्गविषयाभासते तत्रतत्प्रकारकत्वं अनुयोगिकत्वस्यापि भानस्वीकारान्न दोषः प्रत्युक्तं चैतत् कथमन्यथा घ

टश्यामत्र घटस्य न प्रकारता समवायघटितत्वस्यापि सत्वात् नच वाच्यं वायत्प्रतियोगिकः संबंधो भासते स एव प्रकारः संयोगादिनाह्व

पादेर्प्रकारतापत्तेरिति वाच्यं तादृशसंबंधतलायपदनु योगित्वं न हि विशिष्टसंयोगस्य चत्वरे भानेपि भूतले घटप्रकारकत्वापत्ते नियमे ति

यदि तत्रेष्टापत्तिस्तदाह व्याप्यवदिति नतु पक्षो न तविशेषणामिति नघैतद्रूपविशेषणाज्ञानजन्यत्वमत्र मितेरतः पक्षस्य विशेषणत्वे

ध्वंसस्यापयाति कचिदिति वृत्तिमतः पक्षस्याधिकरणो विशेषणत्वं सर्वस्यैव च तादात्म्येन स्वस्मिन्नित्यर्थः नास्मित्ततानवृत्ति तथा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१०३ 103

वानुमितौ न पक्षः प्रकार इति न दोष इत्यर्थः किमेतादिति तथा चात्माश्रयो ऽन्योन्याश्रयो वेत्यर्थः यद्यपि पूर्वोक्तेप्ययं दोषः संभवति तथापि
विशेषणत्वमव्याववर्त्तकं सर्वत्र समत्वादिति तन्न दर्शितं । तद्वा ग्रउपयोन्नत इति अभिधीयतामिति विशेषणत्वस्याव्यावर्त्तकत्वान्न विशेषणज्ञानत्वे
न हेतुत्वं ज्ञानमात्रस्यैव विशेषणज्ञानत्वादित्यर्थः न च भवतु तद्विशिष्टबुद्धौ तद्विशेषणज्ञानं कारणं तथापि पर्वतज्ञानत्वेन पर्वतज्ञानजन्य
त्वं वाच्यं अनुमितौ न पर्वतज्ञानत्वेन हेतुत्वं किंतु ० व्याप्यवत्पर्वतज्ञानत्वेन तत्त्वमिति वाच्यं अनुमितेर्व्याप्यविशिष्टपर्वतवैशिष्ट्यबोधकत्वा
पत्तेः तत्र व्याप्यवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् तत्तद्विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकानानात्व० ननु समवायस्यैकत्वात् स्वरूपवानिति प्रतीति
प्रमा स्यादत आह [illegible]ति तथा च रूपं समवायश्च द्वयमेव रूपस्य संबंधो न वायवायाविति नातिव्याप्तिः प्रमैवेति मूलावच्छेदेन समवा
येन संयोगप्रकारकज्ञाने द्रव्यसंसर्गः समवायमूलावच्छेदकत्वं च तत्र समवायांशे प्रमात्वमवच्छेदकतांशे ऽप्रमैवेति यद्वा मूलावच्छिन्नत्वं सं राम
योगश्च दृष्टेताद्दशप्रतीतौ प्रकारः तत्र च संयोगांशे प्रमात्वमेव स्यात् अयः यदि तु मूलावच्छिन्नं समवायः संसर्गश्चातदा न संयोगवत्तेव द्रव्यत्वेनाप्ति १०३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

नचसमवायेन संयोगस्यात् येन संबंधेन यत्र यद्वृत्तिता तत्संबंधपर्याप्तसांसर्गिकविषयताकत्वस्योक्तत्वात् तदनवच्छेदकेत्यादिस्थले त्ववत्त्व
हृयगर्भता वृक्षः संयोगीति ग्राह्यग्राहकात्मकप्रमाग्राह्यावच्छेदकत्वाविषयिणः संग्रहाय तन्तु घटत्वाद्यवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तदवच्छेदकघटि
तलक्षणान्तराद्याप्रमतश्चाह यस्येति केचित्तु स्वरसस्य ग्राह्यत्वाद्यलावच्छेदेन संयोगवत्ता ज्ञाने ग्राह्यत्वावच्छिन्नत्वाद्यप्रमेयेति तदसंग्र
ह एव ग्राह्यत्वावच्छिन्नत्वविषयकं यदवच्छिन्नत्वविषयकं तदन्यत्वं वाच्यं तेन नासंग्रह इति केचित्तु स्वमते विनापि विवक्षामुपपत्तेस्तद
नवच्छेदकेत्यादिविवक्षणमेवास्वरस इति कश्चित्॰ योयमिति संबंधविशेषविवक्षा प्रकारत्वनिरूपितस्वतन्त्रतत्प्रकारिका प्रमालक्षणा
तेन समूहालंबने ऽन्यांशे नाप्रमात्वं तदभाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वमित्यर्थः अत एवानेनेति ध्यादौ व्यधिकरणप्रकारकत्व
सत्वेपि तत्राप्रमेत्यव्यवहारात् ज्ञानगर्भतेति तादृशप्रतियोगिकावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितेन कपिसंयोगित्वविशिष्टसंसर्गवान्वृक्ष
इत्यत्र ध्रुतावसृतर्थे वोभयवद्गगनमित्यत्र न नाव्याप्तिः लाघवादाह॰ तद्वदन्यत्वेतिन मूलावच्छिन्नो वृक्षः संयोगी स प्रमा न स्यात् वृत्ते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१०५ योगवदन्यत्वाभावादत्रैवेति संयोगाद्यो धर्मेवावच्छिन्नत्वं शेत्वप्रमेयैवेति ० ननु संयोगसंबन्धेन रूपादिमत्त्वेऽव्याप्तिः संयोगेन रूपवतो
प्रसिद्धेर्न च येन संबन्धेन यत्स्वविशेष्यावृत्तित्वेन संबन्धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यं घटाभावे संयोगेन रूपवत्ता धर्मे व्याप्तिः तादृशसं- बन्धेन व्य
भाववृत्तित्वाप्रसिद्धेः इति चेन्न संयोगेन रूपादिधर्मे तदभाववत्ति तत्प्रकारकत्वमात्रस्य वाच्यत्वात् ० तत्र ज्ञानीयप्रकारकता घटकसं
बन्धेयत्प्रकारप्रतियोगिकत्वपदविशेष्यानुयोगिकत्वाभयाभावे मत्वम धर्मकं मात्र एवं च मूलावच्छिन्नसमवायेन संयोगस्य धर्मेपिना
व्याप्तिरित्यन्ये यावद्धर्मेति धर्मत्वस्यैकस्याभावाद्धर्मत्वावच्छिन्नभेदरूपे अतत्तद्धर्मभेदकूटगर्भेलक्षणो रजते इदं रजतपदे घटज्ञा
दिसमूहालंबनतत्वं येन यावद्धर्मभिन्नत्वस्य तत्राभावाद व्याप्तिस्यादिति तत्रातदनुभवइतित्तद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभव
त्वमित्यर्थः तच्च यावद्धर्मभिन्नत्वे सति सप्रकारत्वमेवाक्तानिर्विकल्पकल्पतेने वचारणादिति वाच्यं घटइत्यादिप्रमायां रजत राम
प्रमालक्षणातिव्याप्तिः एतद्रजतविशेष्यकप्रमायां रजतत्वप्रकारकत्वमप्यस्ति न च रजतघटकांशे तत्र विशेष्यकरजतप्रमात्व १०५

105

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

मतान्तरेणोक्तं तत्र शुक्तौ रजतप्रमायाऽव्याप्तं लक्षणमिति रवोध्यं रजते रजतं घटे घट इत्यनुभवस्यांशे प्रमात्मकस्य लक्ष्यत्व ममिप्रेत्याह त
द्रूमेति रजतत्वधर्मभिन्नः तत्र रजतत्वप्रकारकोऽनुभवस्तत्र रजतत्वप्रमायालक्षणमित्यर्थः ननु रङ्गरजतयोरिमे रजते इति ज्ञाने प्रमा
नस्याऽऽरिदस्यथार्थवृत्तित्वेन तत्र धर्मभेदाभावादतत्तद्भमत्वाभवितीति यदि भ्रमत्वप्रमात्वे द्वयोर्वृत्तिनी तथा प्रत्यक्षावच्छेदकत्वाभावव
षयस्तदाह तत्र तद्भमेति एतद्रजतत्वे शुक्तौ धीरजतत्वधर्मस्तद्भिन्नतस्तरते रजतत्वानुभवस्तद्रजतं रजतत्वप्रमायालक्षणं तद्रजते रजत
त्वधर्मः संबंधान्तरेण प्रसिद्धः संयोगा...समवायाभ्यां तत्र रजतत्वप्रकारकं तद्भिन्नलक्षणं शुद्धमपि स्वत्रलक्षणे दूषणमिति कश्चित्तु सर्व
पदार्थानामिति सर्वत्रमात्रज्ञाने यत्पदार्थस्य कापि न धर्मान्तितत्पदार्थप्रमायामव्याप्तिः तत्प्रमासिद्धेरित्यर्थः तत्र तद्भमान्यत्वपरि
तलक्षणे दोषमाह प्रमेयत्वादीनामिति यत्राधिकरणे प्रमेयत्वधर्मोऽप्रसिद्धस्तत्राधिकरणे प्रमेयत्वप्रमान्यत्वघटितलक्षणमव्याप्तमि
त्यर्थः एवं रजतत्वादेरपि तत्र तत्र भ्रमाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिर्वाच्या सर्वसंबंधेन सर्वं सर्ववदिति कस्यचिद्भ्रमाभावादयलक्षणसंगतिरिस

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

ध्याङ्कः दिगर्थप्रकृत्वाध्यांशिकभ्रमाया अलक्ष्यत्वेद्यधिकरणाप्रकारकविषयताप्रतियोगितावत्त्वानान्योऽनुभवः भ्रमेत्यादिपूर्ववं
द्बोध्यं विशेषणेतरभेदः स च न कारणक्षतो ऽत आह विशेषवितिएवं कारणक्षतत्वत्रापि कारणज्ञानक्षतत्वेति बोध्यं विशेषण
ज्ञानजन्यावत्त्वानादितरभिन्नत्वेन विशिष्टज्ञानस्य ज्ञानमित्यर्थः इदं विशेषणज्ञानजन्यत्वज्ञानाधीनं व्याप्तत्वेन ज्ञानेऽजन्येपीति तथा
च विशिष्टज्ञानस्येतरव्यावृत्तत्वेन ज्ञाने विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वग्रहस्य द्वहे चेतरभिन्नत्वेन ज्ञानस्य प्रत्याव्याश्रयएवेत्यर्थः
एतत्कार्य्यक्षतं अतव्यावृत्ति बोधजनकतावच्छेदकत्वज्ञानाद्व्यावृत्तत्वेन ज्ञानं तत्तज्ज्ञानाच्च जनकतावच्छेदकत्वग्रहश्चेत्यत्राप्यन्योऽन्या
पद्यत्यर्थः तत्प्रकारकत्वेति तद्वातिरिक्तमेवेति विवेचितमेव प्रागिति सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वं कश्चिदंशेऽयथार्थत्वेच स्या
स्यातितथा च व्यावर्त्य प्रसिद्धिरप्येवेति यथाश्रुतमूलमत्र पञ्चमतमाह ० अत इतीति यद्वा सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वमेकनसंभवति राम
त्याशेनार्हत इतीति तथा च ताद्रूप्येण दृक्षुद्रः सकलज्ञाननिष्ठो भवत्येवेति भावः तन्मतेऽन्यथाख्यातेरप्रसिद्धेराह ख्यातिरिति ० तथा १०५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

वान् इति तत्प्रकारकत्वं इच्छादिप्रसिद्धं ध्येतोनास्तीत्यर्थः रजतत्वप्रमायां बाधवारणाय ऽरजतावितिरंगत्वप्रकारकज्ञाने बाधवारणा
य रजतार्थीति इच्छायामंशात् सिद्धसाधनवारणाय ज्ञानमिति अत्र रजतत्वप्रकारकत्वमपि देयं तेन रजतार्थिप्रवृत्तिजनके फलज्ञा
नेनांशतो बाधः फलज्ञानं न प्रवृत्तिजनकमिति कश्चित् । साध्ये च अरजतविशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्व तदभावो वा तेनैभर
गरजते इति समूहालंबनमादाय भावकोटौ न सिद्धिसाधनं निषेधकोटौ न बाध इति पक्षविशेषणोपादानं च पक्षतावच्छेदका
वच्छेदेन साध्यासिद्धिमभिप्रेत्य आदिपदाद् इजज्ञानं अरजकं विशेष्यकं न वेत्यस्य परिग्रहः नच रजतारजतसमूहालंबनमादाय स्व
सिद्धसाधनं रजकत्वप्रकारतावच्छिन्नविशेषणतासंबंधेन अरजतविशेषत्वस्य साध्यत्वात् ० एवं सामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धे
रुद्देश्यत्वेन पक्षविशेषणपरिहारोऽपि बोध्यः एवमरजतकविशेष्यकोऽरजतप्रकारतावच्छिन्नं तवा अरजतविशेष्यकत्वावच्छिन्नरजत
त्वप्रकारकत्वं ज्ञानवृत्ति न वा नाद्य अरजततत्वप्रकारत्वमिच्छादौ प्रसिद्धमित्यपि बोध्यं इच्छादावित्ति आदिपदात् प्रयत्नस्यादिपद ग्राह्य

तं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१०६ 106

निरुक्तविप्रतिपत्तीनां साध्याप्रसिद्धिस्थानस्य च परिग्रहः इत्यादि यत्र रजतार्थप्रवृत्तिविषयमात्रवृत्तिधर्मत्वं तत्र तत्समानाधिकरणात्यं-
ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकरजतत्वप्रकारकानुभवविषयतात्वावच्छिन्नकमिति पक्षे ज्ञानसामान्यतो व्याप्यासंभवात् रजतार्थप्रवृत्तिविषयत्वे पक्ष-
पक्षधर्मवलात् विशेषरूपेण सिद्धिरित्यर्थः सर्वत्रेवेति सर्वस्यैव सर्वरजतमिति भ्रमविषयतया तदन्याप्रसिद्धिरित्यर्थः इत्र स्थमात्रा-
र्थघटकं भावदलं गौरवेण परिहाय व्याचष्टे॰ तदन्येति॰ धर्मपदेन वाधीकायादिवारणाय रजतत्वादौ साधनवैकल्यादाह॰ धर्मविशे-
षेति॰ यावत्तत्वयोरननुगमाद्विशेष्यसाधने साध्याप्रसिद्धिरत आह यद्देति कालान्तरीयैः तत्तद्रूपप्रवृत्तिविषयत्वे वाधवारणाय
पक्षे एतत्कालीनेति॰ एवं पक्षे विशेषणान्तरमपि वाधवारणाय एतत्तद्रूपीयकालान्तरीयस्य सर्वरजतमिति भ्रमविषयान्याप्रसिद्धेः
साध्ये एतत्कालीनेति एतत्तद्रूपीयेति तद्रूपान्तरीयतथाभ्रममादाय तद्दोषवारणाय एतत्कालपदेन पक्षकाले एतस्य तत्रैसो राम
सर्वरजतमितिभ्रमाभावः स एव कालो विवक्षितः पश्यतस्य सर्वरजतमिति न भ्रमा रजतत्वरजततयोरपि रजतत्वप्रकारिका प्रवृत्तिमुडपा १०६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

दानेचेतत्कालीनत्वंनदेयमितिबोध्यं पूर्वकल्पेद्वयंदोषमाह॰ द्वित्वानुगमेति आदिपदोपादेयाद्वित्वानुगमेद्विसमानाधिकरणा
ग्येताभावप्रतियोगितानवच्छेदकरजतत्वप्रकारकानुभवविषयतात्वकत्वरूपसाध्याप्रसिद्धिः सामानाधिकरण्यभागस्यनिष्प्र
योजकत्वादाह॰ तदितिप्रथमसाध्येरागानादौव्यभिचारवारणायवृत्तिमत्त्वमिति॰ तथाचप्रथमसाध्येवृत्तिमत्त्वार्थकधर्मपदंदे
यमित्यर्थः नत्वप्यातेऽणावृत्तिमत्त्वोपादानेयेननद्दैतोधर्मपदमनर्थकस्यादितिद्वितीयसाध्याभिप्रायेणाह॰ तदन्यातिरागनेसाध्यस्या
पिसत्वान्नदोषइति॰ नत्वद्वितीयेसाध्येसाध्येधर्मपदंव्यर्थमतआह॰ धर्मपदंचेतिप्रथमसाध्येधर्मपदस्येदमितिप्रयोजनंबोध्यंयद्वामा
नार्थएववृत्तिमत्त्वंप्रथमसाध्याभिप्रायेणोक्तंतथाचहेतुद्वयेपिधर्मपदंव्यर्थंअतोधर्मपदंचेति॰ संबंधविशेषेति॰ अन्यथातादृशप्रवृ
त्तिविषयान्यस्मिन्कालत्वानादौकालिकादिनापन्नस्य॰ वृत्तेरसिद्धिः स्यादितिनत्वरजतारजतयोरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिविषयतत्सिद्धेनै
व॰ तथाच॰ तादृशप्रवृत्तिविषयतावावच्छेदनरजतत्वप्रकारकानुभवविषयत्वसामानाधिकरण्यमात्रेसाध्येनत्वव्याप्यत्वपर्यंतम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

107 - नोयदि चेति उभयत्रेति रजतत्वप्रकारिका प्रवृत्तिरित्यर्थः तदेति अत्र यथा रंगे एव रजतधर्मे रजतवृत्तिधर्मे तत्कालीनत्वादिघटितहेतो
रभावान्नाव्ययेदृष्टांतसंभव इति भावः उभयत्र रजतत्वारजतयोर्विषयतैकेव रजतताशामादायतादृशानुभवविषयत्वसामानाधिकरण्य
सत्वात्तसिद्धसाधनं स्यादिति व्याप्यत्वपर्यंतमित्यर्थः इतरथा विषयतानानात्वपक्षे । ननु रजतवृत्तिप्रवृत्तिविषयत्वे तादृशानुभवावि
षयत्वसामानाधिकरण्यसत्वे न सिद्धसाधनवारणाय व्याप्यत्वं विवक्षणीयमेवेत्यत आह । पक्षतावच्छेदकेति । पक्षो रजतमात्रप
वप्रवृत्तिः तस्यं उभयत्रापि व्यतिरेक्यनुमानं तथा व्याख्यातमाह । यदि चेति । एतेन यत्र रंगरजतधर्म अत्रापि न दृष्टांतासंभवेनानुम
तःप्रवृत्तिः व्यतिरेके रजतत्वस्येव दृष्टांतत्वसंभवादिति । ननु मूले दृष्टांते मात्रपदं व्यर्थं रजतवृत्तिधर्ममात्रस्येव व्यतिरेके दृष्टांतसंभवा
त् अन्यत्र तत्कालीनत्वघटितसाध्याभावात्तत्र इजतवृत्तिधर्मेण तं रजतादृष्टांत्वाभावस्यापि संभवादतो मात्रेमा कल्प्यार्थे कृतया सार्थकी राम
कृत्यमाह । तद्रजतस्ववृत्तिमिति । तद्रजतव्यक्तिसदृशामादमिति भावः । अन्यथा रजतसादृश्यप्रपरजतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभे १०७

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

दघटितस्यग्रहेऽदंरजतमित्यारोपोत्पादादिति रजतसदृष्टांतादृश्याचाकचिक्यादिमतः नत्वसादृश्यप्रभेदभागमिमितिकश्चित् ॰ अयमर्थः
यदिरजतवृत्तिधर्मत्वेनदृष्टांततत्त्वंतदासादृश्यप्रतियोगितः रजतवृत्तिधर्मेतत्कालीनघटितसाध्यवत्त्वान्नव्यतिरेकदृष्टांतसंभवइतिमा
न्यपदस्यसाकल्यार्थकत्वेकेवलरजतवृत्तिधर्मेरजतत्वादौतत्कालीनतादृश्याज्ञभवविषयत्वव्याप्यत्वाभावसत्त्वान्नदृष्टांतासंभवः न इजत
सदृश्यमितिज्ञानंचइदंरजतंबाधोऽनुभूयमानारोपरूपंअतएवरजमात्रेरजतभ्रमदशायांपरमते तत्कालीनरजताननुभवात्प्रसिद्धासाध्याप्र
सिद्धिरित्यप्यास्तं ॰ तादृश्यरजतत्वविषयज्ञानाविषयत्वघटितमेवचसाध्यं अन्यथाव्याप्तिसाधने ऽनुभवत्वभागस्याप्रयोजकत्वात्तथा
च रजतस्मृतिमादायैवसाध्यासिद्धिरितिकश्चित् ॰ तदभाववदवृत्तित्वरूपसाध्याकसादिवृत्तित्वयावृत्तिमत्त्वघटितोपाधेर्नसाध्य
व्यापकत्वमतआह ॰ रजतान्येति ॰ केचित्तुसामानाधिकरण्यघटितं तत्साध्यव्यापकतायांगपाधौमात्रार्थभावदलवैयर्थ्यादाह ॰ तद
न्येतीत्याहुः । प्रथमेति ॰ तदव्यभिचरितसामानाधिकरण्यघटितसाध्येत्यर्थः विशिष्टोपादानेरजतवृत्तित्वघटितरजतान्यावृत्तित्वोपा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

दानं रजतान्यवृत्तित्वस्याकाशादौ सत्वात् सामानाधिकरण्यगर्भसाध्यासत्वान्न समव्याप्ततोपाधेः स्यादिति रजतवृत्तित्वगर्भमित्यर्थः उपा
धेः समव्याप्तत्वाभावेपि न क्षतिरिति केचिदित्यस्वरसः तादृशप्रवृत्तिविषयत्वं कि वृत्ति रजतत्वादिप्रकारकविषयतायां व्यभिचारवारका
ह रजतार्थिनेति ० प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकोटिप्रविष्टत्वं न तु तद्विषयताशालिज्ञानेनत्वेन कारणत्वादिति व्यधिकर
णप्रकारकज्ञानादौ यो रजतवृत्तित्वोपाधेः साध्याव्यापकत्वादाह ० ज्ञानविषयतात्वेति ० व्यधिकरणप्रकारके च्छाविषयतायां विष
यतावच्छिन्नसाध्यस्याव्यापकत्वात्तज्ज्ञानविषयतात्वेतित्युक्तं ० तत्प्रकारकत्वेनेति यस्य रजतवृत्तिरिदंत्वादेः कुत्रापि नारोपोऽज्ञा
तो रजतविषयप्रवृत्तिहेतुसमूहालंबने श्वेतत्वप्रकारज्ञानात्तत्र व्यभिचारवारणाय इदं विवक्षितं तदर्थश्च यत्प्रकारकत्वेन रज
विशेष्यकप्रवृत्तिं प्रति हेतुता तत्प्रकारकत्वादिति तत्रेदंत्वस्य समूहालंबनविषयत्वेपि तत्प्रकारत्वे हेतुतेति अतोनेत्यादि अत्र
गमकत्वे व्यभिचारातिरिक्तोपाधिदोषशून्यत्वं चायमर्थः केवलप्रकारत्वहेतौ यस्य रजतवृत्तिरिदंत्वस्य कुत्रापि नारोपः तत्र व्यभिचारो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

यथा श्रुतहेतोश्च पूर्ववृत्तिस्यात्तन्नैव यथाश्रुतहेतौ गौरवपरमिति तद्भावादनुगमकत्वेनोपन्यासइति। अन्येत्वतत्प्रकारत्वेनेति॰ अरजत
विशेष्यकप्रवृत्तिनिष्ठकार्यतानिरूपितज्ञाननिष्ठकारणतायाः प्रकारतासंबंधेनावच्छेदकमिति साध्यं बोध्यमित्यर्थः। अतइति॰ रज
तवृत्तिधर्माणां सर्वेषां भ्रमसंभवेन सर्वत्र साध्याभावादितिभावः। हेतरंऽपि अरजतवृत्ति प्रवृत्तिविषयताप्रकारत्वादिरूपाङ्ः। कश्चि
त्त्वनोनित्यादि॰ अन्यथाख्यातिनये सर्वस्यैवारजतभ्रमे संभवेनाव्यभिचारादितिभावः। वस्तुतस्तु॰ अन्यथाख्यात्यसिद्धिदशाया
सर्वस्यैवारजते भ्रमइति संदिग्धमेवेति संदिग्धानैकान्तिकवारकतया मूलोक्तहेतुः समीचीनेअन्यथा विवक्षितेपि प्रकारकत्वस्ये
वसम्यक्त्वादित्याह॰ तच्चिंत्यं अरजतवृत्तिज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं तादृशविषयताकारणत्वंतत्त्वङ्घत्वादावस्ति नरजतवृत्तित्व
मतआह॰ अरजतवृत्तित्वमिति॰ गगनेप्याह इत्यत्रां रजतत्ववृत्तिज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं गगनेस्ति॰ नत्वरजतवृत्तित्वमतआह॰
पक्षधर्मेति॰ सचधर्मोधवृत्तिमत्वादिः क्वचित्पक्षधर्मधर्मीतिपाठः एवंसति अरजतवृत्तिभिन्नत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

109

त्वेरजतात्ववृत्तित्वोपाधेः संभवति अवृत्तेः साध्यव्यापकताग्राहसंभवादित्यपि वोध्यं शुक्तिवृत्तिविषयतायाः अरजतघटादिनिष्ठाभावप्रति
योगित्वाद्व्याभेवोध्यव्यभिचारश्चातः सकलपदद्दानेन साध्यं परिस्फुरतेमकला रजतेत्यिज्ञा नविषयतायां प्रवृत्तिहेतुत्वस्यज्ञायमानसं
सर्गीप्रवृत्तस्यहेतुतायां ज्ञानस्यावच्छेदकत्वं वाभिप्रेत्य तत्प्रयोजकत्वमितिप्रयोजकत्वं चकारस्यतावच्छेदकव्यावर्तका न्यथासिद्धिरहि
ततादृशकारणतत्वादवच्छेदकसाधारणं० स्वरूपयथेति० इच्छाविषयतायामपिसाध्यसत्वेन तद्वारणे वैफल्यादितिभावः प्रसिद्धाया
रजतवृत्तेः अन्यारजतत्वप्रकारिकाप्रवृत्तिवृत्तितथाचोभयवादिसिद्धस्यपक्षस्यापेक्षित त्वेतदभावान्नाऽनुमानप्रवृत्तिरजतत्वप्रकार
कज्ञानविषयता अरजतवृत्तिवृत्तिरितिसाध्यादौ मूलतास्वर्थमित्यथाऽऽः इष्टत्वादौ रुद्धसाध्याव्यापकत्वादाह० पक्षेति० यत्ररजतस्या
नुभूयमानारोपोवस्तुरजते रजतत्वप्रकारः शुक्तौ इदंत्वप्रकारकस्तत्रयत्रवा शुक्तिः प्रमेयारजतंचेति स्मरणात्मरजतत्वप्रकारकप्रवृ रामं०
त्तिस्तत्रसिद्धसाधनवारणायेत्यर्थं चेति० यत्रेच्छेतिघटे [illegible]स्तातादृशेच्छाविषयसाधनताज्ञानं कपालेघटवत्वेन चतत्रैव कृतिसाध्यताज्ञानंक १०९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

पालगोचरप्रवृत्तेर्हेतुः कपालस्यसिद्धत्वेपिघटत्वावच्छिन्नसाध्यत्वादत्रविशेषावच्छेदकिनचद्वितीयकल्पेफलज्ञानेदोषाभावेपिफलगोचरकृतिसा
ध्यताज्ञानेस्वरूपज्ञानविषयेव्यभिचारएवेत्याद्यकल्पएवसाध्वितिवाच्यं अन्त्यकल्पेपिफलवत्वेनउपायएवकृतिसाध्यताज्ञानेहेतुरित्याघ
येनेदंफलेच्छादरवच्छेदकत्वमित्यपिमतमप्रीतितेनमतेनसमूहालंबनेनयोगिंजितंवक्तृतः फलेच्छानतसाधनताज्ञानयोश्चिकीर्षाकृतिसाध्यताज्ञानयो
र्द्वयोरपिविनिगमकाभावेनहेतुत्वमितिध्येयं ज्ञानस्यफलज्ञानस्य असमूहालंबनेनेतिपूर्वोक्तसमूहालंबनभिन्नेत्यर्थः अत्रचरंगेरज
तत्वप्रकारकप्रवृत्तेज्ञानप्रमातेष्टभेदाग्र[illegible]हाययथार्थरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तेर्यथार्थरजतज्ञानंप्रवर्तकमितिबोध्यं अत्रयथासमूहालं
बनेपिज्ञानस्यानस्यावच्छेदकतयाहेतोरसिद्धिःस्यादितिहेतोरसिद्धिः हेतोरज्ञानंतथाचसमूहालंबनरूपशुक्तिगोचरप्रवृत्तिरजत
ज्ञानत्वावच्छेदेनसाध्यसिद्धावपिसिद्धसाधनदोषइत्यर्थः कश्चित्तुहेतोरसिद्धिः स्वरूपासिद्धिर्हेत्वभावादित्यर्थः कांचनमयपर्वतदोषश्लि
मात्र०भ्रमादित्यनुक्षमाभाववतइदंवचा० पिशुक्तौप्रवर्तकत्वाभावादिरजतज्ञानमेवासिद्धिरितिसाध्यसिद्धावपिसाध्यसिद्धेरुद्देश्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

११० त्वेपि नाभिमतसिद्धिर्विशिष्टपक्षतावच्छेदकाप्रसिद्ध्यात थाऽऽह सिद्धिरूपत्यादादित्याह॰ तद्वित्ये विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वघटितत्रपरूपासिद्धिल
110 क्षणाद्यापत्तेः॰ धूमाभाववत्ह्रदस्यान्यविशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वं अत्रैव प्रकृते ति शुक्तौ प्रवर्त्तकरजतज्ञानस्य पक्षत्वाद्रजतज्ञाने शु-
क्तौ प्रवर्त्तत्वाभावज्ञानस्य विशिष्टपक्षग्रह विरोधित्वादिति ॰ न तु ज्ञायमानेष्टभेदाग्रहो ऽगृहीतभेदकमिष्टज्ञानं चेह तु विनिगमनविर
हादिति॰ मूलोक्तमनुक्तमित्यत्र इदं चेति भेदेनि तथा च समूहालंबनसाधारणशक्तिविषयत्वसिद्धावपिनान्यथाख्यातिसिद्धिरिति भा
साह याकार्य्यरंगे रजताभेदावगाहिज्ञानरूपं कार्य्यं शुक्तिरजतेत्यादिसमूहालंबनरजतज्ञानविषयत्वावच्छिन्नशुक्तेः सिद्धसाधनं स्या
दतोऽन्यथासाध्यार्थमाह रजतत्वप्रकारिकेति रजतार्थिनः शुरूपस्य शुक्त्याद्यर्थितज्ज्यारजतधर्माविषयशुक्त्यादौ कदाचित्प्रवृत्तिः सं
भवतीति व्यभिचारः स्यादतो हितत्वथमाह॰ रजतार्थिनेति घटरजतार्थितोत्तज्जन्यायारजतघटोभयप्रवृत्तिः तद्विषये घटे रजतधर्माविषये व्य राम
भिचारादाह रजतत्वप्रकारेति लाघवाद्दाह ॰ रजतत्वप्रकारिकेतीति कश्चित् अत्र शुरूषविशेषीयरजतत्वप्रकारकज्ञानविषयताश्रय ११०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

त्वंसाध्यंतेनसर्वंरजतमितिभ्रमविषयतायाः सर्वत्र सत्वाद्विषयत्वादित्यस्यैवगमकत्वे हेतौ नविशेषणवैयर्थ्यं ॰ अत्र साध्ये ज्ञानांशस्य प्रवेशात्र
सिद्धसाधनंरजतार्थिन॰ शुक्तिरूपस्य शुक्तित्वप्रकारिकापि प्रवृत्तिः कदाचित्प्रवृत्तिः संभवति नत्र बाधादाह शुक्तितिष्ठेति प्रवृत्तिधर्मिप
द्यात्मा विवक्षितस्तदा तद्धर्मिके नात्मवृत्तिकेनारजतस्मरणेनयदि प्रवृत्तिविशेष्य स्तदा शुक्तिरजतेतिसमूहालंबनेनैवं न शुक्तिस्मरणे
नार्थान्तरमतः स्वविषयवृत्तीति समूहालंबनस्मरणस्य रजतत्वप्रकारकविषयता न शुक्तिवृत्तिरितिनार्थान्तरं स्वदेशप्रवृत्ति रजता
र्थिन कदाचित्रकशुक्तिप्रवृत्तौ व्यभिचारात् आह रजतेच्छेति रजतेच्छा रजतप्रकारिकेच्छा तत्वेनजन्यतावाध्यास्यात्व गर्भे साध्ये कृतेना
र्थान्तरमुक्तमतस्तद्विजमाह स्वपदेति रजतस्मरणविषयतायाः स्वविषयशुक्तिस्वरूपत्वेन स्वविषयवृत्तीत्यनेनपरिष्कृतात्वमानेना
र्थान्तरे किंतु सत्वानुगमदोषशंकिस्तुचितं ॰ ईश्वरीयत्नेच व्यभिचारादाह ॰ इच्छाजन्येति ॰ यद्यपि घटेच्छायत्न यो विशेषहेतुता यात्र
वश्यवाच्यत्वाद्विजातीययत्नत्वेनरायत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावानान्न यत्नवृत्तिजातिविशेषसिद्धिस्तथापि घटेच्छायाघ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

११२ टगोचरजैयत्नत्वं न कार्य्यतावच्छेदकमीश्वरीयत्नसाधारणत्वादित्यतत्कार्यकारणभावकोटीकृतत्वेनैनैवताहृशजातिसिद्धिः घटपटेच्छादी
नां यत्ननिष्ठकार्यतावच्छेदकपृथग्जातिकल्पने गौरवेण लाघवादेकस्या एवसिद्धेरिति नच घटत्वप्रकारकेच्छात्वेन कार्य्यकारणभावः
घटत्वेन घटान्तरे यत्नप्रसंगात्० नच समानविषयत्वं प्रत्यासत्तिः घटेच्छावत्त्वे नस्यमेनेच्छाविषये घटान्तरे यत्नप्रसंगात्० तस्माद्वैजीपघ
टेच्छात्वेन न कार्य्यकारणभावः नचेदमीश्वरयत्नेस्त्विति न तद्व्यावर्त्तकः जातिविशेषः सिद्ध्यतु० अतो रागजन्यत्वाति यदि चेत्रमात्रेच्छाविषयत
त्पदार्थेच्छात्वेन ताहृशयत्नेन कार्य्यकारणभावः आत्मादिधीसमवायो विषयद्विधीच वि। घोघत्वं प्रत्यासत्तिस्तदा तत्कार्यतावच्छेदककोटी
कृततया ताहृशजातिसिद्धिरिति ध्येयं केचित्तु कदाचिदिदं रजतं कदाचित्तु रौवर्णं रजतमिति प्रवृत्तेरिदं रजतं जायतामितीच्छा इदं रजतमि
तीच्छा इदं रजतमिति प्रवृत्तौ हि हेतुः समवायप्रत्यासत्तिरिति त्वयापि वाच्यं न तु चैत्रीयत्वादि प्रवेशः इति ईश्वरयत्नवारणाय ताहृशजाति राम
सिद्धिरित्याहुः जातीविशेष्यताहृशजन्यतावच्छेदके न हेतुत्वे गौरवादाह० जन्ययत्नत्वेनेति इति केचित्० नच जन्ययत्नत्वं जीवनयो ११२

निर्व्यभिचारिवह्निर्विषयसंचारवत् ० प्राणपंचकसंचारस्येश्वरयत्नादिनोपपत्तौ यत्नांतरे मानाभावात् ० इति बोद्धाधिकारव्याख्यायामधिकं प्रपं
चितं इति ० इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वमेव तत्र नान्यदिति न दोष इति कश्चित् ० तन्न प्रवृत्तिरिति तथा चेष्टतावच्छेदकप्रकारकप्रवृत्तौ तोपद्धेत
त्प्रकारकज्ञानजन्यत्वं साध्यं अन्यत्र अन्यादृशज्ञानजन्यत्वमिति इष्टतावच्छेदप्रकारप्रवृत्तित्वादिकं विशिष्यैव हेतुरिति प्रवृत्तिहेतुविधेयनिक
श्चितसमवायेन रजतत्वप्रकारिकाकाचित्ताद्रा न न येन रजतप्रकारिकेति प्रवृत्तिहेतुविधेयं प्रवृत्तिहेतुविध्यापलापे त्तु भवविरोध इति तादृ
शानुभवे विप्रतिपत्ते प्रतिगौरवमाह रजतार्थिन इति ० रजतांशे रजतत्वप्रकारकरजतप्रकारकं ज्ञानं तादृशप्रवृत्तौ हेतुरिति गौरव
मित्यर्थः नच त्वयापीदमिष्यत एवेति तुल्यं मया प्रवृत्तिहेतुविध्यानुपपत्त्या तस्याभ्युपगमात् लाघवादिष्टप्रकारकं ज्ञानं कारणं इत्यस्या
प्यनुपपत्तेरिति ० नन्विदं जादेरिष्टतावच्छेदकस्पष्टत्वादेव रूपेणोष्टे । पविमानेदंडीति च्छापत्तेरिष्टांशेऽन्यप्रकारकज्ञानसत्वादत आह तत्र वा
तिप्रसंगाइति तथा च तत्र दंडीमानिनि इच्छाया दंडीमानिनि त्याकारज्ञानजन्यत्वमत्र तु रजतमित्याकारज्ञानजन्यत्वे साध्यं प्रकारभेदेन साध्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

११२ भेदादिति यद्वा ॰ ननु तथापि त्रमे यवत्वादिति ज्ञानात्प्रवृत्त्यापत्तिरत्र हि रजतज्ञाने प्रमेयं रजते प्रकारो रजतत्वं च प्रमेयं वद्धर्मिज्ञानमत्र
112 चेति रजतत्वांशे विलक्षणप्रकारस्य तत्प्रकारकं हेतुस्तथापि वाच्यं अन्यथाऽदृष्टप्रकारकज्ञानत्वेन तस्मात्तवापि प्रवृत्तिः स्यादिति तादृश
रागजन्यावाजन्यावाऽसिद्धसाधनमिति ज्ञेदं वोध्यं ॰ यत्वं जतत्वयोरननुगमोच्छक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ ॰ शुक्तिविशेष्यक
रजतत्वप्रकारकज्ञानं हेतुरित्येव साध्यं न चेदं रजतज्ञानं प्रसिद्धमिति न च रजतप्रकारकप्रवृत्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानं हेतुः समानविशे
ष्यत्वं च प्रत्यासत्तिरिति शुक्तिविशेष्यकरजतप्रकारप्रवृत्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वसिद्धावन्यथा व्याप्तिसिद्धिरिति वाच्यं समान
विशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या रजतज्ञानप्रवृत्त्योः कार्यकारणभावाभावादन्यथा चैत्रस्य रजतमिति ज्ञाने सति मैत्रस्य रजतमिति ज्ञाने सति मैत्र
स्य प्रवृत्तिप्रसंगात् ॰ न च मं समवायोप्यात्मादिप्रत्यासत्तिरिति मैत्रस्य रजतज्ञानाभावादेव प्रवृत्तिरन्यथा सति रजतज्ञाने मत्तो मैत्रस्य चैत्र राम
ज्ञानविषये रजते प्रवृत्तिप्रसंगात् ॰ इदं रजतमिति ज्ञाने सत्येव चैत्रस्य तत्रैव प्रकारान्तरेण रजतत्वप्रकारकप्रवृत्त्यापात्ताच्च ॰ तस्मादिदं रज ११२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तमितिप्रवृत्तोऽइदं रजतमितिज्ञानं हेतुः समवायश्च प्रत्यासत्तिरितितच्च हेतुत्वं रजतस्थलेऽन्यसंसर्गस्थले ऽप्रसिद्धा नतोऽयथा कार्य्यकार
णाभावग्रहितात्समानप्रवृत्तिरेवोच्यते यत्र रजतरंगद्वयत्वीदंत्वादिना रूपेण रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तितत्र ताद्दशेदंत्वविशिष्टरजतत्वावे
च्छिष्टरजतत्वविशिष्टज्ञानत्वेन ताद्दशप्रवृत्तौ हेतुत्वस्य रजतमादाय कल्पने रंगेऽपि ताद्दशप्रवृत्तौ ताद्दशमिदं रजतमिति ज्ञानं सिध्य
ति॰ तदेव भ्रमग्रहितात्पर्यं नवसामान्यतो रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेन ताद्दशप्रवृत्तित्वेनैव कार्य्यकारणभावग्रहिरजतस्मरणेनैव॰सि
द्धसाधनं विशिष्यचतत्तत्प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं तत्तज्ज्ञानव्यक्तिः कारणमित्येव वाच्यमिति॰ कान्यथाख्यातिरिति वाच्यं कदाचिदिदं रजतं क
दाचिद्रजतं वर्त्ति रजतमिति प्रवृत्तिनियम एतत्तद्धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञाने हेतुतां विनानुपपत्तेरिति साधनविशेषापितत्वं साधना
नुपाधितावीजं आर्द्रेंधनजवह्न्यादे रुपाधित्वात् किंतु साध्यव्यापकता [redacted] ग्राहकाभावादित रोवक्तव्यग्रहितं॰ यत्र च मड ऌप्र
कारएव समर्त्तव्यो ऽयथारंगविशिष्यकरजतप्रकारकज्ञानाप्रसिद्ध्या तथा हेतुता कल्पनादसंगतिर्वीधाभ्यासाद्व्याव्यापकतयेति॰ हेतोः
CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

११३ साध्याव्याप्यत्वेन चेतितद्व्यापकत्वान्नोपाधिः साध्यव्यापक इति साक्षादिति अन्यथा रजतत्वप्रकारत्वानुपादानेपि पक्षतावच्छेदकावच्छे
113 देन साध्यसिद्धेर्वेष्टसिद्धेरिति यद्यपि भेदाभेदोदासीनशुक्तिविषयरजतज्ञाने भवेत् नेष्टसिद्धिरिति पूर्वोक्तदोषोत्रापि तथापि शुक्तिवि
शेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारतावत्त्वमेव साध्यं ईश्वरज्ञाने तादृशशुक्तित्वादिप्रकारकत्वादेव न दोषो जन्यत्वं वा देयमिति तादृशरजत
त्वप्रकारकत्वावच्छेदेन वा शुक्तिविशेष्यकत्वं कस्य साध्यमिति न तु ॰प्रयोजकत्वं कार्यप्रागभावप्रतियोगित्वं तच्च भ्रमविशेष्यरजतस्मरणे
ऽपीति व्यभिचारोऽतोऽवच्छेदकेति तथा च कुलालपितृवारिकायाजकं प्रतीत्यन्यथासिद्धेरत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इति पक्षेपि जनकपदं प्रयोजक
परं बोध्यं अन्यथा व्याप्तिसिद्धेरिति ज्ञानविशेष इति ॰विशेषपदं जातीव्यक्तीइति समूहालंबनवारणाय विशेषश्च घट इत्याद्याकारकविलक्षणप्र
कारकत्वेन च घटपटाविति ज्ञाने पटांशे घटत्वप्रकारकत्वापत्तिः घट इत्याकारविशिष्टज्ञानस्यहीदं लक्षणं तादृशविशिष्टज्ञानत्वं च घटत्वमा राम
मादायाप्येव ॰तत्तद्व्यक्तिविशिष्टज्ञानस्य लक्षणान्तरमेवदंडपुरुषसंयोगादिति ज्ञानेन कुत्राप्ययं दंडविशिष्टज्ञानत्वं इति ततस्स ११३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

धारणाविशिष्टज्ञानलक्षणमिदमितितन्न व्यभिचार इति अगृहीतासंसर्गकतादृशज्ञानत्वेन विशिष्टज्ञानत्वे साधनेन व्यभिचार इत्यर्थः तद्धि वक्ष्य
णे धर्मधर्मिभावविषयत्वपदेन वैशिष्ट्यविषयत्वविलक्षणेऽसिद्धिराश्रयासिद्धिः वक्ष्यते घट इति ज्ञानस्यानेदं लक्षणं जातिव्यक्तीचेतिज्ञानाति
व्याप्यनात् । न च धर्मांशे धर्मान्तराविषयकधर्मधर्मिविषयत्वं लक्षणं जातिमान् घट इति व्यापनात् । धर्मांशे इत्यस्य निरुक्तस्व अगृहीता
संसर्गस्यैव यथार्थत्वं । अयं घटेनेति ज्ञानस्यापि घटांशे घटत्वप्रकारकत्वादयं घट इति ज्ञानस्य लक्षणत्वे ऽयं च घट इति समूहालम्बनसा
धारणापादतिव्याप्तेः तस्मात्स्वरूपसंबंधविशेषप्रकारत्वं स्वरूपता जातिविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षस्य जातिव्यक्तिविषयकलौकिकप्रत्यक्ष
त्वं लक्षणमित्याशयेनेदं इत्यन्ये संबंधान्तरं चेति भावाभासतां संबंध अथापि प्रकारकत्वात्स्वरूपसंबंधरूपादतिरिक्तादेवासमूहालंब
न व्यावृत्तिः संभवति संसर्गाभानेपि तस्यैव धारणीकरणीत्वादित्यपि इष्टत्वं सिद्धादिति अस्पर्शो हिमवलाहित्यादि रजतत्वे न व्यक्तिविषयत्वा
यां साध्यव्यापकत्वादाह पक्ष धर्मेति अप्ययेनैव साध्याव्यापकत्वस्थल स्वयंपूरयन्नाह । रजतारजतेति न च भेदाग्रहस्य कारणतायामिष्टेप

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

११५ स्थितेरवच्छेदकत्वस्य तेरूपगमात् तत्र प्रवृत्तिजनकत्वमेव नास्तीति कथं साध्याव्यापकत्वमतो रजतारजतेति तथा चैतस्य ज्ञानस्य धर्मिज्ञानतया ता
दृशप्रवृत्तिहेतुत्वमस्तीति भावः इति केचित् भ्रमस्यातामिषिक्तं ज्ञानं यदि दोषजन्यं तत्राह मूलेऽन्यथेति। तादृशं रजतेच्छा भ्रान्तिगोचरप्रवृत्तिज
नकं इष्टतावच्छेदकेति तेन रंगे नात्र रजतत्वं दंडि निनात्र देइ इति ज्ञानेपि न रजतेच्छा प्रवृत्त्यादिः न च तदानीं रजतस्य स्वतंत्रोपस्थित्यभावादि
वनप्रवृत्तिः रजते नात्र रजतं भ्रमे यामिति ज्ञानदशायां तत्संभवादिति नेदं रजतमिति एवं रजतं नतु रौप्य इति भ्रमस्यापि ज्ञानद्वयतया तत्र भे
दाग्रहसत्वेन शुरोवर्तिन्यपि स्वतंत्रोपस्थितत्ववाध्यमिति न च रजते इदं रजतत्वाभाववत्वादिति भ्रमस्यासंसर्गग्रहतया रजतत्वाभावत्वाविषयत्वे
न स्वतंत्ररजतोपस्थितिसत्वे प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं तत्रापि रजतत्वाभावज्ञानकालीनरजतत्वाभावासंसर्गाग्रहस्य प्रतिबंधकतया तदभा
वस्य कारणतायावाद्यत्वात्। अभिचानत्तादृशाभ्रमदशायां रजतत्वाभावासंसर्गग्रह इति न प्रवृत्तिः ननु प्रथमं रजतस्मरणं ततो रजतभे एम
दः इति ज्ञानं ततो रजतभेदवदिति ज्ञानं तथा च न स्वतंत्रस्मरणमतस्थलान्तरमहारजतस्य रारिति अत्र च स्वातंत्र्य अभावनिरूपितविषो ११५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

षत्ता[illegible]तिरिक्तविषयतावत्त्वमेव यद्वा समूहालम्बनपूर्वोत्पन्नस्य रजतमिति ग्रहस्य समूहालम्बनकालेऽपि सत्त्वमित्याशयेनेदमिति
भावः नन्वरंगे रजतभेदग्रहपूर्वं रजतत्वस्य स्मरणरूपसत्त्वेनोपस्थितिसत्त्वाद्वा ग्रहस्य च स्वाभावाद्रंगे रजतभेदग्रहकाले प्रवृत्तिः स्याद
तः कारणं चेति भेदाग्रह इत्यर्थः कार्यसहवर्त्तित्वेन कारणत्वमित्यस्यानत्वं प्रागेव प्रपंचितमिति नेह प्रपञ्च्यत इत्याधिकमिति रंगे इदं रजतं
तन्न रजतमिति ग्रहकाले प्रवृत्त्युत्पादः तत्र रजतस्य भेदविशेषत्वादित्यफरिकं विवेचयिष्यत इत्यर्थः पूर्वमिष्टज्ञानस्यावच्छेदक
त्वं मूलेनोक्तमिदानीमिष्टज्ञानस्य कारणत्वं तत्त्वमिथो विरुद्धमत आह उपस्थितयोरिति। एतेन यत्र तत्र वा भेदविशिष्टज्ञानं हेतुरुक्तता
ताभेदासंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वेन एकवाक्ये ज्ञाताद्भेदासंसर्गाग्रहस्य हेतोरभावेऽपि व्यभिचारः सत्तात्पर्यैकवाक्ये व्याप्तस्य मयावा
स्य हेतुत्वोपगमादिति निरासः श्वेतार्थिप्रवृत्त्युपपत्तिः अनुमानाभावेऽपि तथा च यद्वेतार्थिनः प्रवृत्तेर्हेतुः स्यादेव श्वेतार्थिनः प्रवृत्तेः
प्रतिबंधकं तत्र पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गकश्वेतभेदज्ञानमिति तत्सत्त्वे श्वेतार्थिप्रवृत्तिर्न स्याद् श्वेतार्थिप्रवृत्तिश्च स्यात् यदि धर्मत्वेन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

११५ ज्ञानं प्रतिबंधकं श्वेतार्थिप्रवृत्तौ च जनकं तस्मादिति भावः तदापत्तिः पीतार्थिनोऽश्वेतार्थिनो वा प्रवृत्तेरापत्तिः तादृशापत्तिरिति राजकृतेऽथे
115 ति चाह्लपपीतभेदसत्वेऽपि इति अप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितशुक्तित्वेषः यद्यपि पृष्ठलेन त्वपीतः शंखइत्यनेनैतत्समधीलमेवोक्तं तथापि तत्र श्वेत
भ्रश्वेतभेदविशिष्टज्ञानं प्रतिबंधकं न संभवति अन्यथाख्यातेरभावदत्र वृक्षसत्वे तत्पीतभेदविशिष्टज्ञानसंभवः इत्येतदुक्तं परमते
ज्ञाने भ्रमत्वज्ञानेऽन्यथाख्यात्यापत्तिरतो भ्रमत्वग्रहोपीति न्यायनये नाह संसर्गज्ञानं वेति॰ तथा च ज्ञानवत्यं गृहीतासंसर्गस्य भ्रमत्वस्य ज्ञा
नहद्यत्वस्य वाग्रजज्ञानं भ्रमत्वविशिष्टज्ञाने वा तदभावविशिष्टाभेदग्रहः प्रतिबंधकः अभेदग्रहः कारणमिति ज्ञानवृत्ति नीत्यस्य भ्रम
त्वेनेत्यस्य स्वार्थान्तरेणेत्यस्य च यथाक्रमं व्याख्यात्तिमाह॰ तेनेत्यपीदि तिना तज्ज्ञानस्य पीतत्वाभाववज्ज्ञानस्य पीतत्वादीत्यादिना श्वेतभेदपरि
ग्रहः कथमेवं कथमिष्टभेदाविषयकत्वं विरोधादिति पीतत्वाभावनिश्चयस्य मध्ये इति भावः एवं पीतत्वनिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञा राम
नाभावात्पीतत्वस्य नाष्टमितौ विषयताइति सप्रत्ययपइति मूलेन भेदप्रत्ययपरामर्शेऽसंगतिरत आह॰ तदनंतरभावीति विरोधादिति पूर्व ११५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

वत् अतएव अभेदभ्रमहेतुदोषस्य भेदग्रहविरोधित्वादिव अन्यथा आनुमानिकभेदज्ञानस्य दोषविघटकत्वाभेदग्रहप्रतिबंधकत्वे आह यती
तितथा च प्रत्यय इति पूर्वं यथाश्रुतमेव केचिदित्यस्वरसस्तु याहीत्यत्राह कार्यार्थकल्पितैवेजन्मांतरेति यद्यपि जन्मांतरेपि कथमनुभवस्म
रणं च सन्निकर्षादिदृष्टादेरेव इह जन्मनि कोपरायत्वात् तथापि पूर्वजन्मन्यपि जन्मांतरीयसंस्कारादेव तथाज्ञानं एवं पूर्वपूर्वमपि प्रामाणिकी चेयमनव
स्थानं च तथाप्यनुभूतस्य तत्संगतं पूर्वजन्मन्यपि स्मरणास्यैव संभवादिति वाच्यं अनुभूतस्य ज्ञानस्यैतितदर्थात् । केचित्तु तादृशसंस्कारस्य
तत्पाजन्मांतरे तदनुभवसंभवात् • न च तर्हि न विशिष्टज्ञानसामान्यत्वेजन्यं जन्मांतरीयस्यैवाखेन्नात इति वाच्यं तत्रापि जन्मनि संस्कारस्या
स्वधात् ज्ञातानुभवध्वंसत्वविशिष्टस्य चज्ञानेन तत्विद्रजतं इत्यनुभव इत्यनुभव इत्यत्र तात्पर्यात् इत्याहुः ऐहिकविशिष्टज्ञानत्वेज
नेतात्पर्यमिति काश्चित् ० उद्बोधकाभावादित्युपलक्षणं जन्मांतरेप्यनुभवात्तप[illegible]पत्तिरित्यपि द्रष्टव्यं अत्र दृष्टमेवोद्बोधकमस्त्विति आश
ङ्क्याविति न तु भवसामग्रीकल्पने गौरवाद् उद्बोधकं कल्प्यते ॰ अन्यथा दृष्टसाधनत्वस्यापनुभावविकासामग्री कल्प्यतातत आह अपूर्वेति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

116 जन्मांतरेपि तस्यानुभवेन स्मरणानुपपत्तेर्नच प्रमेयत्वादिना सामान्यतो जन्मांतरेऽनुभवात्तदंशेउद्बोधकाभावादेव दत्तस्येव स्मरणमिति वा
च्यंताहशस्मरणस्य तत्तदुद्बोधकस्य कल्पने गौरवादन्वयव्यतिरेकशालिनः इंद्रियसंयोगादेः कारणत्वेन तत्तद्दशाविशिष्टज्ञानस्य उत्पन्नत्वाच्च ०
धारावाहिकस्मरणानुपपत्तेः धारावाहिकरजतज्ञानं न स्यादित्यपि कश्चित् ० प्रमात्मकप्रत्यक्षसामग्रीसंभवत्पि ताहशसामग्रीप्रतिबंधान्न
स्मरणोत्पाद इत्याह तच्चेति नवेत्यर्थः स्मृतनयेग्रहस्मरणात्मकस्यैकस्य ज्ञानस्य संभवेपि तदंशे प्रत्यक्षसामग्री तदंशे स्मृतिप्रतिबंधिकेव
प्रवृत्ते च रजतत्वादिप्रत्यक्षसामग्र्याः सत्वान्न तस्मृतिरिति भावः नन्वेतावता भेदाभेदाविषयीतो दासित्येन सम्बध्नाले वन सिद्धावपि न त
त्प्रकारकत्वसिद्धिरत आह तस्य चेति तस्य ग्रहणस्य इदं रजतत्वेन जानामित्यनुव्यवसाये भ्रमस्थलेऽप्यसिद्धीत्यतो वर्धबलादिति न च ताहशा
नुव्यवसायोपि ज्ञानद्वयात्मकः सन्निकर्षासंभवरूपबाधकबलादित्यर्थः दिग्गिर्थं कसाधकविरहादन्वयव्यतिरेकाभ्यामिंद्रियसंनिकर्षादे राम
व प्रमात्मकप्रत्यक्षमिति एवं रजतत्वप्रकारकत्वस्य अनुव्यवसायसिद्धौ गतारोपस्याप्यसंभवः येन च प्रमाणेनान्यत्र सिद्धं तेनैवा प्रतिबाधके ११६

११६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

प्रमायामपीत्याहुः ननु प्रत्यभिज्ञानस्थलेपि संस्कारस्य तत्तादिविषयत्वादिंद्रियस्येदंत्वादिविषयत्वादिदमसंगतमतो भिन्नविशेषणविष
त्वादिति तथा च तद्विशेष्यसंस्कारस्य तद्विशेषणकप्रत्यक्षे प्रत्यासत्तित्वे प्रत्यभिज्ञाने त्वेकमेव विशेष्ये इदंत्वरंगरजतत्वयोर्भेदादेनैक्यमि
ति एवं संस्कारेंद्रिययोर्मिथ एकविशेष्यकमात्रकार्य्यजनने ऽनुभवादिति एतत्तत्कालीनत्वं प्रकारो वाऽप्रामाण्यघटकः संबंधो वा उभयथापि तेन
रूपेणानुभवान्न स्मरणमिति सामग्र्यभावादिति एतत्कालसंबंधस्य लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वात् तज्ज्ञाने प्रत्यासत्तिताघटकस्य रजतमात्र० नभाना
मिति असंसर्गाग्रहस्यापि तदप्रामाण्ये एतत्कालसंबंधस्येति भावः तथा निष्कंपप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकं सकंपत्वात् निःकंपत्वे प्रवृत्तिनिष्ठाविषय
ताविशेषे जातिविशेषाविन्यापि केतर० विरोधीति० विरोधसंबंधेनैकधर्मिणि नानाप्रकारकेत्यर्थः यत्र स्थाणुरिति लौकिकं ज्ञानं ततो
लौकिकं नवस्थाणुरिति ततः स्थाणुत्वतदभावयोरेकं स्मरणं द्वोत्पत्तिस्थितिक्षणयोः पूर्वोत्पन्नासंसर्गाग्रहयोरभावे विशिष्टं तद्धारणायै
कदेति भेदाग्रहविशेषणं यत्र स्थाणुत्वस्मरणोत्तरं स्थाणुत्वाभावस्मरणं तत्र स्थाणुत्वस्मरणकाले भेदाग्रहसत्त्वाऽउपस्थितारेकदेति न

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

११७ 117 वोपस्थितावेकदेतिविशेषणेयत्रप्रथमंस्थाणुत्वमात्रस्यततस्थाणुत्वाभावधर्मिणीत्येकं स्मरणं तत्र द्वितीयज्ञानेसंशयत्वं न स्यात्तत्रद्वि
तीयस्मरणेपिस्थाणुत्वविषयत्वोपगमादन्यथासंशयत्वाभावस्येष्टत्वादितिस्थाणुत्वोपस्थितिविशिष्टस्थाणुत्वाभावोपस्थितिर्भेदाग्र
हश्चयाविशिष्टासंशयः साचतदाप्यस्तीत्ययुक्तः। अतिप्रसंगः संशयव्यवहारापादनं अतइति एकधर्मिणि द्वयोरसंसर्गाग्रहः संशयः
समुदायालंबनज्ञभिन्नभिन्नधर्मिणोर्वासंसर्गाग्रहइत्यर्थः नातइतिभेदाग्रहस्यैवसंशयत्वात्भेदाग्रहेसंशयइत्यनुपपत्तिरित्यर्थः संश
यपदप्रतिपाद्यंज्ञानमेवेत्याशयेनाहधर्मिज्ञानमितितथाचसतिसप्तमीएकधर्मिणिद्वतेत्रोपस्थितविरुद्धज्ञानेभेदाग्रहेसतिधर्मिज्ञा
नंसंशयइत्यर्थः नचेति भेदाग्रहे सति कोटिद्वयस्मरणं धर्मिज्ञानं चात्र यो: संशयहेतुरित्युच्यते मयातु सएव संशय इति तदभा
वेनवापिसंशयोनचस्यादित्यर्थः यद्वा क्रमिकविपर्ययकालेत्वन्मतसंशयसामग्र्यभावात्मन्मते संशयस्याभावो अन्यथामन्म राम
तसिद्धसंशयापादनेत्वन्मतेसंशयसामग्रीसत्वात्तन्मतेसंशयस्यादिति अन्यथेतिफलार्थइतिभावः क्रमिककोटिस्मृति ११७

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

धर्मिज्ञानानां एकदा असत्त्वेनतथापि तत्रसंशयहेतुतानंगीकारात् इतिसंशयात्तत्रस्थलइतियत्रविनापिसंशयंलिंगंश्रमा
न्यायनयेअनुमितिमत्रेत्यर्थः असंसृष्टतंत्रवह्निस्मरणासत्तथापस्थिते। निवह्नित्वव्याप्यवत्तत्रोपस्थितिःसंभवादितिनशुक्ति
रियत्रभेदत्वेनैवोपस्थितिःनतुशुक्तिभेदासंसर्गाग्रहत्वेनेतिभावः अनुपयोगात् अकारणत्वात् तथाचेष्टांशेस्वतंत्र्योभा
वान्नप्रवृत्तिःततएवचाप्रवृत्त्युपपत्तौतदुपपत्तयेनतत्ररजतभेदविशिष्टबुद्धिरितियदिरजतभेदाग्रहःप्रवर्त्तकःतदारजते
नेदंरजतमितिभ्रमेपिप्रवृत्त्यापत्तिरन्यथाख्यातिभयेनतत्रभेदग्रहस्वीकाराद्द्वादिभेदग्रहमन्दान्यथाख्यातिरित्यप्यतएवनेत्यतएववा
दिसंमताशयत्तथावातएवानिष्टभेदाग्रहस्यातिवर्त्तकत्वादेवेतिमूलार्थः तथा चानिष्टत्तिप्रयोजकोयोऽनिष्टस्यरजतभेदस्यासंसर्गा
ग्रहस्तदभावप्रवृत्तिहेतुरितियदेवेवतीतितथाचरंगत्वभ्रमहेतुदोषस्यैवरजतत्वेनगोरैवप्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वंरंगगोचरानिष्टत्तिहे
तुत्वमितिमूलार्थः अनुपजातविरोधितया। अनुपजातत्वविषयविरोधिविषयकत्वानततया। तद्विरुद्धत्वेनतद्विषयविरुद्धत्वेन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

११८ 118 तद्विषयविरुद्धत्वेनानुपस्थित्याऽस्वविषयविरोधिविषयोपस्थित्यात् तद्विरुद्धत्वेन तद्विषयविरुद्धत्वेन बाध्येऽपीति कश्चिद्बाधे
ऽपि परस्मिन्नविरुद्धार्थकत्वेनानुव्यवसीयमानत्वरूपं विरुद्धार्थग्राहकत्वमस्तीति तादृशमेव न बाधकमिति भावः यद्यपि वस्तु
गत्या बाध्योऽपि महदृशायामप्रामाण्यज्ञापकत्वलक्षणं बाधकत्वमस्ति तथापि विरुद्धतयार्थग्राहकत्वेऽप्रामाण्यप्रमापकत्वद्वारा
त्वं नास्तीति बाध्यानल्पमित्यनेन दर्शितं तात्पर्यस्य बाधत्वे द्वितीयबाध्यताद्युत्पादनेन हि विरुद्धत्वेनार्थग्राहकस्य बाध्यत्वमिति
न व्यवस्थितेरिति भावः आकारित्यपररुचिबीजं तत्र भयत्र पंचमीप्रयोगापत्तिः द्वयोरेव हेतुत्वात् यद्वा एतत्पक्षे पसरेत्यादिनै
वहृषितत्वात् विरुद्धार्थेत्यादिस्थलानुत्थानादत्रारुचिः परत्वेनैव बाधकत्वमतित्वच्छेन शंका स्यादमतः कश्चिदित्यनेनारुचि
सूचिता अन्यथाभानं प्रतीत्यापराहतमिति तथाच्छ्रुतमसंगतमतः प्रतीतिस्वाभाव्यादिति प्रतीतित्वस्य भ्रमत्वाभावे व्याप्यता । राम
दित्यर्थः एतद्व्याप्तिग्राहके सहमावारमाह यस्मिन्नित्यादिविवादपदं भिन्ने ज्ञाने सर्वत्र भ्रमत्वाभावदर्शनादिति तदर्थः यदि रूप ११८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

स्पर्शादिनिष्ठमेवोद्भूतत्वं तदाह जन्यस्पर्शेति प्रमाप्रमात्मकसमूहालंबनवृत्तिनिप्रमात्वे दृष्टांते साध्यवत्त्वं नोभयवादिसंमतं अत आ
ह सर्वांशेति सर्वांशप्रमात्वं सर्वांशप्रमामात्रवृत्तिधर्मः वा धर्मव्यभिचारादिति अजनितज्ञानं चक्षुर्व्यक्तो बाधस्तत्राह घ्राणेंद्रियांतरे चे
ड्रियत्वहेतोः व्यभिचार इति ज्ञानकारणेति ० आत्मादौ साध्यसत्त्वेन तत्र द्वारकस्य स्वस्वजन्यजनकेत्यादिविशेषणस्य वैयर्थ्यादिति भावः
लाघवादाह ज्ञानकारणेति ० सर्वत्र स्वस्वरूपयोग्यत्वघटितसाध्यसत्त्वान्न व्यभिचारः हेतावेव फलोपधानं वाच्यं इति काचित्तत
त्र चाक्षुषप्रमामात्रफलोपधायके व्यभिचारात् सर्वांश इति सर्वांशे सत्यातिरिक्तो भ्रमाभवत्येवेति तज्ज्ञानकत्वमादाय वसा
ध्यसत्त्वमिति हेत्व सामानाधिकरण्येत्यादि व्याप्तो व्यापके व्यर्थविशेषणत्वं न दोषाय अतोऽप्रयोजकमिति दिगर्थः स्व भ्रमकारण
त्वोपपत्तिः ज्ञानप्रत्यासत्त्यादेः परैरनभ्युपगमादिति ननु अप्रमाण्यज्ञानानास्कंदितं ज्ञानद्वयं प्रवर्तकं अप्रामाण्यज्ञानं वागृही
तभेदज्ञानद्वयत्वज्ञानं तथा च ज्ञानयोः स्वरूपतो भेदग्रहेपि अगृहीतत्वस्य ज्ञानादगृहीतभेदज्ञानद्वयत्वज्ञानानास्कंदितमप्री

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

जितदापिप्रवृत्तिःस्यादित्यतआह अत्रचेतिएवंघ्नतंत्रोपस्थितप्रकारेप्रकृतज्ञानविशेष्यावृत्तित्वासंसर्गाग्रहस्यरजतत्वाभाववतिप्रकृत
ज्ञानविशेष्यत्वासंसर्गाग्रहस्याप्यभावोबोध्यःज्ञानस्येति॰एकंज्ञानंसंवादिप्रवृत्तिजनकंज्ञानद्वयंविसंवादिप्रवृत्तिजनकंइतिनयत्र
वाष्पववह्निमजिघ्नमभ्रमात्घ्वतंत्रोपस्थितवह्न्यसंसर्गाग्रहस्तत्र वह्निस्मृतिभेदोवर्त्तिज्ञानरूपज्ञानद्वयादपिसंवादिप्रवृत्तेःएवंधात्वा
भासेपिज्ञानद्वयस्यात्वयव्यभिचारइतिकश्चित्॰एकद्वयेणनेवोभयघटितकल्पदोषइत्यन्येअत्रचेष्टतावच्छेदकप्रकारकंप्रत्यक्षंत
त्राप्यसिद्धिउपादानप्रत्यक्षस्यप्रवृत्तिहेतुत्वादेकंज्ञानंसंभवादिप्रवृत्तौहेतुरितिनानुपपन्नमितिकेचित् यत्रास्रजतेकदापि
नरजतत्वासंसर्गाग्रहस्तत्राप्यतत्ताभावसत्त्वादभ्यासादपिसं-वादिप्रवृत्तिःस्यादतआह छेकेतिअसंसर्गाग्रहप्रतियोगिविषयासंसर्गस्यत्य
र्थःतथाचविद्यमानरजतत्वासंसर्गस्याग्रहोविसंवादिप्रवृत्तौ विद्यमानस्यतथाग्रहःसंवादिप्रवृत्तौहेतुरित्यर्थःप्रागभावादीका एम
रादाह॰तद्घटकेतीतिकेचित्॰केचिदित्यस्यविवीजंतु स्फुरतीत्यस्वैयथ्यमेवनतुयत्रनानापदार्थस्मरणाजन्माप्राग्बोधस्तत्रैवात्रेय ११९

मस्थले तादृशस्मरणस्य भ्रमत्वापत्तिर गृहीतासंसर्गधर्मधर्मिगोचरज्ञानस्य विशिष्टज्ञानत्वादत आह गृहीतेति॰ प्रकारत्वं च स्वरूपसं
बंधविशेषेतिरिक्तं वा स्मृतरजतास्मरणादीनां नारजते रजतत्वप्रकारकत्वमित्यर्थः स्मरणामित्युपलक्षणं ज्ञानांतरमपि दृष्टध्वं
स्तत्वः शक्त्यापातनं तत्र मते संभवतीति प्राटिमात्रे तत्रानेकस्मरणापगमेपि समूहालंबनप्रत्याज्ञानिरासाज्ञाधवेनैकस्यैव स्मरणस्य कल्प
नादिति॰ पूर्वोक्तमेव साधुएवं प्राभाकरमीमांसकमते निर्वाणिति दूषणांतरमभिधीयत इत्यर्थः साक्ष्यस्य स्वतंत्रोपस्थितिः रजतएवेतिरज
तभेदस्य न पुरोवर्तिनीति पुरोवर्तिप्रवृत्तिभेदाविशेषाणात्वमस्मेवेत्यर्थः पुरोवर्तिगृहीतेतिरजतएव नेदं रजतमित्यत्र च पुरोवर्त्य
गृहीतासंसर्गरजतभेदप्रतियोगित्वज्ञानविषयत्वं रजतेऽस्त्येवेति न प्रवृत्तिः अत्रैव तादृशभेदाग्रहस्य पुरोवर्ति ज्ञानं च प्रवर्त
कमिति वक्तव्यो भेदाग्रहपदार्थत्वेनेति शेषः तर्हीति शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमे पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गो रजतभेदप्रतियोगि
त्वेन रजतस्योपस्थितेः प्रवृत्तिर्न स्यादितिरजतभेदासंसर्गस्य रजतत्वस्य पुरोवर्तिनि ग्रहे चाव्याप्तिरिति भावः एतेन शुक्ता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

120 विदं रजतं तन्न रजतमित्यत्राप्रवृत्तिप्रसंगेन तत्र हि पुरोवर्त्तिव्यक्तिनिष्ठरजतभेदे ज्ञायमानरजतप्रतियोगित्वस्यासंसर्गाग्रह एवास्ती
ति न प्रवृत्तिः स्यादिति तथा प्रवृत्तिहेत्विदं रजतमिति भ्रमस्थले पुरोवर्त्तिनिष्ठरजतभेदे रजतप्रतियोगित्वाभावाग्रहसत्त्वास्तीति प्र
वृत्तिर्न स्यादतो ज्ञायमानेतीत्यर्थः तदा च रजतप्रतियोगित्वाज्ञानात् ज्ञायमानरजतप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहो नास्तीत्यर्थः न
च पुरोवर्त्तिनिष्ठेत्यस्य पुरोवर्त्तिनित्वात इत्यर्थो दोषाद्वृत्तदानतदेद ग्रह इत्यर्थः किं चेति तिति केचित्तन्न अतिप्रसक्तमित्यनेनो
क्तवक्ष्यमाणदोषादसंगतेः इदं रजतमिति भ्रमात्प्रवृत्तिर्न स्यात्कदाचिज्ज्ञायमानरजतप्रतियोगिकत्वासंसर्गाग्रहस्य रंगनिष्ठभेदे स
ति त्वादित्येवांप्रसंगार्थः नच पुरोवर्त्तिनि ज्ञायमाने भेदे तदा तदसंसर्गाग्रहः दोषेण रजतभेदाग्रहात् उपदर्शितस्थले इदं रजतमिति
ज्ञानमात्रात्प्रवृत्तिस्थले रजते एव नेदमिति रजते च रजतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वस्वीकारे चान्यथाख्यातिप्रसंग इति भावः राम
अतिप्रसंगादिति उक्ता विदं न रजतमिति ज्ञानदशायां रजतादौ रजतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वाभावसत्त्वात् प्रवृत्तिः स्यादितिः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

रजतारजते नितथाच सर्वत्र रजतभिन्नत्वज्ञान विशेष्यत्वाभाव ग्रहदानीमिन्त्र रजतत्व एव तदभावात् थाच प्रवृत्तिर्नस्यादिति नच पुरोवर्तिनि
रजेगृहीतासंसर्गक एवतदारजतभेद इति अगृहीतासंसर्गकरजतभिन्नत्वज्ञाने विषयत्वाभावो मेवेति वाच्यं रंगेइदं रजतं शुक्तो नर
जतं इति ज्ञानदशायां रंगे प्रवृत्त्यभावापत्तेः तत्र रंगे रजतभेद संसर्गग्रहे अन्यथाख्यातापत्तेः यद्वा यत्रैक रजतेऽन्यरजतत्वारोपस्त
भिप्रायेणेदं तथाच रजत शुक्तेऽपि मे तद्रजता तद्रजते इति ज्ञानात्प्रवृत्तिर्नस्यादित्यर्थः दिगयं [illegible] ष्टतावच्छेदकाभावस्यापि ग्रहा
तं ज्ञानि स्तक्ति रिति केचित्० अन्ये तु इदं बोध्यं पुरोवर्तिनिष्टभेदे ज्ञायमानरजत प्रतियोगित्वा संसर्गाग्रहाभाव एव हेतुर्नच शुक्ताविदं र
जतं तन्नरजतमित्यत्र प्रवृत्तिर्नस्यान्निष्टेइत्यस्य ज्ञानमात्रे इत्यस्यार्थकत्वात् दोषाभावात् तदानीं शुक्तो नरजतभेद ज्ञानमिति सर्वमतसि
द्धमेव० किंतु पुरोवर्तिनि ज्ञायमानभेदत्वावच्छेदेन रजतप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहाभावो बोध्यस्तेन रंगे इदं न रजतं रंगत्वाद्घटभेद
वन्न रजत प्रतियोगिक इति ज्ञानदशायां घटभेदे रजतप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहाभावसत्वेपि न प्रवृत्तिः नच यदि पुरोवर्तिनि ज्ञाते भे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

११६ देत्यर्थः तदातत्र भेदाज्ञाने इदं रजतमिति ग्राह्यज्ञाना त्प्रवृत्तिर्नस्यादिष्टापत्तेः रूपादानप्रत्यक्षस्य प्रवर्त्तकत्वेन तत्र कस्यचिद्भेदस्य भानसंभवादिति यद
121 पि यदा कदाचित् ज्ञानमानत्वमतिप्रसक्तमित्युक्तं तदपि न रजतप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहस्याभावः कारणमित्युक्तत्वात् ० वैशिष्ट्यं चैकका
लिएकात्मवृत्तित्वमिति यदि त्वपुरोवर्त्तिवृत्ति भेदज्ञानरजतप्रतियोगित्वज्ञानोभयविशिष्ट रजतप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहस्याभावः का
रणमुच्यते तदापुरोवर्त्तिभेदाज्ञानेपि इदं रजतमिति ग्राह्याद्दितः प्रवृत्तेर्नानुपपत्तिरंशेपि न च यत्रोपस्थितं रजतप्रतियोगित्वं पुरो
वर्त्तिनि ज्ञाते भेदेनारोपितं किंतु रजतभेदस्योपस्थितस्य पुरोवर्त्तिन्यारोप स्तत्र प्रवृत्तिः स्यात् ज्ञायमानरजतप्रतियोगित्वासंसर्गाग्रहा
भावादिति वाच्यं इष्टभिन्नत्वज्ञानकालीनेष्टभेदासंसर्गाग्रहस्यापि प्रतिबंधकत्व तयातदभावस्यापि कारणत्वात् ० उक्तस्थले च पस्थित
रजतभेदासंसर्गाग्रहस्यैव सत्वादिति न च शुक्तौ इदं रजतं नेदं रजतमित्यत्र प्रवृत्तिर्नस्यात् इदं रजतभेदासंसर्गस्य रजतत्वस्य ग्रहेऽन्यथाख्या राम
तिभयेन रजतभेदासंसर्गाग्रहसत्वादिति वाच्यं दोषहेतुकरजतभेदासंसर्गाग्रहस्याभावस्य हेतुत्वात् न च शुक्तौ दोषहेतुकोरजतभेद

१११

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

संसर्गस्य रजतत्वस्याग्रहः किंतु तत्र रजतत्वस्याग्रहः किंतु तत्र रजतत्वाभावत्वनिवेधन एव न च शुक्तौ नेदं रजतमिति ज्ञानेपि प्रवृत्तिः
स्यात्तदानीमपि दोषहेतुक रजतभेदासंसर्गाग्रहस्याभावादिति वाच्यं रजतत्वभ्रमजनकदोष रजतपुरोवर्त्त्युपस्थितीनां त्रितयवकि
न्नाभस्य विशिष्टोपस्थित रजतभेदासंसर्गाग्रहस्याभावः कारणमित्युक्तत्वात् शुक्ताविदं रजतं इति ग्रहस्थले च रजतभेदासंसर्गाग्र
हसत्वेपि दोषाभावविशिष्टस्य तस्यासत्वाद्दोषस्य सत्वादिति केचित्तु दोषहेतुकतादृशासंसर्गग्रहाभाव एव हेतुश्चेदं रजतमिति
भ्रमेपि दोषहेतुकतादृशासंसर्गग्रहाभावसत्वादिष्टभिन्नत्वज्ञानकालिनेति ध्येयं मिष्टत्वात्तथापि ह्यातं व्यस्य निरुक्तेः न च पूर्वो
क्तशुक्तौ नेदं रजतमिति ज्ञानेपि प्रवृत्तिः शुक्तौ रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ नेदं रजतमिति ज्ञानाभावस्य पृथगेव कारणत्वादित्या
ऽऽः रजते रजतत्वप्रवृत्तौ रजतत्वविशिष्टज्ञानं हेतुः रजते तथा प्रवृत्तौ रजतभेदाग्रहः पुरोवर्त्तिन्यस्यैकस्याभावात् घाद्दान्तगमस्य
किंचित्करत्वादित्यन्ये परे तु रजतत्वविशिष्टज्ञानाभावो रजतभेदज्ञानाभावो दोषहेतुक रजतभेदाग्रहस्योऽभावो दोषहेतुकर

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१२२ 122

जतत्वांसंसर्गाग्रहस्ययोभयेप्येतेषांचतत्त्वावछिन्नाभावः प्रवृत्तिमात्रेहेतुरित्याहुः अन्येतुरजतत्वग्रहप्रतिबंधकदोषाभावोरजतभि
न्नमितिविशिष्टज्ञानाभावश्चेदंद्वयंचकावत्स्वातंत्र्येणरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिसामान्येहेतुः अतोनोक्तदोषइत्याहुः इत्थंचयद्यपि
स्वातंत्र्यनिरुक्तिः संभवतितथापिज्ञानद्वयमात्रेष्टभेदाग्रहेऽगृहीतभेदकमिष्टज्ञानंवह्निरित्यादिवक्ष्यमाणविनिगमाविरहेता
त्पर्यंइष्टत्वेनपुरोवर्त्तिज्ञानत्वेनव्यवस्थितेतत्रैववैशिष्ट्यविषयकत्वमवच्छेदकंकल्प्यतइतिमूलमसंगतमतआहायमर्थइति
अतिप्रसंगेनेत्यादिज्ञानत्वस्यरजतप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वेघटज्ञानादपिरजतप्रवृत्तिप्रसंगः पुरोवर्त्तिज्ञानत्वेष्टज्ञानत्वयो
रवच्छेदकत्वेकार्यकारणभावद्वयकल्पनागौरवंरजतपुरोवर्त्तिनीतिसमूहालंबनसाधारणंरजतपुरोवर्त्तिविषयकज्ञानत्वे
नकारणत्वेनद्व्यात्वेनरजतपुरोवर्त्तिविषयकज्ञानात् इदंरजतयोरजतपुरोवर्त्तिनीइतिसमूहालंबनाद्रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिप्र एम
संगः तवज्ञानद्वयात्क्वापिप्रवृत्तिप्रसंगः कस्याप्युभयाविषयत्वादित्यर्थः प्रमेयत्वेनसंबंधत्वादिनावातदुभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञान १२२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

रं॰ प्रवृत्तिप्रसंगोऽत आह॥ प्रकारकेति ज्ञानत्वादिनावेति अपेक्ष्यमानत्वं तत्रोपस्थितपुरोवर्त्तिभेदकेष्टज्ञानत्वमादिनाज्ञानस्याह
त्वेति प्रथमेवाधकं गौरवादिति सर्वत्र अत एवेष्टज्ञानत्वेन पुरोवर्त्तिज्ञानत्वे नेष्टपुरोवर्त्तिभेदाग्रहत्वेन च कारणत्वं पृथक् कृप्
प्य गौरवं न तत्किमपि ज्ञापि अवच्छेदकं इत्यपास्तं अनेककार्यकारणभावकल्पनेपि गौरवाच्च न च तथापीदं रजतमत्र रजतत्वमि
मिदं रजतत्ववदिति ज्ञानानां हेतुत्वे गौरवात् इतरेदं न रजतं नात्र रजतमिदं नेदं रजतत्ववदिति समूहालंबनविरोधिज्ञानत्वेन हेतुत्वात्ला
घवादिदं रजतमिति ज्ञानस्येव वा प्रवर्त्तकत्वादिति परेषामपि नेदं रजतं नात्र रजतं रजतत्वाभाववदिदं इत्यादिज्ञानानां प्रवृत्ति
प्रतिवंधकत्वकल्पनामपि लाघवेन नेदं रजतमित्येव ज्ञानं प्रतिवंधकमित्यप्याहुः न च वपकत्वलाघवं भेदाग्रहेप्यतस्मि
दानिमिति तदानिष्टज्ञानप्रवृत्त्योः कार्यकारणभावकल्पनकाले तादृश्येणताहृशभेदग्रहत्व यदा स्वपस्थिति तदावश्यकत्वे भे
दाग्रहेपि हेतुत्वं कल्प्यमानत्वे नितिरस्तत्वादिति अघकेयमित्यादिना निरस्तत्वादित्यर्थः इदं रमापातत पूर्वोक्तरीत्या प्रातं तस्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१२२ 123 निरुक्तेऽगौरवादिदोषस्यैवसाधुत्वादिति यदीष्टज्ञानत्वेनैव कारणत्वं व्यवस्थितं तदा कथं तत्रावच्छेदकांतरकल्पनाऽगौरवाद्यवस्थाप्यमान
इति न त्वं तु व्यवसायेन रजतत्ववैशिष्ट्यग्रहे स्वतः प्रामाण्यग्रहापत्तिरतो यथा चेति तथोपपादितमिति तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न
तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यं न चेदं वैशिष्ट्यगोचरतायामेव विषयी भवतीत्यादि परनये यदि विशिष्टज्ञानं प्रति भेदाग्रहस्य कारणता
तदा तस्यावश्यकत्वेन च स्तासे भवति प्रमात्मके विशिष्टज्ञाने न द्वेष्टत्वे मानाभावात् भ्रमात्मकस्य परनयेऽसिद्धेः न च न्यायनयेऽन्या(
वश्यकत्वं तस्येति वाच्यं तदानीं भ्रमस्यासिद्धेः आवश्यकत्वलाघवस्य भेदाग्रहेऽग्रहादित्याह स्यभेदाग्रहेऽग्रहादित्याह सत्यस्थ
ल इत्यादिना मानाभाव इति तादृशज्ञानविषयत्वाभावस्य सर्वदासत्वेन तद्विलंबेन कार्यविलंबाभावान्न स हेतुरित्यर्थः ननु भ्रम
स्थले तादृशाभेदग्रहप्रसिद्ध्या तदभावः कारणमस्त्वत आह सत्यस्थले इति ॰ तादृशज्ञानस्य फलीभूतविशिष्टज्ञानस्य कस्यहे राम
तुत्वं के प्रति हेतुत्वं भेदाग्रहस्येत्यर्थः यामिकजागरणभेदाग्रहस्य प्रवृत्तौ कारणत्वात्तु स्मरणं ननु रजते नेदं रजतमिति ज्ञानकाले १२२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

नरजतत्वविशिष्टज्ञानमिति सर्वसिद्धांतवतव मते रजतभेदविशिष्टज्ञानात्मन्मतेतत्सामग्रीतः साचोपस्थितरजतभेदासंस
र्गाग्रहश्चितिमएव प्रतिबंधकत्वदभावोविशिष्टज्ञानेतद्धेतोरिति न्यायात्प्रवृत्तौ चहेतुः एतेनात्रतद्धेतोरिति न्यायस्यावसरएव
नास्मिन्द्वातेत्र्यप्रगर्भभेदाग्रहस्यविशिष्टज्ञाने हेतुतापाः कुत्रापिअकल्पनादितिनिरस्तंअत्र यथानुपपत्त्या तत्प्रतिबंधकत्व
कल्पनात्॥ नच घटोनरजतमिति ज्ञानकाले चक्षुःसंयोगेनरजते रजतत्वविशिष्टधीर्नस्यादुपस्थितरजतभेदासंसर्गाग्रहस्य
सत्वादिति वाच्यं दोषहेतुक रजतभेदासंसर्गाग्रहस्य प्रतिबंधकत्वादुक्तस्थले पूर्वं रजतभेदासंसर्गस्य रजतत्वस्याग्रहोऽसन्निकर्षा
न्नतुदोषादितिचेन्न॥ विवक्षितंविवेकेन ताद्दृशदोषाणामेव विशिष्टज्ञानविरोधित्वं तथा चतत्तद्दोषाभावानांकारणत्व कल्पनेगौ
रवं एवं प्रवृत्तावपि व्यधिकरणप्रकारकप्रवृत्तौ दोषाणांकारणत्वमिति काश्चित्तन्न। गौरवात् व्यभिचाराच्च धर्मसाधारणास्ज
तत्वप्रकारकप्रवृत्तौ तत्तदसंसर्गाग्रहाणांमेकशक्तिमत्वेनहेतुत्वं॥ व्यधिकरणप्रकारकप्रवृत्तावेव वातत्तद्दोषाणांमेकशक्ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१२४ 124 सत्वेन हेतुत्व मित्यपि केचित्‌ । अत्र च यत्र रंगरजत वृत्तीदंत्वादिप्रकारेण रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तिस्तत्रेदंत्वधर्मितावच्छेदकरजतत्वविशि
ष्टज्ञानत्वेन तादृशेदंत्वविशिष्टरजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुत्वं पूर्वोक्तं बोध्यं अन्यथा अरजते रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ रजतभेदग्रहस्य
प्रसिद्धस्याभावो हेतुः रजते रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ रजतेतरत्वविशिष्टज्ञानं हेतुरित्यफलितौ न कोषः स्यादित्यपि ध्येयं वस्तुतस्त्वात्मादपि
ष्यत इति वस्तुत्वादिति चानुमानदीधितावेतादृशसंकायाः प्रतिबंधकत्वे प्राथम्याः सामान्यकार्यकारणभावविलोपप्रसंगादिति अ
न्यथातादृशासंकायाः कारणतायहविरोधित्वे बाधितात्वयबोधविरोधइति अयोग्यताज्ञानाभावस्य शाब्दधी हेतुत्व अयोग्यता
ज्ञानाभावस्य दशायां वह्निना सिंचतीत्यत्रापि शाब्दधीः स्यादिति सिद्धे देवान्यथाख्यातिरतो योग्यताज्ञानत्वेन कारणतकल्प
नायां च तादृशगौरवसंभावनाया न प्रतिबंधत्वमिति धीकार्यमिति संदिह्यमानस्यापि कारणत्वादेवत्राणकादीधिकार्यस्यत्र स राम
णवादेः गंधकारणगंधे प्रमाणांतरवत्तदासाद्यद्यवयवगंधत्वेनावयविगंधत्वेन कार्यकारणभावस्तत्तज्जातीयगंधे तत्तज्जायीयगं १२४

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

घस्य वा हेतुतास्यात्तस्या अपि तदा कल्पनं स्यात् ० यदि गौरवमिति ० संदेहात विरोधी अन्यथावयवसंयोगध्वंसस्यावयविनाशहेतुत्वे तत्तदवयवसंयोगध्वंसक
ल्पने गौरवमिति ० सर्वभावेन संभवेन तत्कल्पनेव न स्यादिति न वा भेदाग्रहात्प्रवृत्त्युपपत्तिरपीत्याह सामग्रीति द्वावेतेन तस्य निर्विकल्पमशक्य
त्वात् ० ननूक्तदिशाद्यतेन च यद्यत्र निर्वचनमपि शक्यं किं च तदाग्रहे ऽन्यथासिद्धत्वमात्रं कल्पनीयं तस्य पूर्ववर्त्तितायाः सर्वसिद्धत्वात्तत्र
तु विशिष्टज्ञाने नियमान्यथासिद्धत्वमात्रं कल्पनीयं तस्य पूर्ववर्त्तितायाः सर्वसिद्धत्वात्तत्र विशिष्टज्ञाने नियमान्यथासिद्धी कल्प
नीये अत आह ० पुरोवर्त्तिनीत्यादि ० रजतस्थले रजतभेदग्रहस्याभावः कारणं न तु रजतत्वाभावग्रहस्य रजतत्वघटितत्वेन तस्य गुरुत्वा
दतः क्वचिदिति दंडादिस्थले दंडाभावग्रहाभावो हेतुरित्यर्थः ० क्वचिदिति अत्रापि पूर्ववत्पारेति ० व्यापारकल्पनं हि अन्वयव्यतिरेका
भ्यां शब्दादिना वा कारणत्वेऽवगते तत्र नियतपूर्ववर्त्तित्वरक्षणाय यथा दंडघटस्थले भ्रमेर्यागस्वर्गयोरपूर्वस्य च कल्पनं प्रकृते चोपदर्शि
तानां भेदाग्रहाणां कारणत्वे गौरवं विशिष्टज्ञानस्य तथात्वे लाघवमिति ज्ञानदशायां तु भेदाग्रहे कारणत्वकल्पनं तु तत्र ज्ञानय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

व्यापारकल्पनमितिभावः नवादैभेदाग्रहस्यविशिष्टज्ञानेव्यापारः आत्ममानिकश्वेतभेदग्रहे सत्येवनयनेन श्वैत्यविशिष्टज्ञानात्प्रवृत्ते
रित्याह नहीत्यादितथा चनवापिभेदाग्रहस्यपूर्ववर्त्तित्वेन सर्वत्रासिद्धमित्यपिवोध्यं अतिप्रसंगात्सामान्यकार्य्यकारणभावस्यवहुषुवि
लोपप्रसंगात्॰ पंक्ताद्यौलिंगादीति आदिपदात्पक्षवृत्तिलिंगेव्याप्यत्वासंसर्गाग्रहे व्याप्येचपक्षवृत्तित्वासंसर्गाग्रहोवोध्य इति यद्वा आ
दिपदाद्योग्यतासंसर्गाग्रहस्यायोग्यताज्ञानाभावरूपस्यग्रहः अग्नेचाम्रमित्यादिकमित्यादिपदाच्छाब्दवोधस्येति शाब्दस्थलेपीति
नचयत्रभक्तविनष्टजलाभिप्रायेणपयसासिंचतीत्युक्तंतत्रावयप्रयोजकरूपवत्त्वस्यपयस्त्वस्ययोग्यतात्वे तद्विशिष्टज्ञानसत्त्वात्
शाब्दवोधः स्यादितिवाच्यंतेषांमते यथार्थतात्पर्य्यकत्वज्ञानस्यशाब्दवोधेहेतुतयाप्रकृतेतद्विशिष्टज्ञानाभावादेव शाब्दवोधाभावादितिन
चैवंयोग्यतालिंगादिभ्रमाद्वाधितस्थलेशाब्दवोधादिर्नस्यादिष्टापत्तेःफलस्यानिर्णयेन तत्पक्षादोषात्तथाहेतुत्वाकल्पनात्॰ अत्ररं
गरजतत्वप्रकारप्रवृत्तेः सर्वसंमततयापलापितुमशक्यत्वेनशरीरपिभेदाग्रहस्यकारणत्वमास्थीयते नवज्ञानद्वयासत्त्वेव रंगेरज

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

तमानंतैर्तीनप्रत्यासत्यनेगीकाराल्लाघवेन रजतत्वादेः प्रत्यक्षे चाक्षुषे चाक्षेन्द्रियस्य च त्वाचे वा संयुक्तसमवायः कारणमिति तेरूपगा
मात्वइति कारणं वाधं निराकरोति अपिवित्यादिना रजतत्वसंनिकर्षस्य सत्वेन यथा रजते रजतत्वविशिष्टधीस्तथा रंगेपि स्याद्बाधकाभा
वादिति एवं रजतत्वस्य संयोगादीसंवंधेन रंगते विशिष्टज्ञानस्यादित्यपि वोध्यं विशेषरूपेणेति प्राचिनोमते न त्वाज्ञतत्वविशेषस्येति नव्यमं
मतं अपमर्थस्तत्कालिन चैत्रोजीवनमरणान्यतरप्रतियोगिप्रागभावाद यत्काले चैत्रे जीवनमरणान्यतरवान् चैत्रजीवनप्रागभाववद
न्यकालत्वादित्यादौ मृते चैत्रे लाघवसहकाराज्जीवनप्रतियोगित्वं तं यत्रभासतेन्यथाप्त्यातिसिद्धिरिति न च कल्पतये ऽन्यतरत्वेनव
क्तगत्या जीवनस्य भानेपि न धर्मत्वं तदवच्छिन्नाभाववत्तितदवच्छिन्नप्रकारकसैव धर्मतादिति वाच्यं तदभाववत्तितत्प्रकारकत्वसैव धर्
मत्वात् अन्यथा प्रकारकवच्छेदकभेदेन धर्मत्वभेदे गौरवात् लाघवेन तदभाववति तत्प्रकारकस्यैव तथात्वात् वाधानवतारे जीवनप्र
तियोगित्वस्येति शेषः देशकालेत्पत्तिकालीनो घटे गंधात्यन्तावच्छिन्नो हत्त्वः संयोगी गंधाद्याप्यवत्ताज्ञानाउत्पत्तिकालाद्यव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१३६ छिन्नसमवायेन घ्राणतागंधाद्यनुमितिः स्यादेवकारणत्वादिति कश्चिदित्यस्वरसः क्लृप्तजनतावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधेनसाध्यानुमितेरमानाभा
वः येनसंबंधेन व्याप्यकताज्ञानं तेनैवानुमितेरन्यथातिप्रसंगात् २० इत्येवउत्पत्तिकालावच्छिन्नसमवायेनगंधाद्यनुमितेरप्रमितेः २१ प्रसिद्धेन्न
न्नन्यथाकारणत्वमेवनक्लृप्तमितिकथं भ्रमोत्पत्तिरित्यपाकृतः अत्र वदंति रंगे रजतसंनिकर्षे रंगे रजतत्वस्यानुभूयमानारोपाः १८ नु
पपत्तिरापादकाभावात् संनिकर्षस्य रजतत्वप्रत्यक्षत्वेकार्यतावच्छेदकं न च रजतत्वांशे भ्रमादावेवोपपन्ने ऽत्र रजते रजतत्वप्रकारकेज्ञा
नमापाद्यमप्रसिद्धं न च विशेषणज्ञानान्तत्रापि विशिष्टबुद्धिः तन्मते विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वात्तत्वेवा रजतांशे भ्रमादस्यैवता
दुत्पादं दादन्यथाघटत्वनिर्विकल्पकोत्तरं घटत्वांशे घटविशिष्टज्ञानापत्तेर्न च तत्रादृष्टविशेषः प्रतिबंधकं प्रतिबंध्यस्य घटत्ववि
शेष्यकघटज्ञानस्याप्रसिद्धेः प्रसिद्धौ वा न प्रतिबंध्यत्वं तस्माद्विशेषणज्ञानाद्विशिष्टज्ञानमितिसत्येन तु सर्वधर्मिणीतरदिति अकृत्वा एम
विशेषणज्ञानस्यतत्त्वहेतुर्धर्मिविशेष्यकविशिष्टज्ञाने हेतुता अत एव न घटत्वे घटविशिष्टधीर्निर्विकल्पकोत्तरमितिवक्तृतो रजतत्वसंनिक १३६

126

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

र्षस्य रजतत्वप्रत्यक्षप्रमात्वं कार्य्यतावच्छेदकं अन्यथा सर्वत्रैव रजतत्वविशिष्टप्रत्यक्षस्यानियामकाभावादिति परे मते न न रंगे रजतत्व
विशिष्टप्रत्यक्षमिति तन्न रंगे रजतत्वविशिष्टज्ञानकारणाभावादेवाहितस्य प्रवृत्त्यर्थकारणत्वं संभावितं विपरीतचक्षुष्कस्थले च संनि
कर्षस्वरूपतत्कार[illegible]ण प्रदर्शितेन विशिष्टज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतायाः विशिष्टज्ञानस्य च निराबाधत्वमुपपादनात् ० रजतत्वप्रत्यक्षत्व
स्यैव लाघवेन संनिकर्षकार्य्यतावच्छेदकत्वान्न तत्प्रमात्वस्य तथा च कारणबाधेन रंगे प्रवृत्तिरूपफलमेव विशिष्टज्ञानसाधकमिति
न च विपरीतचक्षुष्कातिरिक्तभ्रमस्थले भेदाग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे क्लृप्ते प्रकृतप्रवृत्तिरपि न विशिष्टज्ञाने प्रमाणमिति वाच्यं लाघवेन विशि
ष्टज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे क्लृप्तेऽयत्र ज्ञानादिप्रासक्तिकल्पनाया एवौचित्यात् ० यत्र विपरीतचक्षुष्कस्थल एव प्रवृत्तिस्तत्रैवान्यथाख्यातिक
ल्पितः ० समानप्रकारकत्वेन पदार्थस्मरणशाब्दबोधयोः कार्य्यकारणभावाद्ध्वंसगंधवदित्यादौ ध्वंसे जलेपि गंधवत्त्वभानं स्यान्न च यथार्थ
तात्पर्य्यग्रहकारणं च जलमादाय यथार्थप्रतीतिपरत्वमस्तीति वाच्यं एवं सति कार्य्यतानिरूपणां पूर्वं न बोधे तत्फलितस्मृतिबोधविषयापूर्वव्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१२७ 127

न्तेः पूर्वमज्ञाने न तत्स्मृतीति घटितं यथार्थज्ञानपर्य्यकत्वाज्ज्ञानात् तस्माद्यथा तत्र घटादौ योगविषयत्वबाधाद्दूर्व कार्य्यसिद्धिरिति तथा पृथिव्यां
गंधवत्वबाधे इष्टत्वेन पूर्वानुपस्थितमले जलं भासतामित्यन्यथाख्यातिसिद्धिः एवमिदं न रजतमिति ज्ञानेपि धर्मितावच्छेदकांतरेणा
ज्ञातपत्तेर्न भेदाग्रहस्य हेतुत्वं न च तद्धर्मितावच्छेदकवति भेदाग्रहस्य तद्धर्मितावच्छेदकविशिष्टज्ञानहेतुत्वमन्यथापि धर्मितावच्छेदकानियं
त्रिता रजतं जायते रजतं जायतामिति ह्याधिकरणप्रकारिकज्ञानस्यादित एवमन्येंद्रियजन्यभेदवत्ताज्ञानेपि तदिंद्रियेण भेदभ्रमा
तप्रवृत्तेर्न भेदाग्रहः प्रवृत्तौ हेतुरिति न च तदिंद्रियजप्रवर्त्तिज्ञानजप्रवृत्तौ तदिंद्रियजभेदग्रहाभावो हेतुर्वैपरीत्यस्यापि विनि
गमनाविरहेन संभवेऽन्योन्याश्रयादिति भावनीयं केचित्तु वासनैव विपरीतः संस्कारस्य च भ्रमजन्यत्वमेवेत्यन्यथाख्यातिसि
द्धिः न च ज्ञानद्वयस्यैवादृष्टहेतुत्वं निद्रादशायां गंगाजलसंयोगादिनादृष्टानुत्पत्त्यापत्तेर्न च ज्ञानद्वयेन विपरीतवासनाजन्यते तत् राम
थासति तस्या विपरीतस्मृतिजनकत्वापत्तेरित्याहुः सा वासना नानास्मृतिजननी ४३ दृष्टहेतुः सा च ४३ उद्बोधकासमवधानादि १२७

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

त्यन्येव कृतो ग्योऽप्यत्वनिश्चयाभाव एव शाब्दबोधे हेतुर्न तु योग्यताधीरिति व्युत्पादयिष्यते तथा चायोग्यतानिश्चयाभावदशायां
वह्निना सिंचतीत्यादौ शाब्दबोधानिरोध इति ध्येयं व्यावर्त्तकधर्मेति स्वमते रंगत्वस्य व्यावर्त्तकस्य रजते ग्रहात् प्रमायामुक्तत्वादौ र
गे च तस्याग्रहात् भ्रमेऽस्योत्पाद इति प्रदर्शनायेत्यर्थः तथा च व्यावर्त्तकधर्माग्रहस्य प्रतिबंधकत्वदर्शनार्थमेव विपरीतचाक्षुषयो
पादानमित्यर्थः एवमपि यदा एकत्र रजते रजतमिति अन्यत्र रजते अरजतमिति ग्रहस्तदा रजतत्वेन रजतत्वारजतत्वेन ज्ञातेऽपि रजता
र्थिनः प्रवृत्तिस्याद्रजतभेदाग्रहस्य तत्रापि सत्वात् यद्यपि रजते नेदं रजतमिति ज्ञानात् प्रवृत्तिःस्यादित्येव दूषणार्थः पर्यवसितः तथापि
भेदांविशेषणत्वान्यरजतविषयताशालिज्ञानांशे हेतुत्वोक्तौ न तत्प्रतीकारसंभवति इह तु रजते रजतमिति ज्ञानस्य तादृशास्य सत्वाद
रजतत्वेन भ्रमविषयेऽपि रजते प्रवृत्तिःस्यादित्यर्थः क्वचिद् रजतरजतयोरिमे रजतारजते इति तत्र रंगत्वाद्यविषयकतया विपरी
तचाक्षुषभिन्नेऽपि दोषो भवतीत्याशयः तादृशादोषस्येति तादृशदोषहेतुकरजतभेदासंसर्गाग्रहस्य वा रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तेः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१६८ 128 विरोधित्वमित्यपि द्रष्टव्यं यद्वानाह यद्दोषहेतुकेति तदपेक्षया लाघवेन दोषस्यैव तथात्वमित्याशयेनेदं लौकिकभ्रमस्थलेऽउक्तं ताह यादो
षः प्रतिबंधको वक्ष्यते न शाब्द इत्याह नचेति ताह यावद्भ्रमो लैंगिकभ्रमः लिंगासंसर्गाग्रहहेतुरिति यदि च वह्न्यादेः संनिकर्षाद्यभावविशि
ष्टलिंगासंसर्गाग्रहस्य दोषत्वं तदा नायं दोषः किंतु विशिष्टज्ञानहेतुतायां भेदाग्रहस्य चाहेतुतायां पूर्वोक्तयुक्तिः स्मर्तव्या ए
वं किंचिदस्मीति शब्दस्यत्रापि किंचित्वेन घटत्वादिना भाने व्यावर्तकधर्मस्यैव ग्रहोऽयदाविष्टापत्तिः अतः पूर्वोक्ततात्पर्यमाह
किंचिदस्मीत्यादौ न ध्यानं समाधिमाह न ध्याने क्षितिन केवलं प्रकृतिनिष्ठस्यारे वाकोज्ञायायाः प्रयोगः किंतु आमाएपत्तरेपीति प्रपं
चयति यथातिरेकादित्यादिना प्रयोजनांतरमाह शतरविशेषणेति प्रतियोजनांतरमाह एकत्वेति व्यवहितः श्रुतिपदप्रतिसंधा स्म
नमाहत्तिः समीपश्रुतपदप्रतिसंधानमप्रसंगः क्वचिद्धानित्या प्रयोजनांतरमाह एकत्वेति व्यवहितस्य दोगोत्वसंगतरवि १६८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

पोषणत्वेनविशेषणज्ञानामनन्वयादिति॰प्रत्यक्षे सहकारितामाह अतएवेत्यादिषु नावह्निसमानाधिकरणधर्मवानिति परामर्षस्यैकदेशो
त्कीर्तनं तथा च प्रत्यक्षात्मकपरामर्षस्य न पर्वतो वह्निविशिष्टज्ञानत्वमित्यर्थः तथा च व्याप्तिज्ञानेव ह्निविषयकेपि न पर्वतानिरूपिता
कांक्षा किंतु परामर्षएवेतितयापेयं अन्यथा परामर्शएव वह्निमत्वभानेगतमनुमानप्रामाण्यं न अस्माकंतु उपनयात्स्वीकारात्पराम
र्शेन पर्वतो वह्निविशिष्टबुद्धित्वमिति भावः अस्माकमाकांक्षावादिनां रंगे रजतरंगोभयभेदाग्रहे संशयत्वं रंगाभेदाग्रहेऽन्यथा
ख्यातित्वमिति इदं इदं धर्मि तिद्धर्मितावच्छेदकरजतत्वप्रकारकबोधजनकतावच्छेदिकाकांक्षात्र विशेषणज्ञानेन
तीति भावः इष्टत्वादिति न च परामर्ष एव साध्यवत्वग्रहेनुमानवैयर्थ्यं यत्र स्मरणात्मकात्पक्षात्मकाद्वा परामर्शादनुमितिस्तत्रे
वतस्य प्रमाजनकत्वात् । केचित्तु परामर्शमादाय न शंका किंतु वह्निसमानाधिकरणवानिति ज्ञानोत्तरं कश्चिदुपनीतभानं स्यादि
त्यवशेकात्तत्रेष्टापत्तिरुत्तरमित्याहुः तद्धि हे वाधग्रहे तेनैव वाधेनैव शक्तराविशेषणत्वेनेति यद्यपि दंडिअरुषेदंउं इदं घमि॰

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

१४५ 129 तिसमूहालंबनाद्दंडवद्गृहमितिविशिष्टप्रत्ते:दंडज्ञानापत्ति: तथापि एतद्गृह भिन्नानिष्टविशेषणानिरूपितविशेषणता त्वदंडविषयता
शालिज्ञानं दंडवानितिबुद्धौ हेतु: न च संसर्गविषयादंडज्ञानात्तदापत्ति: दंडविशिष्टबुद्धौ विशेषापत्ते: दंडत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोध
स्यनजायते । तत्कारस्य दंड इति ज्ञानस्याभावात् । यद्यपि दंडव्याप्यवदिति ज्ञानाद्व्याप्यांशे दंडविशेषणकाद्दंडवदित्यनुमिति स्तथा
पि दंडवदितिप्रत्यक्षादौ विशिष्टहेतुत्वाबोधात्तत्र तत्रेति गृहं दंडवत्पुरुषोदंडीत्यादौ गृहेतरादिगर्भतादृशदंड ज्ञानज्ञानत्वे
नहेतुत्वमित्यर्थ: घटाद्यंशव्यापिविशेष्यकादंडादेरूपस्थितिर्दंडवानितिविशिष्टवैप्रत्यक्षादौकारणं तत्तद्विशेष्यत्वे च न तत्तज्ज्ञाना
विशेषणत्वे सति तज्ज्ञानविशेष्यत्वे दंडीपुरुषो दंडोऽद्रव्यमित्यत्राव्याप्ते: किंतु स्वरूपसंबंधविशेष: प्रकारत्वादिति दिक्‌ । वस्तुत: अत्र
एववह्निवह्निसमानाधिकरणोऽयमिति समूहालंबनोत्तरं वह्निमान्वह्निसमानाधिकरणवानिति कश्चिद्ज्ञानमिति । घटो नास्तीत्यस्य राम
त्तिता नावच्छेदकसाधनज्ञाने नियतग्रहापत्तिरित्यवयमाशिमाह द्यवसायस्येति । स्वभावादिति अत्रापि बाधाग्रह इष्टत्वात्तद्धेतेने १९५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

130

वप्रतिवंधादित्यपि इष्टत्वं न तस्मात्कोटिज्ञानमेव लाघवात् प्रयोजकं साकाङ्क्षत्वज्ञानप्रयोजकतानामकं तत्त्वग्राहकौ रवाध्यत्वं च यथातवा
पि विशिष्टज्ञानसामग्र्येव प्रवृत्तौ हेतुः स्यादतेपि चेत्ति कारता वाधस्मृति अनुभूयमानारोपस्थले न कारणवा
धः तच तत्र रजतत्व विशिष्टप्रत्यक्षं रजते जायतएव रंगे तदापादकाभावइति वाच्यं इदं रजतत्वेन जाना
मीति प्रत्यक्षेणैव रंगे रजतत्वविशिष्टबुद्धिसिद्धि : कारणवाधादेव हि तत्र ज्ञानद्वयमभ्युपेतं त
न्निरासे च तादृशानुव्यवसायादेव भ्रमसिद्धिरि त्यर्थः॥ ॥छ॥छ॥ ॥इति महामहोपा
ध्यायश्रीविद्यानिवासभट्टाचार्यात्मजश्रीरुद्रभ ट्टाचार्यविरचिता प्रत्यक्षदीधितिपरीक्षा समाप्ता रम
राम पर्व श्रीराम त्यप राम मङ्गल राम
॥छ[redacted] छ॥छ॥छ॥ संवत् १६८७ ॥॥छ॥ श्रीकृष्णसहाय ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥छ॥ १३०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative

न्याय

पत्र १ खंडित

श्रीरामायनमोनमः श्लोक [illegible]००

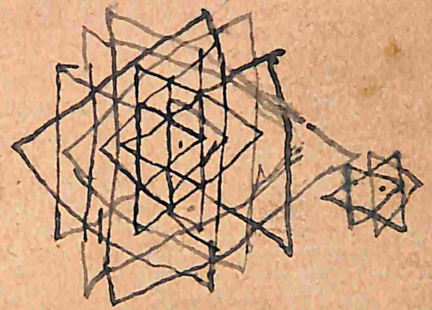

१२६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Initiative